

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

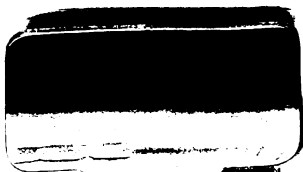
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

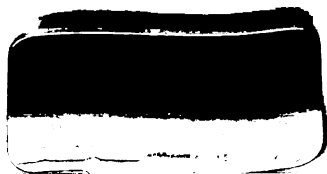
Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Library
of the
University of Wisconsin

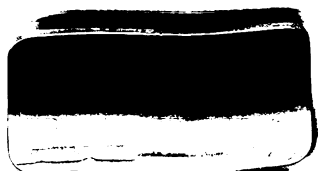
Library
of the
University of Wisconsin

Library
of the
ty of Wisconsin

,

DE WIJSBEGEERTE IN DE NEDERLANDEN

DE 'S-GRAVENHAAGSCHE BOEK- EN HANDELSDRUKKERIJ
VOORHEEN
GEBR. GIUNTA D'ALBANI

Volume

1917

Fontana

A. van der Kolk

DE WIJSBEGEERTE

IN DE

NEDERLANDEN

DOOR

DR. J. P. N. LAND[✓]
in leven hoogleeraar te Leiden

VERTAALD EN BEZORGD DOOR Mr. C. VAN VOLLENHOVEN

MET LEVENSBERICHT VAN DEN SCHRIJVER

DOOR

DR. C. B. SPRUYT
hoogleeraar te Amsterdam

MET PORTRET

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1899

BI
L22

VOORBERICHT.

Professor Land heeft bij zijn sterven de drie eerste hoofdstukken nagelaten van een engelsch boekje over de wijsbegeerte in de Nederlanden (Philosophy in the Low Countries), dat met een vierde hoofdstuk over Geulincx en een vijfde over Spinoza voltooid zou zijn. Het was ondernomen op aanzoek van een schotsch hoogleeraar, teneinde deel uit te maken van een door dezen beoogde Series of Books on Philosophy in its National Developments. Daar voor dit doel met het nagelaten fragment niet kon worden volstaan, en het bekend was dat het in het voornemen van den schrijver had gelegen in de beide laatste hoofdstukken slechts weer te geven wat hij over Geulincx en Spinoza reeds elders geschreven had, werd voorbereiding getroffen om, uit vroegere geschriften van Land zelf en in zoo goed mogelijke overeenstemming met het voorafgaande, de voltooiing van het boekje te verzekeren. Hiermede was dan ook een aanvang gemaakt, toen in den voorzomer van 1898 bericht ontvangen werd, dat van de uitgaaf der engelsche reeks waarvoor het boekje bestemd was, ten gevolge van een eerst nu gebleken fout in het

contract tusschen uitgever en redacteur, niet zou kunnen komen. De firma Martinus Nijhoff verklaarde zich daarop bereid het werkje te doen verschijnen, mits in het hollandsch en zonder vreemde aanvulling.

Om evenwel het fragmentarisch karakter weg te nemen, en den lezer in handen te brengen wat andersminder gemakkelijk te bereiken valt, is het derde hoofdstuk — waaraan de laatste bladzijden ontbraken — aangevuld met wat in n°. 9 (jan. 1878) van het tijdschrift *Mind* voorkomt in een met hst. III in hoofdzaak gelijkloidend opstel van Land over *Philosophy in the Dutch Universities* (aldaar blz. 99-104; geteekend aug. 1877); terwijl — met vriendelijke toestemming der „Antwerpsche bibliophilen” en der uitgevers Van Looy en Gerlings te Amsterdam en Brill te Leiden — de plaats van hst. IV is bezet met blz. 1-41 van Lands inleiding tot zijn herdruk van Geulincx' verhandeling: *Van de hoofddeuchden* (Antwerpen-Gent-'s-Gravenhage 1895; de inleiding geteekend jan. 1895), en de plaats van hst. V met blz. 5-17 van Lands inleiding tot de vertaling van den *Tractatus theologico-politicus* door W. Meijer (Amsterdam zonder jaar; de inleiding geteekend dec. 1894) en blz. 11-45 van zijn academische voordracht: *Ter gedachtenis van Spinoza* (Leiden 1877). Daarin werd niets gewijzigd dan, waar noodig, de spelling, en die enkele woorden en opmerkingen die buiten verband met tijdstip en plaats der oorspronkelijke verschijning onmogelijk konden worden gehandhaafd.

Is op deze wijze het boekje tot een geheel gemaakt zonder dat er één zin in voorkomt die niet van Land is, het gemis eener enkelvoudige en voleindigde bewerking blijft natuurlijk voelbaar. Niet alleen ontbreekt op blz. 149 de aanhechting, en verschillen hst. IV en V onderling en met het voorgaande in proportie en behandelingswijze, maar hst. III, met 1877 eindigend, laat de hollandsche akademische wijsbegeerte van de laatste twintig jaar onbesproken, en de drie eerste hoofdstukken staan vol mededeelingen die óf voor den hollandschen lezer overbekend en kennelijk op vreemdelingen berekend, óf tot hartsterking van den speciaal schotschen lezer moeten geschreven zijn. De piëteit echter gebood alle wijziging na te laten. Toevoeging van een naschrift over de wijsbegeerte sinds Spinoza buiten de hoogeschole schijnt nimmer in de bedoeling te zijn geweest.

Aan deze uitgaaf is, met het portret van Land, het levensbericht voorgevoegd, dat op 12 sept. 1898 door professor Spruyt is voorgedragen in de vergadering der Koninklijke akademie van wetenschappen afd. letterkunde. Zoodanige inleiding van dit postuum vertoog zal zeker niet misplaatst, integendeel dienstig en welkom, worden geoordeeld.

den Haag,
Mei 1899.

C. VAN VOLLENHOVEN.

LEVENSBERICHT

VAN

JAN PIETER NICOLAAS LAND.

In zijn *Anthropologie* heeft Kant een paar bladzijden gewijd aan de vraag, waarom datgene, wat men de opvoeding der menschheid tot het goede kan noemen, een weg is met zooveel hindernissen. In die bladzijden, vol van rijpe wijsheid en menschenkennis, maar — voor zoover ik weet — volslagen geignoreerd door onze wereldhervormers, bespreekt hij drie van die bezwaren. In de eerste plaats wijst hij op den grooten afstand tusschen de puberteit en het tijdstip, waarop de jonge man in een beschaafde maatschappij een huisgezin kan vestigen; in de derde plaats op de lastige omstandigheid, dat de opvoeders menschen zijn, derhalve zelf zeer onvolmaakt en die in hooge mate opvoeding van noode hebben. In de tweede plaats zegt hij het volgende:

„Der Trieb zur Wissenschaft, als einer die Menschheit veredelnden Cultur, hat im Ganzen der Gattung

keine Proportion zur Lebensdauer. Der Gelehrte, wenn er bis dahin in der Cultur vorgedrungen ist, um das Feld derselben selbst zu erweitern, wird durch den Tod abberufen und seine Stelle nimmt der A B C-Schüler ein, der kurz vor seinem Lebensende, nachdem er ebenso einen Schritt weiter gethan hat, wiederum seinen Platz einem Andern überlässt. — Welche Masse von Kenntnissen, welche Erfindung neuer Methoden würde nun schon vorrätzig da liegen, wenn ein Archimed, ein Newton oder Lavoisier mit seinem Fleiss und Talent, ohne Verminderung der Lebenskraft, von der Natur mit einem Jahrhunderte durch fortdauernden Alter wäre begünstigt worden? Nun, aber ist das Fortschreiten der Gattung in Wissenschaften immer nur fragmentarisch . . ."1).

Soortgelijke gedachten, als hier door Kant worden uitgesproken, zullen bij vele leden dezer Akademie zijn gerezen, toen zij in den zomer van 1895 vernamen dat ons medelid Land door bedenkelijke ziekteverschijnselen gedwongen was zijn werk voorshandte laten rusten, zonder veel kans te hebben het ooit weder met de oude kracht te kunnen opnemen. Weinigen hebben in die mate als hij den naam van onze vaderlandsche wetenschap in het buitenland doen eerbiedigen. De beste beoefenaars van Semietische taal- en letterkunde, de beste schrijvers over wijsbegeerte, de beste

---

1) Sämmtliche Werke, in chronologischer Reihenfolge herausgegeben von G. Hartenstein, VII, blz. 650.

kenners van de wetenschap en de geschiedenis der muziek in de gansche wereld zagen in Land iemand, wiens beschouwingen en mededeelingen altijd de aandacht verdienden. Vlijt en talent bezat hij in hoogmate. „Land vereenigde in zich” — zegt zijn vriend. De Goeje terecht — 1) „twee hoedanigheden, die niet dikwijls samengaan, die van veelweter en diepdenker”. Inderdaad had hij een groote belangstelling voor nagenoeg alles wat weetbaar is, daarbij een ware hartstocht voor nauwkeurigheid en eindelijk de onweersaanbare neiging om niet alleen te kennen, maar ook te weten en te begrijpen.

Vandaar eensdeels een zich verdiepen in wat men wel eens met een minachtenden term „kleinigheden” noemt, anderdeels eene behandeling van gewichtige en moeilijke vraagstukken op zoo diep indringende wijze dat het niet gemakkelijk was hem daarbij te volgen. Als sprekende voorbeelden van het eerste herinner ik U aan de nasporingen, die hem geleid hebben tot het onderscheiden van vier uitgaven van Spinoza's *Tractatus theologico-politicus*, wier kleine verschillen aan talloos vele lezers ontgaan waren, en vooral aan de moeite, door hem besteed aan het vaststellen van den juisten titel en het jaar van uitgaaf van De la Forge's *Traité de l'Esprit de l'Homme*, dat vroeger overal verkeerd werd geciteerd. Als staaltjes van het andere zou ik U o. a. kunnen wijzen op het artikel over „Oorzaken en

1) Ned. Spectator 1897, No. 19.

gevolgen" in De Gids van 1890, dat — naar ik vrees — weinig lezers gevonden heeft, en op vele gedeelten van de „Inleiding tot de wijsbegeerte", waarin Land zijn standpunt ten aanzien van moeilijke quaesties uiteenzet in enkele volzinnen, waarvan men met de Engelschen kan zeggen dat zij speak volumes.

Het beeld te schetsen van zulk een man is een taak, wier moeilijkheid ik mij allerm minst ontveinsd heb. Misschien ware zij beter opgedragen aan sommigen Uwer, die Land van zijne jeugd af aan persoonlijk gekend hebben. Ik heb hem alleen in de laatste twintig jaren van zijn leven, en dan nog maar spaarzaam ontmoet, meestal in deze Akademie, waarvan hij sinds 1872 lid was en wier vergaderingen hij geregeld bijwoonde. Daarentegen dateert mijne bekendheid met sommige van zijn geschriften van vroeger tijd, en heb ik zijn uitkomsten en beschouwingen altijd met groote belangstelling, dikwijls met bewondering leeren kennen. En daar niemand te vinden zou zijn, die hem met voldoende kennis van zaken zou kunnen volgen op de drie zeer uiteenloopende velden zijner werkzaamheid, heb ik gemeend mij niet schuldig te maken aan onbescheidenheid, als ik, naar de mate mijner krachten, beproef U te schetsen, wat hij geweest is.

I.

In den zomer van '83 of '84 was Land begonnen aan een breed opgezette autobiographie, die ongeluk-

kigerwijze, door tal van beslommingen in haren aanwas belemmerd, niet verder is voortgezet dan tot zijn twaalfde jaar. De 16 folio-bladzijden van het afschrift dier autobiographie, mij door mevr. de wed. Land ten gebruike afgestaan, handelen voor een groot deel over de voorouders van den schrijver.

De familie Land is afkomstig van het stadje Egersund in Noorwegen. Vele leden van dat geslacht hebben in den tijd der Oost-Indische Compagnie op haar schepen gevaren, en zijn, na in haar dienst eenig fortuin verzameld te hebben, naar hun vaderland teruggekeerd. De overgrootvader van onzen Land, Axel Land geheeten, had zich hier te lande gevestigd. Twee zijner zonen, Jan Pieter, de grootvader van den schrijver der autobiographie, en Christiaan waren als adelborsten op het schip Alkmaar tegenwoordig bij den slag van Kamperduin (in 1797), en brachten daarna eenige maanden als krijgsgevangenen in Engeland door. Met groote ingenomenheid gewaagt de schrijver van het heldhaftig gedrag onzer zeelieden, bepaaldelijk der bemanning van de Alkmaar in dien noodlottigen zeeslag, en niet minder van den invloedrijken werkring, dien zijn grootvader, uit den zeedienst ontslagen, in het stadje Dockum vond, waar deze „onder de ietwat stijve lieden, van ouder tot ouder in dezelfde kleinsteedsche zelftevredenheid opgevoed, als heraut van een nieuwen tijd optrad” en tijdens de fransche overheersching als maire werkzaam was. De vader van onzen Land, Axel Lourentz genaamd, in 1829

te Groningen gepromoveerd in de genees- heel- en verloskunde, huwde in November 1830 met Catharina Elisabeth Hulsbeek, destijds wonende te Delft bij haar stiefvader, den Lutherschen predikant G. G. Land. Uit dit huwelijk werd als oudste zoon op 23 April 1834 Jan Pieter Nicolaas Land geboren, te Delft, waar zijn vader zich sinds zijn huwelijk als geneesheer gevestigd had.

Mag men uit de uitvoerige bespreking zijner voorouders van vaders- en moederszijde afleiden, dat Land, die blijkbaar niet zoozeer als vele anderen met Goethe op had, toch de waarheid besefte van het bekende gedicht, waarin de dichter aan zich zelf de wondere macht der erfelijkheid in het licht stelt?

Vom Vater hab ich die Statur
Des Lebens ernstes Führen,
Vom Mütterchen die Frohnatur
Und Lust zu Fabuliren.
Urahnerr war der Schönsten hold
Das spukt so hin und wieder,
Urahnfrau liebte Schmuck und Gold
Das zuckt wohl durch die Glieder.
Sind nun die Elemente nicht
Aus dem Complex zu trennen
Was ist denn an dem ganzen Wicht
Original zu nennen? ¹⁾

Heeft Land in den aanvang zijner levensbeschrijving een nieuwe illustratie van 's menschen gemis aan oorspronkelijkheid willen leveren, dan is hij slechts ten deele geslaagd. Van zijne moeder had hij — zeker

¹⁾ In de Zahme Xenien VII.

niet de „Lust zu Fabuliren”, die bij hem slechts matig ontwikkeld was, maar wel het fijne muzikaal gehoor, de belangstelling in alles wat schoon is, de hooge eischen, die hij aan zich zelf en aan anderen placht te stellen, kortom dat in den goeden zin aristocratische, dat gedistingueerde, dat hem eigen was. Maar bij geen zijner voorouders, voor zoover hij ze geschetst heeft, bemerken wij de eigenaardige trekken, die dat aristocratische in hem een zóó bijzonderen stempel opdrukten, dat het bijna eenig werd in zijn soort en door oppervlakkige waarnemers over het hoofd kon gezien worden. Hij schetst zich zelf in de ouderlijke woning te Leeuwarden, waarheen het gezin in November 1834 verhuisd was, als een „eigenwillig en lastig” knaapje, dat aan de ouders veel zorg baarde. Hij was toch „een geboren rationalist en independent”, bij wien de gebruikelijke methoden van opvoeding wel eens moesten te kort schieten; daarbij bedeed met een geopend oog voor „de zwakheden en tekortkomingen om hem heen” en met de neiging om genoemde zwakheden en tekortkomingen bij eventueele berisping „in tegenrekening” te brengen; veel meer geneigd, ook op zeer jeugdigen leeftijd, tot den omgang met boeken dan met menschen, omdat de eerste zich zoo zonder verzet laten raadplegen, terwijl de menschen over zijne vragen licht ongeduldig werden.

Zijne belangstelling in allerlei zaken zal wel de aanleiding geweest zijn tot den niet onbedenkelijken maatregel, om hem zeer vroeg, reeds tegen het einde van

zijn vierde levensjaar naar school te zenden; zoo vroeg, dat hem eens op weg naar school het ongeluk overkwam omvergelooopen te worden door een hond uit de buurt, die hem „een blijvenden tegenzin achterliet tegen zijn brutaal bediendengeslacht”. Op even jeugdigen leeftijd kreeg hij van zijn moeder zang- en pianoles, en weldra moest hij 's morgens en 's avonds de boterham met een uurtje oefening aan de piano verdienen. Nu en dan vergezelde hij zijn vader naar een concert in de zaal van Van der Wielen, waar hij dicht bij het orkest aan vaders voeten op den grond zat.

De regelmatige gang van zaken in het gelukkig gezin, dat in '36 en '40 vermeerderd was door de geboorte van twee zonen, waarvan de oudste betrekkelijk jong gestorven is als geneesheer te Utrecht, de tweede thans hoogleeraar is te Groningen, en in '38 door de geboorte van een dochter, later gehuwd met Dr. H. W. Schroeder van der Kolk, werd in April 1841 op alledroevigste wijze onderbroken door het overlijden van den vader in den leeftijd van nog geen 35 jaren. Land onderstelt dat hij, onder vaders oog opgegroeid, wellicht „een natuuronderzoeker of een waarnemend practicus” zou geworden zijn en niet gedreven naar de letteren, waarin minder het artistieke dan het leerzame zijn aandacht trok en het conventionele steeds de, vooral daar zoo lastige, vraag: waarom? wekte. De vader was een wetenschappelijk medicus, die, midden in een drukke practijk, tijd vond

om in 1838 een gouden medaille te behalen met zijn antwoord op een prijsvraag over de ziekten der gewrichten; daarbij een geneesheer, zeer gezien bij zijn patiënten en wiens consulten heinde en verre door chirurgen in de provincie Friesland werden gevraagd. Het is niet onwaarschijnlijk dat het voorbeeld van zulk een vader den zoon tot navolging geprikkeld en de leiding van den vader die navolging gemakkelijk zou hebben gemaakt.

De weduwe verhuisde naar Dockum, waar hare schoonmoeder woonde. Hier bleek het weldra niet gemakkelijk te zijn geschikte bezigheid te vinden voor het vroegrijpe knaapje, dat o. a. geplaagd werd door de onbegrijpelijkheid van de verschillen tusschen de Luthersche en andere Protestantsche geloofsbelijdenissen, die volgens ouderen en wijzeren in hoofdzaak zouden overeenstemmen, maar toch in niet onbelangrijke punten uiteenloopen. In overleg met Prof. W. G. Pluygers, die gehuwd was met een trouwe schoolvriendin der moeder, werd in 1843 besloten den jeugdigen „rationalist” toe te vertrouwen aan de school der Broedergemeente te Neuwied.

De laatste bladzijden der autobiographie geven een schets van de levenswijze en den leergang in deze instelling, waarover Land altijd met groote ingenomenheid gesproken heeft. Op de kostschool heerschte blijkbaar een uitnemende geest. De verschillende landaard der leerlingen, Engelschen, Duitschers, Franschen met enkele Zwitsers en Hollanders, gaf een internatio-

naal verkeer, dat den gezichtskring verruimde. De Engelschen, die de meerderheid hadden, zorgden natuurlijk dat de noodige lichaamsbeweging niet ontbrak. Daar zij veel moeite hadden met het duitsch, gaven zij ongezocht een goede gelegenheid om practisch kennis te maken met hunne, destijds minder dan thans onder ons beoefende taal.

Toen Land in 1846 de school verliet had hij heel wat geleerd. „Het onderwijs” — zegt hij — „was practisch en leerzaam zonder nuttelooze schoolvosserij. In de jaren die ik te Neuwied doorbracht ben ik het duitsch, fransch en engelsch genoeg meester geworden om mij met de grammatica niet meer te moeten plagen en vlot te kunnen lezen en spreken. In het latijn kwam ik tot in Caesar en Virgilius; in mathesis tot in de algebra en meetkunde; daarbij kwam een aardig bedrag aan aardrijkskunde, geschiedenis, plant- en dierkunde, eenige natuurkunde en scheikunde, en grieksch (een privaates) tot in de verba pura.”

Over de waarde en onwaarde van den piëtistischen grondslag, dien de opvoeding te Neuwied natuurlijk had, laat de autobiographie zich niet zoo beslist uit als men zou wenschen en verwachten. De „ernstige en strenge stijl” van het kerkgezag dat den dag besloot heeft Land in hooge mate geboeid; zoo zelfs dat, ware hij langer gebleven, hij zeker van broeder Cranz harmonieleer en bazuinblazen geleerd zou hebben. Geen gedicht trok hem meer aan dan het duitsche Te Deum, dat de leerlingen in 1843 bij de

viering van het duizendjarig bestaan van het duitsche rijk met orgel en bazuinen gezongen hadden.

In zulke mededeelingen klinkt nog een andere toon dan in den bekenden brief van David Ruhnkenius, die, met Immanuel Kant in een dergelijke omgeving opgevoed, in 1771 aan zijn schoolmakker schrijft: „Anni triginta sunt lapsi cum uterque tetrica illa quidem sed utili nec poenitenda fanaticorum disciplina continebamur”. Toch vindt ook Land iets dat hij tetricum en fanaticum zou kunnen genoemd hebben in de discipline te Neuwied. Tetricum was de „jezuïtische” gewoonte „van de brieven naar huis vóór het verzenden door te lezen, waartegen ook de moedertaal niet helpen wilde” en waardoor hij verhinderd werd vrijelijk aan zijn moeder te openbaren wat er in hem omging. En iets fanatieks ligt er in de strenge afscheiding, die de Hernhutters tegenover andere menschen, zelfs tegenover andere Christenen in acht nemen.

„Zoo heb ik” — zegt Land aan het slot zijner autobiographie — „van mijn negende tot mijn twaalfde jaar in een kleine maatschappij op zich zelf geleefd, en de groote wereld om ons heen leeren beschouwen als een zee vol gevaren, waarvoor men in die besloten haven beveiligd was, en die men met goed vertrouwen op de Voorzienigheid en de ons verleende gaven eenmaal zou moeten trotseeren. Dat wij hier voor de groote vaart behoorlijk werden uitgerust, gevoelden wij wel met dankbaarheid; en echter, waarom sloot

die gemeente, waarin wij leefden, zich zoo af en hield hare levenswijze ontwijfelbaar voor meer christelijk dan die van millioenen, onder wie zij volgaarne vele waardige christenen erkende?"

Den grond voor zoodanige afscheiding, als zijn vereerde en geliefde meesters te Neuwied in praktijk brachten, en als met meer consequentie betracht wordt in de geestelijke orden der Roomsch-Katholieken, zocht Land later geregeld in zeker onredelijk fanatisme. *Travaillons donc à bien penser, c'est le principe de la morale*, zou hij Pascal hebben kunnen nazeggen, als de *Pensées* een diepen indruk op hem gemaakt hadden, wat mij nooit gebleken is. Maar voor de wenschelijkheid om, zooals de menschen nu eenmaal zijn, hun in de jeugd een stel goede gewoonten in te prenten, de plier la machine, d'incliner l'automate, zooals dezelfde Pascal aanraadt, daarvoor heeft Land nooit veel gevoeld. De Plato uit de Republiek, die alles goeds van het weten (d. w. z. het weten in praegnanten zin) verwacht, is zijn man; de Plato van de Leges heette bij hem een afgeleefde grijsaard, wien de frissche levensmoed in de pantoffels gezonken is. Zoo bleef hij een rationalist en een independent, ook nog in de laatste levensmaanden, toen een doodelijke ziekte zijne krachten ondermijnde.

II.

In Augustus 1846 werd Land ingeschreven als

leerling op de correctorklasse te Leeuwarden, waarheen zijne moeder met haar gezin verhuisd was. Hier kwam hij weldra onder de leiding van ons medelid J. C. G. Boot, thans een man, die reeds twee menschengeslachten heeft zien afsterven en door het derde geëerd wordt; destijds in de kracht van zijn leven, 35 jaren oud en Rector van het Leeuwarder gymnasium. Aan hem vooral dankt Land de grondige kennis van Latijn en Grieksch, die hem in staat stelde zonder bezwaar ook de moeilijker oude auteurs te raadplegen en, als het noodig was, onberispelijk Latijn te schrijven. Geen der andere docenten schijnt veel invloed op Land gehad te hebben.

In zijn vrije uren hield hij zich behalve met lectuur en muziek vooral bezig met botaniseeren. Hij verkreeg daardoor een bekendheid met onze flora, die respectabel was, zooals ik verklaren mag op gezag van W. F. R. Suringar, den onlangs overleden Leidschen hoogleeraar, destijds ook leerling van het gymnasium te Leeuwarden, *anderhalf* jaar ouder dan Land, maar in een lagere klasse *geplaatst*. Sinds Land en Suringar elkander voor het eerst ontmoet hadden, ieder met een botaniseerbus op den rug, even buiten Leeuwarden, botaniseerden zij dikwijls te zamen, zoowel daar als later te Leiden, wisselden van gedachten over alles wat weetbaar is en veel meer dan dat, en bleven trouwe vrienden. „Op het gymnasium” — schreef mij Suringar — „was Land ons allen verreweg de baas”.

In Augustus 1849 werd Land, vijftien jaar oud,

tot de academische lessen bevorderd en hield *moremaiorum* een latijnsche oratie en wel de *genio Socratis*. Wegens zijn jeugdigen leeftijd werd de inschrijving als student uitgesteld; van Augustus 1849 tot Mei 1850 bleef hij zich voornamelijk, onder de leiding van Boot, bezighouden met latijnsche en grieksche schrijvers.

In Mei 1850 verhuisde zijne moeder uit Leeuwarden naar de onmiddellijke nabijheid van Leiden (gemeente Soeterwoude op den weg naar De Vink). Haar oudste zoon werd in September 1850 ingeschreven als student in de letteren. Twee jaren later ging hij over tot de theologie. Was hij aanvankelijk voor de studie der letteren bestemd, en zag hij daarvan af wegens zijn gemis aan sympathie met de richting van Cobet, of had hij van den beginne af de theologie als studievak gekozen en moesten de letteren voor hem slechts een breedere propaedeusis zijn? Sommige zijner oude vrienden herinneren zich met zekerheid het eerste; andere durven instaan voor het tweede. De opsporing der historische waarheid bleek mij ook in dit geval moeilijk en tijdrovend te zijn, en die waarheid zelve voorshands onbereikbaar ¹⁾.

Land's komst aan de hoogeschool valt samen met den gulden tijd der astronomie te Leiden, toen de

---

¹⁾ Na het voordragen van dit Levensbericht hebben nieuwe mededeelingen van oude vrienden het nagenoeg zeker gemaakt dat Land aanvankelijk voor de studie der letteren bestemd was.

geniale Kaiser „zich omgeven zag door een kring van leerlingen, gevormd niet alleen uit filosofhen” — d. w. z. studenten in de wis- en natuurkunde — „maar ook uit litteratoren, theologanten en andere, tot wier eigenlijke studierichting de astronomie niet behoorde, maar die toch, geboeid door Kaiser, met geestdrift zijne lessen volgden en zich met sterrekundige onderzoekingen bezig hielden” ¹⁾. Land was een van de vijf studenten, die zich in 1854 op de aansporing van J. E. Banck Jr. verdienstelijk maakten door het bewerken van een dichtbundeltje, „Asters” geheeten, „bijeenzameld door eenige HH. studenten te Leyden, Utrecht en Deventer, uitgegeven ten voordeele van het Leydsch Observatorium”. Hij droeg tot den bescheiden oogst drie duitsche gedichtjes bij ²⁾.

De invloed van Kaiser en de omgang van Land met studenten, die of zelf in de wis- en natuurkunde studeerden, zooals Suringar en R. S. Tjaden Modderman, of wel dezelfde belangstelling voor de sterrekunde koesterden, zooals W. H. van de Sande Bakhuyzen, is — meen ik — voor Land's studierichting van groote beteekenis. Kaiser's voorbeeld leerde hem de strengste eischen te stellen aan nadenken en onderzoek, en het gaf hem een respect voor natuurstudie, dat

---

¹⁾ F. Kaiser, door H. G. v. d. Sande Bakhuyzen, Nederl. Spectator 1872, blz. 266.

²⁾ De andere vier „HH. studenten” waren J. E. Banck Jr. te Leiden, A. J. Berman te Leiden, Didymus (Th. J. Werndly) te Deventer en A. J. C. Kremer te Utrecht.

bij personen met zoogenaamd „wijsgeerigen aanleg” wel eens pleegt te ontbreken. Men kan op Land toepassen wat Ueberweg zegt ter verklaring van de destructieve critiek, door Duns Scotus op het impo-
 neerend stelsel van Thomas Aquinas geoeffend: „In seiner Jugend unter anderm auch durch mathematische Studien gebildet, wusste Duns Scotus was beweisen heisst, und konnte daher in den meisten der angeblichen Beweise auf dem Gebiete der Philosophie und Theologie keine wirklichen Beweise erkennen”.¹⁾

Het spreekt van zelf dat Land als jong-student in hooge mate werd aangetrokken door de schitterende gaven van Cobet. Dat in hem de aanleg schuilde van een philoloog, die zijn kracht vindt in het herstellen van bedorven plaatsen, heeft hij bewezen door merkwaardige voorbeelden van nauwkeurig lezen en tekstverbetering, zoowel in zijn syrische uitgaven als in die der werken van Spinoza en Geulincx. Maar de aard van Land verschilde al te veel van dien van Cobet dan dat hij in den eigenlijken zin diens leerling zou kunnen gebleven zijn. Cobet, schoon te Parijs geboren, had in hooge mate de echt-hollandsche eigenschap van bang te zijn voor het pathetische. De tragici werden gehekelde wegens hun „oratio artificialis”, van Pindarus geen notitie genomen; voor de schooljeugd een collectie zoogenaamde *ἀσσεια*,

---

¹⁾ Ueberweg, Grundriss der Geschichte der Philosophie, II, derde uitgaaf, blz. 204.

grootendeels zoutelooze grappen, in goed attisch overgebracht; aan Plato comicus eer de aandacht gewijd dan aan Plato philosophus ¹⁾). Daarbij had Cobet zulk een afkeer van wat hij „philosophisch gewaueel” geliefde te noemen, dat hij — zooals Naber mededeelt ²⁾ — in zijn jonge jaren Aristoteles nooit had ingezien, zelfs niet toen hij naar Italië zou gaan om de handschriften van Simplicius te bestudeeren en redelijkerwijze verwachten kon dat eenige bekendheid met Aristoteles hem vrij wat moeite zou uitsparen. Dat hij later Aristoteles heeft ingezien is waarschijnlijk, dat hij hem gelezen heeft is nergens gebleken. — Aan Land kon het niet ontgaan dat de uitnemendheid van Cobet gekocht werd door zekere blindheid voor datgene, wat in zijn oog het voortreffelijkste is in den griekschen geest.

Zoo begrijpen wij zeer goed dat de invloed van Cobet op Land niet groot genoeg is geweest om het Grieksch tot zijn hoofdvak te maken in plaats van de Oostersche letteren, destijds door Juynboll en Dozy op uitstekende wijze vertegenwoordigd. Met Dozy heeft Land trouwens geen aanraking gehad dan het volgen van het druk bezocht college over historie. Het was niet gemakkelijk zijn leerling voor het arabisch te worden. Maar van Juynboll heeft Land veel geleerd; zijn in het duitsch geschreven eerstelingswerk

---

¹⁾ Naber, Vier tijdgenooten, blz. 209-212, 204, 222 vlg., 187 vlg.

²⁾ T. a. p. blz. 194.

droeg hij op „seinem verehrten Lehrer, Dr. Th. W. J. Juynboll, als geringer Zoll wohlverdienter Erkenntlichkeit”. Daarenboven heeft hij in 1857 van het bezoek, dat Nöldeke te Leiden bracht, gebruik gemaakt om zijne kennis van het arabisch uit te breiden. Ook van Kuenen, die zijn professoraat in 1854 aanvaardde, heeft Land het een en ander geleerd. Hunne verhouding was echter naar 't mij voorkomt meer die van twee, elkander waardeerende maar nogal uiteenlopende, vrienden dan die van leeraar en leerling.

Met de moeilijke en tijdroovende studie der oosterse talen verbond Land als student allerlei andere bemoeiingen. Ik sprak reeds van zijn botaniseeren en van zijn beoefening der sterrekunde. Een groot deel van zijn tijd werd voorts gewijd aan de muziek, waarin hij grootendeels autodidact was, maar door aanleg en oefening een aanmerkelijke hoogte bereikte. Reeds destijds bepaalde hij zich niet tot het aanhooren en ten gehoor brengen van toonwerken, maar trachtte hij door te dringen tot de theorie der muziek, waarbij hem Schilling's „Lehrbuch der allgemeinen Musikwissenschaft” als leidraad diende. En eindelijk was hij een ijverig lezer van wijsgeerige geschriften en placht hij zijne vrienden lastig te vallen met de verdiensten der werken van J. J. Wagner, een hun volmaakt onbekend schrijver aan wien hij tal van paradoxen ontleende.

Het is mij niet gebleken dat Land bij deze pogingen om iets van wijsgeerte te begrijpen veel baat ge-

vonden heeft bij de lessen van een der toenmalige Leidsche professoren. „Aan Stuffken” — wien de gave der mededeeling schijnt ontbroken te hebben — „had hij evenmin iets als wij”, schrijft mij een zijner oudste vrienden. Maar ook Scholten, die in die dagen onder den naam van Theologia naturalis zeker wijsgeerig stelsel uiteenzette, heeft bij Land niet de groote bewondering gevonden, waarmede anderen tot hem opzagen. Daarvoor was Land een te critische, Scholten een al te dogmatische geest. „Als hij voor zijne studenten optrad” — zegt Kuenen van Scholten ¹⁾ — „dan had hij den twijfel overwonnen en zijne slotsom opgemaakt. Dat was voor hem zelve eene levensbehoefte en op den leerstoel zijne sterkte. Hij heeft daar, om het in één woord uit te drukken, geprofeteerd. Daarin lag het eigenaardige, en van de soms snijdende polemieken, die hij daar voerde, en van hetgeen daarmede altijd samenging, de uiteenzetting van zijne eigene stellige overtuiging.”

Waarschijnlijk zal men van de meeste beroemde sprekers over filosofie iets dergelijks kunnen zeggen als hier van Scholten getuigd wordt. Zeker is dit bijv. het geval met Fichte, Schelling en Hegel. Of zulke leeraren, die niet onderwijzen maar profeteeren — de onvolmaaktheid van al het menschelijke in aanmerking genomen — misschien niet de beste zijn, is een vraag waarover men disputeren kan. Maar aan

---

¹⁾ Jaarboek van de Koninkl. Akademie 1885, blz. 101.

de behoefte van een student als Land voldeed dit profeteeren niet. De „slotsommen”, die de hoogleeraar had „opgemaakt”, schenen hem dikwijls wat haastig verkregen; de „twijfel”, dien de hoogleeraar „overwonnen” had, alleszins gegrond. Het Hegelianisme der rechterzijde, waartoe Scholten’s wijsbegeerte kan gebracht worden, had Land’s volle sympathie niet, en nog minder moet hij gesticht geweest zijn over de wijze, waarop het gebruikt werd om aan meesters als Plato en Aristoteles, Spinoza en Kant, hun plaatsen aan te wijzen. Hij kwam met zekere wijsgeerige overtuigingen aan de Akademie, en Scholten’s colleges waren hem niet voornamelijk, maat toch ook, voorwerpen van critiek. Evenwel schijnt hij toch ten slotte door den vurigen profeet te zijn medegesleept — een sprekend bewijs van de macht van Scholten’s persoonlijkheid. De filosofie in zijn eerste wijsgeerig geschrift (van 1856) zou — meen ik — Scholten gaarne als de zijne erkend hebben. Toen hij Leiden verlaten had, vond hij zijn eigen weg weldra terug.

III.

Reeds vóór het einde van zijn studietijd had Land bewezen dat de roep van geleerdheid en bekwaamheid, daar verworven, ten volle verdiend was. Het jaar 1856 bracht tal van geschriften van zijne hand, twee over wijsbegeerte, drie over syrische litteratuur. Het belangrijkste van de laatstgenoemde was het duitsche

werk over Joannes Bischof von Ephesos, der erste syrische Kirchenhistoriker, Einleitende Studiën, over welks inhoud ik later zal spreken.

Het werk van den twee-en-twintigjarigen auteur werd met ingenomenheid ontvangen. In een aankondiging in het Literarisches Centralblatt van 30 Mei 1857 wordt aan Land „das nicht geringe Verdienst” toegekend „den bisher veröffentlichten Theil des Johannes von Ephesos zuerst für weitere Kreise zugänglich gemacht zu haben” en opgemerkt dat hij veel meer gedaan heeft dan zijn bescheiden titel belooft. Een andere zeer korte recensie, ook in een duitsch tijdschrift, sluit met de minder vriendelijke opmerking: „Ob der Eindruck der Geringfügigkeit der Resultate, welchen die Ueberlesing auf den Réferent gemacht hat, nur ein subjectiver gewesen, mögen Andere beurtheilen, die an solchen Nebenpartien der Kirchengeschichte ein grösseres Interesse haben”. — Vermoedelijk was deze „referent” iemand, die in minder mate dan Land belangstelling koesterde voor al wat weetbaar is, zij het dan ook maar eene „Nebenpartie” der kerkhistorie, die inderdaad ook in hare „Hauptpartien” voor de meesten hoegenaamd niets bekoorlijks heeft.

Een bepaald punt uit het werk over Johannes van Ephesus verschafte Land de stof voor zijn eerste Gidsartikel, van Juni 1856, waarin hij de ware geschiedenis der bekeering van Nubië tot het Christelijk, speciaal monophysietisch, geloof op gezag van den

syrischen bisschop in de plaats stelt van de fantastische voorstellingen daarover, bij vroegere historici als Niebuhr en Duncker te vinden.

In de Godgeleerde Bijdragen van datzelfde jaar gaf Land in December een aankondiging van de uitgaaf der syrische vertaling van twee aan Clemens Romanus toegeschreven brieven *De Virginitate* door den Roomsch-Katholieken theoloog J. Th. Beelen. Die aankondiging oordeelt op scherpen toon over het betoog, waardoor Beelen tot de echtheid der brieven besluit. „Maar een tijdrekening” — zegt Land ¹⁾ — „volgens welke Cyprianus schrijft vóór Tertullianus, die zes-en-twintig jaren vóór dat Cyprianus gedoopt werd stierf, doet ons vragen, wanneer toch volgens Beelen onze Clemens Romanus geleefd heeft. Misschien onder de Antonijnen of onder Decius? Met deze ééne chronologische eigenaardigheid, gevoegd bij de niet minder bijzondere vereenzelving van Monophysieten en Jakobieten, brengt Beelen ons op de niet onwaarschijnlijke gedachte dat in zijne voorstelling de kerk-historische feiten doorgaande geheel anders op elkander volgen dan in die der Protestantsche wetenschap, aan welke wij ons weinigje denkbeelden daaromtrent te danken hebben.”

De twee geschriften over wijsbegeerte van 1856 zijn een geleerde verhandeling „over de ware opvatting en behandeling der *Theologia naturalis*”, in het Mei-

---

¹⁾ T. a. p. blz. 17 van den overdruk.

nummer der Godgeleerde Bijdragen, en een opstel over „Wijsgeerige propaedeutiek” in het Augustusnummer van dat tijdschrift, naar aanleiding van de vertaling van een duitsch werk over logica en psychologie van zekeren Dr. Beck. De critiek, in het laatste artikel geleverd, kan in vrijmoedigheid wedijveren met die op den eerwaarden heer Beelen. „De vertaler” — zegt Land o. a. ¹⁾ — „is blijkbaar een van die vele lieden, die, bij eene prijzenswaardige zucht tot zelfopvoeding, door de omstandigheden buiten staat zijn om door gezond en verstandig toegediend geestesvoedsel hunne matige talenten zoover te brengen dat zij bij het aandragen van bouwstoffen en het verspreiden van resultaten de wetenschap van dienst kunnen worden.” En de duitsche schrijver is waarlijk niet veel beter, zooals Land aantoonst door met jeugdige breedsprakigheid uiteen te zetten wat wijsbegeerte eigenlijk is en hoe averechts Dr. Beck haar aanvat.

De minachting, niet alleen voor de besproken werken maar ook voor hun auteurs in deze twee critieken onverholven geuit, wijst op een eigenaardigheid van Land, die hij eerst langzamerhand bemerkt en daarna met steeds klimmend goed gevolg bestreden heeft. De gave van „zwakheden en tekortkomingen om hem heen” op te merken, die hij volgens zijn autobiographie reeds als kind bezat, ging gepaard met de neiging om zijn ontevredenheid daarover op levendige en scherpe

---

¹⁾ T. a. p. blz. 274.

wijze uit te spreken. Ook in het mondeling verkeer kon hij in zijn jongere jaren vrienden en bekenden ergeren door zijn rondborstige, maar niet altijd beleefde oordeelvellingen. Doch de vrienden verdroegen ze op den duur met lijdzaamheid, omdat zij overtuigd waren van zijn bekwaamheid, eerlijkheid, welwillendheid en dienstvaardigheid. Het lezend publiek, dat hem niet persoonlijk kende, moet in die dagen een geheel valschen indruk van hem gekregen hebben. Zoo wegwerpende critiek, als Land in deze twee eerstelingen, en in volgende jaren herhaaldelijk, oefende, is uit den booze, als zij ontspringt aan den wensch om den beoordeelde onaangenaam te zijn en zich zelf te streelen met het zoet besef van meerderheid. Van zoodanige booze bedoeling was Land verre verwijderd. Zijne critiek vloeide voort uit vurige belangstelling in nauwkeurig onderzoek en strenge redeneering. Slordigheid in het waarnemen of het denken te ontmoeten prikkelde hem in zijn jonge jaren tot uitingen van diepgevoelden afkeer. Eerst langzamerhand heeft de omgang met velerlei menschen, in zijn jeugd wellicht te zeer verwaarloosd, hem geleerd zijn ongenoegen op minder verpletterende wijze te kennen te geven. In de werken zijner rijper jaren zal men te vergeefs naar scherpe uitdrukkingen zoeken, ook als hij geschriften of richtingen bespreekt, die hem tegenstaan.

De andere wijsgeerige verhandeling van 1856 (over de theologia naturalis) is in vele opzichten

karacteristiek. Zij bevat veel meer verzekerdheid dan Land in een zijner latere wijsgeerige geschriften zou durven uiten. Men zou haast zeggen dat hij destijds op het voetspoor van Scholten „den twijfel overwonnen” had. Hij zingt een lofzang (in proza) op de „organische of dynamische wereldbeschouwing”, die ons in de wereld van voorwerpen een wereld doet zien „van werkende krachten, wier bestendigheid in de wijze van werken . . . met logische gestrengheid er toe dringt om een aan dat alles ten gronde liggend bestendig werkend wezen aan te nemen” — een wezen, dat weldra „de almachtige wijsheid, — die God, het ware ik” genoemd wordt. Als de schaduw tegenover het licht vertoont zich naast die organische de „mechanische” wereldbeschouwing, waarbij geen ontwikkeling van vooraf bestaande typen, maar alleen „uitwendig toevoegen en aanstooten” als verklaring van verschijnselen wordt aangenomen. Als deerniswaardige gevolgen der heerschappij van die mechanische beschouwing worden, vernuftig maar niet zonder willekeur, vier richtingen aan de kaak gesteld, het „orthodoxisme”, de „leer van het godsdienstig gevoel”, het „anthropologisme van Feuerbach” en het „rationalisme”. De filosofie, die aan deze beschouwingen ten grondslag ligt, heeft veel overeenkomst met die van Scholten, wiens zwaardslagen tegen de „atomistiek” en het „mechanisme” wel bekend zijn, en het artikel sluit dan ook met een lofrede op de „aan deze hoogeschool heerschende en algemeene be-

langstelling wekkende behandeling der theologia naturalis.”

In de eerste jaren vond Land geen aanleiding op deze wijsgeerige onderwerpen terug te komen. Het jaar 1857 bracht van hem een nieuwe syrische bijdrage, waarin over Bardesanes de Fato gehandeld en de uitgever van dit werk Cureton op groote slordigheid betrap werd. In het najaar — 5 October 1857 — promoveerde Land op eene dissertatie de carmine Jacobi (Gen. 49). Hij bespreekt daarin de verschillende theorieën over den oorsprong van dit hoofdstuk en stelt, na verwerping van alle vroegere, ten slotte zelf een nieuwe hypothese, waarbij het lied wordt opgevat als een samenvoeging van een aantal, door Land nauwkeurig aangewezen strophen over de verschillende stammen door een redactor uit den tijd van David, die ze aaneengeregen en als profetie in den mond van den stervenden Jacob gelegd heeft, — een fictie, die met sommige deelen van den Jacobszegen slecht overeenstemt.

Op deze eerste bijdrage tot de exegese van het Oude Testament, o. a. door Prof. A. D. Loman in de Godgeleerde Bijdragen besproken als een werk, dat door zijn voortreffelijkheid geheel buiten het kader van dissertaties valt, heeft Land eenige jaren later enkele andere laten volgen, o. a. in 1867 een artikel getiteld: „Prof. Rutgers en de tweede Jesajas”, waarin over de „orthodoxie” geoordeeld wordt in bewoor-

dingen, die aan zijne critieken van 1856 herinneren. De titels der andere zal ik hier niet noemen maar alleen opnemen in de lijst van Land's geschriften. Het komt mij voor dat zij voor hem bijwerk waren. Van de vele quaesties, die hij in zijn dissertatie even moest aanroeren, heeft hij later geen enkele behandeld dan alleen het verhaal van Bileam. Dadelijk na zijne promotie werd het Syrisch weder voor hem de hoofdzak, later eischte de wijsbegeerte het leeuwendeel van zijn tijd.

Bij Kon. Besluit van 23 Oct. 1857 werd aan Land een subsidie verleend „ten behoeve van letterkundige nasporingen van syrische handschriften in het British Museum, met bepaling dat de door hem te vervaardigen afschriften bestemd zouden zijn voor de Bibliotheek der Leidsche Hoogeschool en dat die door hem later in het licht zouden worden gegeven”. Niet lang daarna vertrok Land naar Londen, waar hij het grootste deel van 1858 doorbracht, druk bezig met zijn onderzoek in het Britsch Museum, en ettelijke malen in plaats van den pastor loci als voorganger optrad in de Hollandsche Kerk in Austin Friars. Tegen het eind van dat jaar bracht hij de copieën van zeven handschriften naar Leiden. De zorg voor de uitgaaf van deze geschriften, mettertijd verschenen onder den naam van *Anecdota Syriaca* eischte in de eerstvolgende jaren een groot deel van zijn tijd. In een later gedeelte van mijn opstel hoop ik een karakteristiek van dezen arbeid van Land te geven. De kleinere

opstellen op syrisch gebied kan ik alleen in de lijst der geschriften vermelden. Zijn laatste bijdragen op dit terrein waren de Voorrede van de latijnsche vertaling van Johannes van Ephesus door zijn oud-leerling W. J. van Douwen en hem zelf, uitgegeven in de werken van de Akademie (1889) en zijne zeer waardeerende aankondiging van Dr. Brandt's dissertatie over het Mandaïsme in het Theologisch Tijdschrift van 1890. De oudere leden der Akademie zullen zich herinneren dat hij hier herhaaldelijk onderwerpen ter sprake bracht, aan de syrische litteratuur ontleend.

IV.

Spoedig na zijn terugkomst in het vaderland werd Land in 1859 benoemd tot algemeen secretaris van het Nederlandsch Bijbelgenootschap en vestigde zich als zoodanig te Amsterdam. Zijn betrekking eischte vrij wat werk, maar liet hem toch tijd in overvloed voor zijne studie. Hij bleef aanvankelijk ook te Amsterdam de man van de studeerkamer, die zijn uitspanning nagenoeg alleen in de muziek zochr. Zijne studie betrof natuurlijk in de eerste plaats het Syrisch en verwante talen; maar daarenboven besteedde hij een groot deel van zijn tijd aan de bestudeering van die wijsgeeren, die hij later bij voorkeur als de „grootste meesters” aanduidde.

Drie verhandelingen op het gebied van de geschiedenis der godsdiensten en evenveel wijsgeerige geschriften

werden door Land uitgegeven in de vijf jaren van zijn betrekking tot het Bijbelgenootschap. In de Gids van 1861 verscheen een uitvoerig artikel over „de Korân en de wording van den Islâm”; in de Godgeleerde Bijdragen van hetzelfde jaar een dergelijk over „de oorsprong en het wezen van het Buddhisme”; in de Gids van 1863 schreef Land, naar aanleiding van een werk van Dr. W. Pleyte, over „Israëls godsdienst vóór Mozes”. Wat de wijsgeerige geschriften betreft, zoo verscheen anonym in 1860 als brochure bij P. N. van Kampen te Amsterdam: „De wetenschap der godsdienst en de godsdienst der wetenschap. Een kritische brief over het jongste manifest van De Dageraad”; in 1863 in de Godgeleerde Bijdragen een aankondiging van v. d. Wijck's inaugureele oratie over den oorsprong en de grenzen der kennis; eindelijk in de Gids van 1864 een artikel getiteld: „Dienstbare wijsbegeerte”, waarin Opzoomer's „Wezen der kennis” — aan een principieele, alles behalve vleiende critiek werd onderworpen.

Het eerste van deze geschriften, door Land met J. . . . . D. onderteekend behoeft ons niet lang op te houden. Het wijst op treffende wijze aan, hoe het manifest, waarin de Dageraadsredactie haar standpunt uiteenzet, berust op stellingen, aan geheel uiteenloopende wereldbeschouwingen ontleend, — stellingen, die niet met elkander vereenigd, maar eenvoudig naast elkander geplaatst, een intellectueelen chaos vormen, waarin

*frigida pugnabant calidis, humentia siccis,
mollia cum duris, sine pondere habentia pondus.*

Maar, daar de „ongeloovigen” van het jaar '60 tot de geschiedenis behooren en hun geslacht uitgestorven schijnt te zijn, heeft het *con amore* geschreven opstel thans niet veel meer dan een historisch belang.

Van de twee andere wijsgeerige opstellen uit dien tijd kan hetzelfde niet zonder zeker voorbehoud worden gezegd. Land heeft daarin voor het eerst zijn eigen standpunt bij de beoefening der wijsbegeerte geschetst. Hoewel ik later opzettelijk zal moeten spreken over Land als wijsgeer, komt het mij wenschelijk voor dat standpunt reeds hier te kenschetsen.

Wat Land over de „empirische filosofie”, die Opzoomer sinds 1851 verkondigde en als wier woordvoerder v. d. Wijck in zijne oratie optrad, een hoogst ongunstig oordeel doet vellen, is haar verkeerde opvatting van de beteekenis en de waarde der wijsbegeerte. „De heer Opzoomer” — zegt hij — „jurist en publicist, daarenboven steeds bezig met godsdienstige vragen, heeft bij de beoefening der wijsbegeerte een ander belang dan zij zelve. Voor hem heeft de verstandelijke ontwikkeling geen eigen recht, maar zij is een gewichtige hefboom tot hervorming van maatschappelijke en religieuse instellingen, die naar zijne overtuiging op den ouden voet kunnen noch mogen voortbestaan. Zijn punt van uitgang is tweederlei: de maatschappij en dan ook het gemoed. Zijn drijfveer is niet die waardoor de wijsbegeerte-zelve in

beweging wordt gebracht. Daarom vinden wij hem onophoudelijk bezig met hetgeen om haar heen ligt, haar begrenst, op hare ontwikkeling van buitenaf invloed heeft, en zelf haren invloed ondervindt. Haar eigen leven, haar oorsprong in 's menschen geest, haar eigenaardig streven, komt eerst in de tweede plaats in aanmerking. Van geheele hoofdstukken in hare geschiedenis mist hij daardoor den sleutel; waar zij hare eigene taak zonder omzien vervolgt, berispt hij haar als een onnutte dienstmaagd". 1)

In deze volzinnen heeft Land een thema aangegeven dat hij later in allerlei variatiën heeft uitgewerkt. Nog in zijn „Inleiding" handelt een paragraaf met denzelfden titel als het artikel van '64 2) over de dwaling en de fout van hen, die maar niet begrijpen dat echte wijsbegeerte, evenals alle echte wetenschap, geen vruchten zoekt maar licht, niet beoefend wordt ter wille van iets anders, maar uitsluitend om haar zelve. Reeds in '64 wordt aangetoond, — wat de Inleiding breeder herhaalt — dat de studie der groote meesters, met Plato en Aristoteles te beginnen, ons in wijsbegeerte niets anders doet zien dan wetenschappelijk onderzoek, ingesteld door mannen, wien de verwondering over de raadselen van natuur en menschenleven geen rust liet, vóórdat zij beproefd hadden een oplossing van die raadselen te geven.

---

1) T. a. p. blz. 4 van den overdruk.

2) Inleiding I, § 9, blz. 31-37.

Hiervoor geen oog te hebben, maar te meenen dat wetenschap en wijsbegeerte hun ontstaan danken aan andere behoeften dan het streven naar licht en klaarheid, — dat is van Opzoomer's empirische leer de grondfout, waaruit Land een lange lijst van tekortkomingen afleidt. Die fout is, zooals in '64 voor het eerst, en later dikwijls opgemerkt wordt, een specifiek-Nederlandsche. „De wijsbegeerte heeft in Nederland weinig bijval gevonden. Men achtte haar onvruchtbaar, koud als ijs en vooral neologisch: drie ernstige grieven bij een volk dat op eerlijke winst, een huiselijken haard en vaste beginselen gesteld is als op de hoogste belangen des levens”. 1)

V.

Toen Veth, in 1864 tot hoogleeraar te Leiden benoemd, het Amsterdamsch Athenaeum moest verlaten, werd Land in zijne plaats belast met het onderwijs in de Oostersche talen en de wijsbegeerte. Hij aanvaardde zijn ambt op 10 October 1864 met een rede „over den samenhang tusschen weten en gelooven.” Hij wijst daarin op de grieksche wijsbegeerte en den godsdienst van Israël als de twee hoofdbronnen van onze beschaving en geeft een schets van het verschil in aard tusschen Semiet en Indogermaan — een schets, die vrij wat afwijkt van de meer gebruikelijke, o. a.

---

1) T. a. p. blz. 1.

bij Renan te vinden tegenstelling. De optimistische behoudende Semiet is volgens Land van nature een geloover; de pessimistische onrustige Indogermaan iemand, die eischen stelt aan de wereld. „De stam van Japhet is een stam van ontdekkers, uitvinders en veroveraars; het volk van Sem is een volk van standvastige belijders, van trouwe wachters aan de schatkamer der beschaving” ¹⁾. Na een beknopte schets van de vele verschijnselen in de geschiedenis van het menselijk denken, door den wederkeerigen invloed van Japhetisme en Semietisme sinds hun eerste ontmoeting te Alexandrië teweeggebracht, ontwerpt de jeugdige hoogleeraar het plan van een verzoening tusschen het geloof van Sem en het weten van Japhet, die de vrucht zal zijn van psychologisch onderzoek. Beide, weten en geloof zijn overtuigingen ²⁾; de grondslag van alle overtuiging is vertrouwen van den menschelijken geest op zichzelf ³⁾. En de geloovige en de onderzoeker steunen dus — wel beschouwd — beiden op dat vertrouwen. Strijd tusschen hen berust op misverstand en is niet langer mogelijk als beiden zich maar bewust zijn van het onderscheid tusschen „weten”, d. w. z. een overtuigd zijn op voldoende gronden, en „gelooven”, d. w. z. een overtuigd zijn, waarbij persoonlijke neigingen aanvullen wat er aan het strenge bewijs ontbreekt ⁴⁾.

¹⁾ Over den samenhang tusschen weten en gelooven, blz. 7.

²⁾ T. a. p. blz. 4, 5.

³⁾ T. a. p. blz. 24.

⁴⁾ T. a. p. blz. 5.

Of Land ook als grijsaard nog overtuigd is gebleven van het naderen der heerlijke toekomst, die hij in 1864 aankondigde, waarbij „de twee beginselen onzer beschaving, als in een waarachtigen echt verbonden, elkander steunen en schragen . . . en zamen het groote werk volvoeren, om den wille waarvan het een voorrecht is, mensch te zijn?”¹⁾ Dat mag ik niet beweren. Wat hij in zijn Inleiding²⁾ over de verhouding tusschen wijsbegeerte en theologie zegt, klinkt veel minder hoopvol. Hij is tot op zijn laatsten levensdag onderzoeklievend gebleven als een Indogermaan; maar hij verbond daarmee niet langer dat Semietische optimisme, dat in deze geheele rede doorstraalt en hem ten slotte tot de studenten doet zeggen: „Doch zooveel hebt gij zeker reeds heden opgemerkt, zooveel wil ik u thans uitdrukkelijk en openlijk verklaren, dat ik denkbeelden wensch voor te staan, waaraan naar mijne vaste overtuiging de toekomst behoort en die het verdienen in de gulden dagen der jeugd met liefde te worden ontvangen”.³⁾

Dit jeugdig vertrouwen op eigen kracht had Land wel noodig om niet wanhopig te worden onder de taak, die hij van Veth's ervaren handen overnam. Het Athenaeum eischte destijds van zijne professoren onderwijs in combinaties van leervakken, die er op toegelegd

---

¹⁾ T. a. p. blz. 28.

²⁾ Blz. 407, 408.

³⁾ T. a. p. blz. 32.

schenen hen te dwingen zich minstens van de helft met den franschen slag af te maken. Reeds in den eersten cursus had Land 12 uur college, vier in het Hebreeuwsch, vier in de Joodsche oudheden, twee in de psychologie en logica, twee in de geschiedenis der metaphysica. In volgende cursussen werd dit aantal door het opnemen van andere vakken nog overschreden. De taak was te moeilijker omdat Land zich aanvankelijk niet verheugen mocht over de tevredenheid der toehoorders. Zij klaagden in hun, destijds bijzonder vrijmoedig, orgaan over zijn hooge eischen, de duisterheid van zijn voordracht, de schoolsche wijze, waarop hij hen bejegende. Wanneer men let op zijn adviezen over hooger onderwijs, opzettelijk in een brochure van 1868, nu en dan bij gelegenheid gegeven, dan zal men die aanvankelijke ontstemming bij de Amsterdamsche studenten wel kunnen begrijpen. Uit die adviezen blijkt dat Land een veel te hoog denkbeeld had van de werkkraft en het bevattingsvermogen van knapen en jongelieden. De programma's, die hij in allen ernst aanbeveelt, zouden alleen bruikbaar zijn, als alle gymnasiasten en alle studenten in aanleg en ijver niet al te zeer voor hem zelf onderdeden.

In de latere jaren van zijn verblijf te Amsterdam was zijn verhouding tot de studenten geheel veranderd; hij had niet alleen de achting, maar ook de bewondering en de liefde zijner leerlingen verworven.

Ondanks dit vermoeiend en tijdroovend doceeren voelde Land zich in den tijd van zijn Amsterdamsch

hoogleeraarschap dikwijls geroepen iets te publiceeren. Zoo bijv. de hierboven vermelde bijdragen tot de exegese van het oude Testament; voorts in 1868 het 2de, in 1870 het 3de deel der *Anecdota Syriaca*; in 1869 de Hebreeuwsche Grammatica, in '76 door Poole in 't Engelsch vertaald (waarover later), in 1870 een daarmee samenhangende brochure over uitspraak en spelling, voornamelijk in de Nederlandsche taal; in 1871 een vervolg op zijn critiek van het empirisme door de brochure: „Het keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling van Dr. A. Pierson toegelicht”, en andere geschriften van minder beteekenis, die ik hier moet voorbijgaan.

In de latere jaren van zijn Amsterdamsch professoraat was Land eenigermate teruggekomen van het schijnbaar zoo eenzelvig leven van den kamergeleerde, dat hij had moeten leiden om tijd en rust te vinden voor zijne studie. Hij ging veel uit en dat niet meer alleen naar de concerten, die van den beginne af voor hem een der grootste aantrekkelikheden van Amsterdam geweest waren. Zijne vrienden uit die dagen weten veel staaltjes te verhalen van zijn onbedrevenheid in de gebruiken en denkwijzen dier voor hem zoo vreemde wereld van Amsterdamsche „uitgaande” mensen. Van hem zelf gold toen eenigermate wat hij van J. F. L. Schröder zegt: „Er is iets aandoenlijks in den eenvoud van zulk een geest, die geheel opgaat in zijn levenstaak en aan den wijsgeer herinnert, van wien Plato zegt dat hij pas uit het daglicht gekomen

nog blind is voor de schemering, waarin wij anderen ons leven doorbrengen, en om zijn onhandigheid bespot wordt" ¹⁾). Lang duurde die periode van deelneming aan „wereldschen” omgang en „wereldsche” vermaken bij Land niet.

Op 7 Juli 1870 trad hij in het huwelijk met mejufvrouw Wilhelmina Cremer, die sinds dien dag lief en leed met hem gedeeld heeft en thans de herinnering aan zijn uitnemende eigenschappen als een kostbaren schat bewaart. Vóór dat hij haar kende, had hij reeds, naar ik vermoed, het beeld, waaronder hij haar zich voorstelde, met vaste trekken geteekend in een niet gepubliceerde, maar alleen in een vriendenkring voorgelezen verhandeling „over de vrouwen bij Thackeray”, die zeker de verwondering zou opwekken van hen, die Land alleen uit de verte, als een ijverig en bijzonder nauwkeurig geleerde, kenden. Dat hij ook geheel andere snaren in zijne ziel had, zou wellicht reeds af te leiden zijn uit zijn levendig gevoel voor muziek, in 't bijzonder voor ernstige en strenge muziek. Ook zijn groote belangstelling in het eenvoudige en naïeve volkslied, zoowel het wereldlijke als het geestelijke, o. a. blijkende uit zijn aankondiging der geschriften van Dr. G. Kalff ²⁾ en Dr. J. G. R. Acquoy ³⁾.

---

¹⁾ Gids van Juli 1877, blz. 15 van den overdruk.

²⁾ Alg. Handelsblad van Zondag 9 December 1883. Bijvoegsel. „Een boek over ons volkslied”.

³⁾ Alg. Handelsblad van Zondag 23 December 1888. „Oud-Nederlandsche geestelijke liederen”.

daarover, wijst in dezelfde richting. In de eerstgenoemde aankondiging lezen wij o. a.:

„Met al onze verfijnde kunst en wetenschap zijn wij en degenen die het lied ter wereld brachten, kinderen van ééne moeder. En is er al in den loop der eeuwen een onvermijdelijke kloof ontstaan tusschen het denken en gevoelen der meer ontwikkelden en dat der menigte niet alleen, maar tusschen het geestesleven van allerlei standen, partijen en andere groepen, wij kunnen elkander over die kloof heen nog wel de hand reiken, en gedachtig blijven aan de natuurlijke verwantschap, die ons in weerwil van alle aangeleerd verschil verbonden houdt. En als wij voor een wijle genoeg hebben van raadselen des levens en wereldsmart, van getoetste en gepenseelde romans en zenuwzieke poëzie, zullen wij allicht behagen vinden in het natuurlijk gevoel en den eenvoudigen schoonheidszin, den kloeken moed en de gezonde vroolijkheid, die in het echte volkslied, ik zeg niet tintelen, maar leven. Wat ons in de letterkunst van heeren en dames op den duur het meeste boeit, zijn toch juist de trekken, die zij met dit volkslied gemeen heeft.”

Geheel in overeenstemming met deze woorden is de geestdrift, waarmede Land zich zette aan het tijdroovend en lastig werk om de talrijke volksliederen, danswijzen en andere muzikale composities bekend te maken, die voorkomen in het 17de eeuwsch Luitboek van Thysius, dat hij omstreeks dien tijd ontdekte. Geen moeite was hem te groot om die toonwerken, in hun oorspron-

kelijken vorm thans alleen toegankelijk voor geleerden op 't gebied der muziekgeschiedenis, bruikbaar te maken voor onze door raadsele des levens, gepenseelde romans, zenuwzieke poëzie geplaagde tijdgenooten. „Men moest Prof. Acquoy hooren verhalen met welk een opgewondenheid Land hem zijn vondst had medegedeeld. Een schatgraver, die zijn doel bereikt had, kon niet opgetogener zijn geweest”¹⁾).

Ook zijn aandoenlijk lied, dat als n°. 69 is opgenomen in den bundel, uitgegeven door den Nederlandschen Protestantenvbond:

„Geen lam dwaalt op de heide,
Dat 's moeders stem niet kent,”

getuigt van een warm hart. Dat hem dit hart niet „op de tong lag” en dat zijne manieren den indruk van zekere stroefheid maakten, ligt althans ten deele aan dezelfde eerbiedwaardige reden, waarom de Israëlieten bezwaar hadden tegen het uitspreken van den naam van het Opperwezen. Gemoedsbewegingen te uiten, anders dan in engen kring, waar hij zeker was verstaan te worden, kwam hem in later jaren als iets onmannelijks, iets wekelijks voor, waarvan hij een hartgrondigen afkeer had. In dat opzicht was hij een man van een ouder geslacht, en het gejammer en gezucht van velen onzer „jongeren” wekte evenzeer

---

¹⁾ D. F. S. in deel V van het Tijdschrift voor Noord-Nederlands muziekgeschiedenis, blz. 282.

zijn antipathie als de sentimentaliteit van Rhijnvis Feith en zijn periode, tranenrijker nagedachtenis.

In den zomer van 1872 werd Land tot opvolger van Stuffken als hoogleeraar te Leiden in de faculteit der letteren benoemd en bij de invoering der wet op het Hooger Onderwijs in 1877 belast met het onderwijs in de metaphysica, de redeneerkunde, de zielkunde en de geschiedenis der wijsbegeerte; — alweder eene combinatie, die wij, door de gewoonte voor het belachelijke daarin verstompt, niet vreemd vinden, maar die in hooge mate de, voor ons minder aangename, vroolijkheid onzer Oostelijke naburen pleegt te wekken. Den 10den November 1872 aanvaardde Land zijn ambt met eene rede over „de eenheid van den geest”, die, althans in mijn oog, lang niet zoo treffend is als de Amsterdamsche en wellicht bij de toehoorders eenig ongeduld gewekt heeft. Met het onderwijs in de Oostersche talen had Land te Leiden volgens wet en verordening niet te maken. Maar hij bleef tot aan het einde toe zijn hulp verleen en aan studenten, die Syrisch wilden leeren, en dat die hulp groote waarde had, is ook te Leiden aan verschillende leerlingen gebleken. De colleges over wijsbegeerte, die te Amsterdam bijna van den aanvang af groote belangstelling hadden gevonden, vielen te Leiden slechts bij enkelen in den smaak. Ten deele is dit toe te schrijven aan het „Academisch Statuut” van 1877, dat met onbegrijpelijke verkeerdheid de logica, psycho-

logie en metaphysica gemaakt heeft tot wat de studenten „liefhebberij-vakken” noemen, en alleen van de toekomstige candidaten in de klassieke letteren een examen vordert in de geschiedenis der grieksche wijsbegeerte, een vak, waarvoor die jeugdige studenten inderdaad niet genoeg zijn voorbereid. Wat Land over logica, psychologie en metaphysica mede te deelen had, vereischte ernstiger en vooral meer aanhoudende aandacht dan onze studenten aan vakken van „liefhebberij-colleges” plegen te wijden, en de cursus over geschiedenis der grieksche wijsbegeerte, dien hij sinds 1877 jaarlijks gaf, schijnt maar zelden voorzien te hebben in de behoeften der jonge litteratoren, die dit college volgden, maar er niet altijd uit wijs konden worden.

De teleurstelling, die zijn verplichte colleges hem baarden, werd voor Land althans ten deele vergoed door de groote belangstelling, die hij bij enkelen vond voor zijn syrisch en oud-semietische letterkunde, en — voor eene „inleiding tot de wijsbegeerte”, die hij herhaaldelijk voor kleine groepen van oudere studenten ten beste gaf, en waaruit, naar 't mij voorkomt, ten slotte zijn gelijknamig boek ontstaan is. „Er is mij evenmin gelegen” — had hij in zijn oratie van 1872 gezegd ¹⁾ — „aan den roem van dien romeinschen knaap op wiens grafsteen in Provence de woorden gebeiteld staan: Coram populo saltavit et placuit”. Het ontbreken van algemeene belangstelling in zijn

---

¹⁾ T. a. p. blz. 37.

colleges is hem natuurlijk niet aangenaam geweest; veel minder heeft hij, zooals voor een vriend van studeeren en een vijand van doceeren verleidelijk zou zijn, het er op toegelegd dat zijn aangekondigde lessen geen toehoorders zouden vinden. Maar het heeft hem niet verhinderd ook te Leiden als oriëntalist, als wijsgeer, als musicus zoo ontzaglijk veel te leveren als alleen verwacht kan worden van een ijverig en talentvol arbeider, die vrede heeft met zijn lot.

Het weinige wat ik nog over Land's leven te zeggen heb wordt, naar 't mij voorkomt, beter uitgesteld tot dat ik beproefd heb hem U te schetsen in die drie hoedanigheden. Wat ik daarover ga zeggen, berust natuurlijk maar voor een deel op eigen onderzoek. Als wijsgeer kan ik Land volgen en op grond van eigen indrukken zijn verdienste roemen; maar voor het Oostersch moet ik nagenoeg geheel en voor de muziek ten deele op voor mij betrouwbare zegslieden afgaan. Ik sta daarom thans voor eenige minuten het woord af aan zijn jongsten leerling, mijn zegsman over Land's taalonderzoek en oriëntalistische kunde, Mr. C. van Vollenhoven te 's Gravenhage.

VI.

De ruimte van blik en de veelzijdigheid, die uit Land's wijsgeerige geschriften blijken, kwamen ook bij zijn studie der oostersche talen tot haar volle recht. Zijn diepgaande kennis van hebreuwsch en

syrisch — waarvan de Hebreeuwsche Grammatica en de Anecdota Syriaca de monumenten zijn — mochten hem zoo grooten roem hebben verworven dat een man als Nöldeke zijn syrische grammatica opdroeg „meinem alten Freunde J. P. N. Land in Leyden”, daarnaast was voor zoo breede appreciatie als de zijne nog ruime plaats voor het combineeringswerk der linguïstiek en voor de aesthetische of historisch-geographische belangen der philologie. Met name waar hij met zijn leerlingen de geschiedenis der semietische talen en der oudsemietische letterkunde behandelde, scheen die harmonische volmaking van zijn oriëntalistische kunde tot ontplooiing te komen. Dan werd vooropgesteld hetgeen te weten viel van de streken waar het semietische ras gewoond en gezworven heeft — Land bracht gaarne de terreinen die zijn studie raakten in kaart —; welke de invloed van de ligging en gesteldheid dier streken moet zijn geweest voor de ontwikkeling dier volken; en in hoever uit overeenkomsten en verschillen van taal en letterschrift gissingen mogen worden gewaagd over verwantschap en verleden der taalfamiliën en der volken. Was zoo het uitgangspunt gesteld, dan werd een groepeerling en vergelijking der semietische talen ondernomen, onder doorlopende aanduiding hoe de woordenschatten kunnen zijn verlopen of verrijkt, hoe dezelfde „ostensive” wortels uiteenloopende functiën kunnen hebben gekregen; en wat op rekening van gemakzucht der spraakorganen of van taalgrillen zal

te stellen zijn. Een vergelijkende taalstudie kon het niet heeten; de gegevens daartoe zijn voor de semietische talen, zelfs na het boek van Wright, nog ongenoegzaam; maar het was een schat van bouwstof te haren dienste, en hield tevens een ontleding van taalverschijnselen in, die ook menig bekend gegeven uit de klassieke en moderne talen begrijpelijk maakte. En eindelijk sloot zich daar een overzicht der onderscheiden litteraturen aan toe, waarbij vooral de kenaäneesche en de arameesche getoond werden in haar volheid.

De belofte dat deze hoogte eenmaal zou worden bereikt lag reeds in het boek dat Land nog vóór zijn promotie had doen verschijnen, over Joannes Bischof von Ephesos (Leiden 1856). Men kan het niet lezen zonder voortdurende verbazing, dat een zoo rijk en rijp werkje met zulk een verstandigen opzet kan gekomen zijn van een auteur van even twee-en-twintig jaar. Ondernomen om den pas uitgegeven tekst van een deel kerkhistorie van dien bisschop uit de zesde eeuw in de wetenschap in te lijven, geeft het vooreerst bewijs van omvangrijke bekendheid met de syrische en helleensch-byzantijsche schrijvers van dien tijd en met het karakter der godsdiensten, die het syncretisme dier dagen tezamenbracht; maar de hoofdverdienste schijnt wel te zoeken in de voortreffelijke kenschetsing der syrische litteratuur en historiographie, waarmee de studie wordt ingeleid. Reeds teekenend voor den waarheidzoekenden aanleg

van den schrijver zijn de bekentenissen hier, dat noch de (overwegend theologische) syrische letteren noch het relaas der monophysieten- en synodieten-twisten bekoorlijkheid heeft om zich zelf, doch dat hun nauwkeurig onderzoek noodig is, met name om de geschiedenis van het Christendom aaneen te schakelen, en dus de moeite eener gezette studie waard. Land heeft zich nooit aan een onaantrekkelijke napluiszing onttrokken, zoo zij leiden kon tot het vinden van een gewenschten verbindingsdraad.

Het is niet onwaarschijnlijk dat Land's dissertatie *De carmine Jacobi* (Leiden 1858, over den Jacobszegen in Gen. 49) haar ontstaan nagenoeg geheel verschuldigd was aan den eisch van het organiek besluit van 2 Augustus 1815. Althans, wat hij later op het gebied van oudtestamentische critiek geleverd heeft bepaalt zich tot kleinere bijdragen nu en dan en tot resumptie van resultaten. Reeds spoedig na zijn promotie voerde hij zijn bezigheid tot het syrisch terug, ditmaal tot het critisch werk eener uitgaaf van belangrijke handschriften in het British Museum, welke van 1862 tot 1875 in vier deelen verschenen als *Anecdota Syriaca* (Leiden 1862, 1868, 1870, 1875), en aan welker uitgaaf bijzondere waarde werd bijgezet door de palaeographische en andere toelichting die den tekst geleidde. Voor hardhandige conjecturen of overijlde emendaties was bij Land geen gevaar; zijn meesterschap ook op tekstcritisch gebied is zonder voorbehoud erkend. Gevoeligheid op het punt van

teksteerbiediging toonde hij ook bij zijn vertalen; met een afwijking van het oorspronkelijk die tot doel had de uitdrukkingwijze nader te brengen aan „zooals wij dat zeggen” zou hij niet licht vrede hebben gehad. Hij vertaalde zóó als de statenvertalers — „um die Farbe des Originals nicht zu ändern”, heeft hij het zelf genoemd —, niet in dien tegengestelden trant waarvan de thans verschijnende vertaling van het Oude Testament een voorbeeld geeft. Zijn leer was „dass ein genaues Anschliessen an Worte und Wendungen des Originals wünschenswerth ist, wie sie die Art und Weise der Uebersetzungssprache nur irgendwie erlaubt”, en zelfs op de houderige en omslachtige perioden van zijn syriërs heeft hij haar met welslagen in practijk gebracht.

Naast deze philologische werken gaf hij tijdens zijn amsterdamsch hoogleeraarschap het eerste (en eenig gebleven) stuk uit van zijn Hebreuwsche Grammatica ten dienste van het hooger onderwijs (Amsterdam 1869), in welk stuk de leer van de klanken en die van de woorden werd voorgedragen. Het boekje had ten doel, de wijziging van het vocaal en consonantstelsel en de vorming der woorden in één samenhangende theorie te brengen, en daardoor een eenvoudiger en meer juiste taalbeschouwing te geven dan de gangbare. De vergelijking van het vulgaire met het klassieke arabisch had hoofdregels aan de hand gedaan tot herleiding van nieuwere tot oude vocalen en woordvormen, en zoo moest hier

beproefd worden naast de wetten van den woordenbouw die der klankvorming (met name den overgang van de oorspronkelijke tot de masoretische vocalisatie) te verklaren, daar eerst uit de kruising dier beide reeksen van wetten het ontstaan der feitelijke woordvormen te begrijpen is. Daartoe werd doorlopend aangegeven hoe de woorden zouden luiden, indien niet de klankleer verval der quantiteit en andere wijzigingen meebracht, en die hypothetische oudere vormen getoetst aan de bewaardgebleven archaïsmen en anomalieën, welke de schrijver vooral in persoons- en plaatsnamen en adverbia en zelfs interjecties overal wist te ontdekken, waardoor heelwat schakeering te voorschijn kwam, die door de nivelleeringszucht en onnadenkendheid der lexica nog altoos wordt effengepleisterd. Zulk een enkelvoudige en gevolgrijke opzet moest het grammatisch stelsel wel vereenvoudigen; zelfs de onregelmatigheid van werkwoorden, dat kruis der leergierigen, smolt weg tot een simpel resultaat van inwerkende klankregels. Toch heeft het zoo nagenoeg een communis opinio kunnen worden, dat deze Hebreuwsche Grammatica een boek voor professoren in plaats van voor beginners is. Zulk een oordeel zou den schrijver gehinderd hebben, en het is ook maar half rechtvaardig. Inderdaad zou zelfs de meest bovenmenselijke leerling, die zonder leiding voor dit boek werd gezet, er de wetenschap aan gegeven hebben; en de mondelinge toelichting en oefening, waarop het voorbericht zijn beroep doet, zou haar

welslagen alleen door voorloopige verwaarloozing van alle bijzaken hebben kunnen verzekeren. Maar men vergete vooreerst niet, dat wie naar de gebruikelijke methode leert niet langs korter weg bereikt wat hier gewezen wordt (te begrijpen hoe het komt dat uit zulk een wortel een woord van zulken vorm ontstaat), maar dat al de wijsheid van dit boekje eenvoudig terra incognita voor hem blijft; en de filosoof in Land was te sterk om de loutere empirie, de „geesteloze verschuiving van letters en punten voor het oog” zonder begrip en historisch verband, als taalkunde aan te nemen. En ten andere moet men bedenken, dat dit boekje wel reeds beproeven kon vast te stellen, uit welken primitieven woordvorm een bestaande moet zijn voortgekomen, en welke klankherleidingen, met uitsluiting van alle overige, als mogelijk zijn aan te nemen, maar meestal onopgelost moest laten, waarom nu deze, dan gene keus uit de verscheidenheid dier herleidingen is gedaan; zoodat de ook voor den beginner zoo betooverende kunst om tusschen den ouderen (of verwanten) en den bekenden vorm een vast verband te leggen hier nog wankel staat, en het geheugenwerk dus slechts ten deele verlicht wordt. Maar de aanwijzing van het verschil in bouw tusschen „abstracte” en „concrete” stammen moet zelfs voor den beginner bevattelijk en, vooral bij het werkwoord, treffend zijn; en evenmin kan het hem moeite kosten de oorspronkelijkheid van elken werkwoordsvorm op zich zelve, of het ver-

schil tusschen „ostensive” en „descriptive” wortels in te zien. Wanneer mettertijd de semietische linguïstiek denzelfden reuzengang zal intreden, dien de indogermaansche reeds zoo ver heeft afgelegd, dan zou dit bescheiden leerboekje wel eens een van haar stevigste steunselen kunnen blijken, welks enorme verdienste eerst dan op volle waarde zal worden gesteld.

Een nadere toelichting der beginselen van zijn boek heeft Land kort na het uitkomen gegeven in twee merkwaardige verhandelingen, een in het Theologisch Tijdschrift van 1870 (De nieuwe richting in de hebreuwsche grammatica), de andere in brochurevorm (Over uitspraak en spelling, voornamelijk in de nederlandsche taal. Amsterdam 1870). In de eerste werd met groote duidelijkheid betoogd, dat bij de taalkundige verklaring van het hebreuwsch geheel moet worden afgezien van de taalbeschouwing der joodsche meesters, voor wie de overgeleverde taal en uitspraak als de oorspronkelijke gold, maar dat de gepunctueerde tekst als punt van uitgang moet worden genomen zonder meer; hoe het oorspronkelijk quantiteitsverschil der vocalen heeft kunnen verwisseld worden voor een verschil alleen in klank (kleur); en wat voor het aannemen van casusuitgangen in het oudere hebreuwsch pleit. In de brochure over uitspraak en spelling — die haar voorbeelden ontleende aan het nederlandsch, maar een algemeen-taalkundige strekking had — werd in-

gescherpt dat niet de levenlooze „ruwe houtsnede” der geschreven taal, maar alleen het levende woord „op onze lippen” het ware voorwerp van alle taalstudie en taalonderwijs is, zoodat de vorming en vervorming der klanken door kennis van de werking der spraakwerktuigen moet worden verklaard, en de „doofstomme taalstudie” midden in het rijk der physiologie gesteld. Het beroog openbaarde een wel wat groote minachting voor het westeuropeesche letterschrift (het „Procrustesbed”) — wel wat groot, omdat het immers, door de mogelijkheid van gemakkelijke aanvullingen, een groote bruikbaarheid voor allerlei transscriptie biedt —, en deed een afbeelding van het levende woord aan de hand, die een vermogen van klankonderscheiding zou vergen gelijk maar aan enkelen eigen is; maar tevens bevatte het een phonetisch schema voor onze taal en dialekten (deels naar het gehoor deels naar het gevoel of met behulp van kunstwerktuigen opgemaakt), hetwelk blijk gaf van de zeer ongewone oplettendheid en nauwkeurigheid waarmede Land ook op dit gebied placht waar te nemen, en zelfs Donders evenaarde.

Wat het tweede stuk der Hebreeuwsche Grammatica (de leer van de zinnen) onder dezen schrijver had kunnen worden, spreekt duidelijk uit de verwijzingen daarheen die in het verschenen stuk voorkomen en uit de enkele voorbeelden van zinsbouw, die in het hoofdstuk over „De taal” in de Inleiding tot de wijsbegeerte worden voorge-

houden; trouwens de studie van den loop der menschelijke gedachten, die tot het wetenschappelijk begrijpen der zinsvorming noodig is, vond in Land haar man. Ook overigens mag, bij de vermelding van wat hij als taalgeleerde was, dat hoofdstuk der Inleiding niet ongenoemd blijven. Want in die weinige bladzijden—daar ligt een zoo rijke en volle beschouwing van wat de taalphilosophie nog te overweldigen heeft, dat, alles weloverzien, misschien daaruit nog het best bewezen wordt, hoe Land ook in de litteraire studie een onschatbaar geleider was op den weg naar het groote enkelvoudige einddoel der wetenschappen.

VII.

Tot zoover mijn zegsman over Land's verdiensten als taalkenner en oriëntalist. Thans zal ik beproeven zonder groote uitvoerigheid Land als wijsgeer te kenschetsen.

De beperktheid van de werkkraft en van het vermogen tot aanpassing van ieder mensch heeft ten gevolge dat het vers van Horatius over den eersten geur, waarmede de kruik doortrokken wordt, zich aan ieder wijsgeer bewaarheidt. Locke was een bekwaam medicus, wiens oordeel over geneeskundige vraagstukken door Sydenham zeer werd gewaardeerd; Fichte, Schelling, Hegel waren oorspronkelijk theologen. Dit verklaart tot op zekere hoogte de „nuch-

terheid" van den een, de tegengestelde eigenschappen van de anderen.

Het is daarom van belang te weten dat Land reeds als jong student een bewonderaar was van J. J. Wagner, een duitsch filosoof uit het begin dezer eeuw, van wien hij nog in zijn Inleiding met een enkel woord gewag maakt ¹⁾. Het is niet moeielijk in te zien — zoo betoogt hij daar — dat al ons weten berust op zekere onderstellingen, o.a. 1° het bestaan eener werkelijkheid, waarvan de geest getuigt, 2° de betrouwbaarheid van den geest, mits werkende volgens de norm, waaraan hij van nature gebonden is. Daarom „zou men kunnen zeggen dat al ons weten berust op een hypothetischen grond". — Sinds deze overweging werd uitgesproken, welker juistheid „op den duur aan niemand ontgaan kon, die zich in het vraagstuk verdiepte", heeft men allerlei pogingen gedaan om tot een steviger weten te geraken. Sommigen zochten het in een „tweede ervaring", die alleen aan bijzonder begenadigden in toestanden van geestvervoering zou ten deel vallen; anderen weder in een „intuïtie", waardoor men niet middellijk, zooals bij het gewone kennen, maar rechtstreeks met het bestaande in aanraking zou komen. Nog anderen vertrouwden op een „hooger denken, dat met name de verborgenheden van het worden of gebeuren ontsluit zou". Geen dier beweringen is, zooals nader

---

¹⁾ T. a. p. blz. 249.

uiteengezet wordt, houdbaar; er is voor den mensch, die zich wachten wil voor de geestelijke dronkenschap der peinzensmoeden, geen hooger weten dan het in bovengenoemden zin hypothetische weten der wetenschap. De bewering dat de wetenschap om die reden op „geloof” berust, en derhalve het „gelooven” meer zekerheid geeft dan het „weten” is volgens Land de conclusie van een schoonschijnende maar bedriegelijke redeneering.

Als sprekend voorbeeld van de wijsgeeren, die door een „hooger denken” tot een niet-hypothetisch weten meenden te komen, wordt Hegel genoemd en in een noot vermeld dat ook J. J. Wagner (1775-1841) „in soortgelijke richting werkzaam was”. Inderdaad kunnen al de talrijke „natuurphilosophen”, die Schelling in zijn eerste manier volgden, gezegd worden dien weg in te slaan. Hegel heeft de verdienste van de methode, die zij volgden, zoo nauwkeurig te hebben geformuleerd dat het met de natuurphilosophie van die dagen gegaan is als met de Sphinx, die zich in den afgrond moest storten, toen haar raadsel was opgelost. J. J. Wagner is van deze talrijke groep zeker niet de meest sympathieke of de belangrijkste, maar wel iemand, die in bijzonder hooge mate de kunst verstaat de verschijnselen met geweld te passen in het schema, waaraan zij volgens aprioristische constructie moeten beantwoorden. Dat Land bij deze gelegenheid wel van J. J. Wagner spreekt, en niet van Oken of Steffens of Solger moet

het gevolg zijn van de levendige herinneringen uit zijne jeugd.

Uit zulk een school komende moest Land met minachting neerzien op de oud-vaderlandsche opvatting van de wijsbegeerte als bondgenoot van den godsdienst en troosteresse in de rampen des levens. Hij moest zich ergeren over Opzoomer's stilzwijgend verlaten van zijn Krauseanisme en zijn openlijk verkondigen van eene „wijsbegeerte der ervaring” sinds 1851. Zulk een verandering van standpunt was voor den jongen Land iets dergelijks als overloopen naar den vijand. Het is dan ook lang verkropte verontwaardiging, die spreekt uit de geschriften van '63 en '64, waarin hij die filosofie aanvalt. Die verontwaardiging schijnt bij ons publiek niet weinig verbazing te hebben gewekt. Geen wonder, want nagenoeg geen geleterd Nederlander van die dagen kwam uit de school van Schelling's natuurphilosophie.

Intusschen verdient het opmerking dat Land zelf ook niet was blijven staan op dat standpunt zijner prille jeugd. De oorsprong der wijsbegeerte ligt volgens het artikel van 1864 in het streven naar eene wereldbeschouwing, die voldoet aan de eischen des verstands, en wijsgeerige stelsels zijn pogingen om zulk een beschouwing te leveren. Nu tal van bijzondere wetenschappen de taak op zich genomen hebben elk van een klein deel der onmetelijke wereld een bevredigende beschouwing te geven, zou men a priori verwachten dat er voor de wijsbegeerte niets te doen overbleef.

Toch blijft zij voortbestaan, omdat de veelheid der wetenschappen niet ten volle bevrediging schenkt aan den geest, die ééne alomvattende wetenschap in de plaats dier veelheid zou willen gesteld zien. Die ééne wetenschap wordt in onzen tijd gezocht langs drieërlei weg:

„1° door afleiding van al wat is uit één beginsel (speculatieve methode);

2° door verbinding der (theoretische en methodische) resultaten van alle wetenschappen (empiristische methode);

3° door alle voorstellingen te herleiden tot haren oorsprong in den menschelijken geest (critische methode).”

Van de stelsels, bewerkt volgens de speculatieve methode, die hier — in 't voorbijgaan gezegd — vrij wat minder treffend gekenschetst wordt dan in de Inleiding van 1889, wordt opgemerkt dat zij, wegens de splitsing der wetenschap in vele vakken en de ontzaglijke vermeerdering van haren omvang, thans onmogelijk aan iemand anders dan den ontwerper volkomen kunnen voldoen. Door dit persoonlijk karakter verschillen zij radicaal van de encyclopaedie, waarin de wereldbeschouwing der empiristen zou moeten bestaan, als zij te vinden ware. De critische methode alleen, waarvan Kant den grondslag gelegd heeft, kan eene wijsbegeerte leveren, die niet persoonlijk is zooals de speculatieve, maar algemeen-menschelijk; niet een verzameling van slecht begrepen

stellingen uit verschillende vakken bijeengegaard, zooals de empirische, maar de vrucht van nauwkeurig onderzoek naar de wijze, waarop de rede te werk gaat in den eigen geest van den onderzoeker en in de langzame ontwikkeling der wetenschap.

Hooge achting voor Kant en zijn veelomvattend wetenschappelijk streven is Land altijd bijgebleven. Maar zulk een enge opvatting van de taak der wijsbegeerte, als hij in 1864 onder den invloed van Kant uiteenzette, vinden wij later bij hem niet terug. In zijn vele philosophische geschriften, die volgen op het artikel van 1864 en voorafgaan aan de Inleiding van 1889, is zekere ontwikkeling merkbaar, welke nogmaals na te gaan voor mij zeer belangwekkend was, maar met wier bijzonderheden ik U niet mag bezig houden, omdat de geleidelijkheid der verandering het niet mogelijk maakt haar in een kort bestek getrouw weer te geven. Het is er trouwens mede als met de verschillen tusschen de Protestantsche belijdenissen, die Land als zevenjarig knaapje verontrustten; de hoofdzaak blijft dezelfde, de verandering betreft niet onbelangrijke bijzonderheden. Wat hij in 1864 zegt over het onderzoek der redelijke werkzaamheid van den geest als de hoofdzaak voor de wijsbegeerte, is volkomen in overeenstemming met zijn groote belangstelling voor de studie der logica en der methoden van de verschillende wetenschappen, waaraan omstreeks de helft der bladzijden van zijne „Inleiding” gewijd is. Op deze twee terreinen, waarvan vooral

het eerste aan de meesten een indruk van dorheid geeft, die aan de Sahara (zonder oasen) doet denken, heeft Land in de „Inleiding” en elders gewichtige resultaten van moeilijk onderzoek medegedeeld, waarmede alle latere deskundigen rekening zullen moeten houden. Maar de wijsbegeerte wordt toch in 1889 niet uitsluitend gezocht in het „herleiden van alle voorstellingen tot haren oorsprong in den menschelijken geest”, d.w.z. in de leer van het kenvermogen. De wijsbegeerte — vernemen wij thans — heeft drie theorieën te leveren, die der wereld, der kennis en der ideën ¹⁾, ongeveer beantwoordende aan wat de Ouden bedoelden met hunne physica, logica en ethiek, terwijl „het onderzoek der algemeene onderstellingen omtrent de inrichting (of constitutie) van het zijnde” de taak zal zijn der metaphysica ²⁾, wier begrenzing tegenover de theorie der kennis m.i. moeilijk te bepalen is en ook door Land niet nauwkeurig bepaald wordt.

Van de belangrijkste vragen, die zich in deze vier deelen der wijsbegeerte voordoen, levert de „Inleiding” eene grondige bespreking, wier doel echter niet is „de wijsgeerige zienswijze van den schrijver” te schetsen, maar wel „de (bestaande en erkende) wijsbegeerte”, evenwel zoo dat de schrijver te zijner tijd laat uitkomen „wat dezen als de (ware en eigenlijke)

---

¹⁾ Inleiding blz. 12-25.

²⁾ T. a. p. blz. 152-156.

wijsbegeerte voor oogen staat" ¹⁾). Inderdaad kan men dan ook Land's eigen oordeel over vele vragen vrij wel uit de „Inleiding" leeren kennen, en is hij niet ten volle geslaagd in de moeilijke onderneming om „de (bestaande en erkende) wijsbegeerte" scherp gescheiden te houden van „wat den schrijver als de (ware en eigenlijke) wijsbegeerte voor den geest staat".

Acht men het noodig die wijsbegeerte door een kunstterm aan te duiden, dan zal men licht komen tot de minder gunstig bekende uitdrukking van „eclecticisme". Geen der wijsgeeren kon Land ten volle bevredigen; daarentegen erkende hij dat nagenoeg elk hunner iets van waarde, de „grootte meesters" veel van waarde gegeven hadden. De eclecticus in den gewonen, met een berispende bijgedachte gebruikten zin van het woord, is de mensch, die zich bij het vormen van een collectie wijsgeerige leerstukken laat leiden door zijn persoonlijke voorkeur. „Zoodra daarvan wordt afgezien" — zegt Land — „en de voor allen geldige norm van waarnemen en denken de keuze moet bepalen, is een gansch ander beginsel aangenomen, en verdient het voordeel trekken van volbrachten dogmatischen arbeid een anderen naam" ²⁾).

Zich te houden aan dit „gansch ander beginsel" is het oprechte streven van Land geweest, een streven dat echter natuurlijk zijn doel niet volkomen bereikt

---

¹⁾ T. a. p. blz. 2, 3.

²⁾ T. a. p. blz. 256.

heeft. Daarom ligt er ook in Land's wijsbegeerte hier en daar iets persoonlijks, en mag men zijne leer tegenover meer eenzijdige filosofische stelsels inderdaad eclecticisme noemen. Mits men zich daarbij maar niet door den naam late bedriegen. Het eclecticisme van Land is hemelsbreed verschillend van de gelijknamige leer van vele eclecticici, voor wier oppervlakkige „praterij” hij de diepste minachting had. Wat hij van de „grootte meesters” overnam was behandeld volgens het voorschrift van Goethe:

Was du ererbt von deinen Vätern hast
Erwirb es um es zu besitzen.

Door ingespannen arbeid waren de stellingen, die Land verkondigde, zijn eigen overtuigingen geworden, wier gronden hij doorschouwd had en die hij, althans in zijn eenzaam nadenken, soms ook in het openbaar tegen tal van bedenkingen had verdedigd. Leerlingen, die zich tot zijn echo gemaakt zouden hebben, zou hij niet hebben kunnen uitstaan. Hij heeft ze dan ook niet gevormd; zijn „leerling” Heymans verkondigde tal van overtuigingen die Land placht te bestrijden. De door velen als „anarchisch” gesmade toestand der wijsbegeerte sinds het verlopen van Hegel's school, waarbij ieder denker van beteekenis een Ismaël kan heeten, wiens hand tegen allen is, en de hand van allen tegen hem, die toestand is volgens Land een gezonde toestand; de perioden van den bloei van „philosophische scholen” daarentegen tijdperken, waar-

in het menschdom niet langer wist wat eigenlijk wijsbegeerte mag heeten.

Land's opvatting van de „ware en eigenlijke” wijsbegeerte als iets, dat niet bestaat, maar waarnaar gestreefd wordt in de verschillende wijsgeerige stelsels, leidde hem natuurlijk tot het met ijver bestudeeren van de geschiedenis der filosofie. Hoe schoone vruchten die studie gebracht heeft, is algemeen bekend. Voor elk der twee grootste denkers, die in Nederland geboren werden en daar hun leven doorbrachten, heeft Land een blijvende eerezuil opgericht. Met Dr. J. van Vloten bezorgde hij in 1882 en 1883 een nieuwe uitgaaf der werken van Spinoza. Dat die uitgaaf niet alleen een nieuwe, maar ook een aanmerkelijk verbeterde is, zullen wij zeker, zoo niet uitsluitend dan toch voornamelijk, mogen toeschrijven aan Land, die zichzelf bij het werk bescheidenlijk de tweede plaats toekende. Hoeveel studie en vernuft hij aan die uitgaaf gewijd heeft, bleek o. a. uit het viertal bijdragen, die hij in de jaren 1879, 1881 en 1884 in deze Akademie in verband met haar ten beste gaf. Merkwaardig helder en welsprekend is voorts zijne brochure „Ter gedachtenis van Spinoza” van 1877, die een der beste middelen kan heeten om den negentiende-eeuwschen mensch in Spinoza's gedachtenkring binnen te leiden.

Voor Geulincx, den Nederlander uit Antwerpen, zijn vriend Geulincx, zooals hij hem schertsende

mocht noemen, heeft Land meer gedaan dan voor Spinoza. Deze toch werd algemeen geëerd, vóórdat Land's uitgave zijner werken kwam. Geulincx gold daarentegen voor een model van philosophische verkeerdheid, voor den vader van het occasionalisme, en het occasionalisme zelf voor een zoo ongerijmde leer dat alleen een filosoof daarin vervallen kan. — Het is Land's groote verdienste dat hij — men kan niet zeggen voorgegaan, maar wel daartoe opgewekt door den arbeid van Ed. Grimm, enkele andere Duitschers en den Gentenaar Vander Haeghen — in de plaats van den Geulincx der legende den echten Geulincx heeft doen kennen. Van 1891 tot 1893 kon hij aan zijn werk de kroon opzetten door de uitgaaf der drie lijvige deelen van Arnoldi Geulincx Opera philosophica, waarop in 1895 zijne in het Duitsch geschreven monographie „Arnold Geulincx und seine Philosophie” en de nieuwe herdruk van Geulincx' werk „Van de hoofd-deuchden” volgden. Hier zien wij den zoo lang miskenden denker als een rijkbegaafd man, die veel vrijer is van de banden der scholastiek dan een zijner tijdgenooten, en den weg betreedt, dien Kant ruim honderd jaren later zou inslaan.

De sympathie van Land voor Geulincx berust op geestverwantschap. De „Logica restituta” van Geulincx is even streng, evenzeer gespeend van meer aantrekkelijke allotria als de Beginselen der analytische logica, die Land in 1873 ten bate

— maar, naar ik vrees, niet ten genoegen — der studenten uitgaf. Beide geschriften zijn bestemd voor eerstbeginnenden; beider auteurs moeten bij de leerlingen ongeveer den aanleg en de belangstelling ondersteld hebben, die zij zelf bezaten. Wat Geulincx in zijn vijf-en-veertigjarig leven gedaan heeft eischte een dergelijken zwaren arbeid als Land zichzelve heeft opgelegd. Nu en dan komen achter de droge uiteenzetting van logische en metaphysische onderwerpen bij Geulincx een schertsend vernuft en een gevoelig gemoed te voorschijn, die, hoe strengelijk ook bedwongen door het nuchter verstand, niet geheel en al te onderdrukken waren. Wie Land goed gekend heeft, zal dezen trek ook bij hem niet gemist hebben, al is hij sprekender bij Geulincx, die in zijn jonge jaren een levendigheid en een zin voor het komische moet gehad hebben, welke bij Land niet in die mate te vinden waren.

Vermelding verdient bij dit onderwerp ook nog de studie, aan J. F. L. Schröder en zijne wijsbegeerte gewijd in de Gids van 1877. Om dit werk te leveren had Land de geboorteplaats van Schröder in Westphalen bezocht, de werken der professoren van Schröder te Halle bestudeerd, zich op de hoogte gesteld van zekere bijzonderheden uit de geschiedenis van ons zeewezen, de, natuurlijk onuitgegeven, dictaten van Schröder nauwkeurig nagegaan. Geen wonder dat zijn opstel ons Schröder veel beter doet kennen dan hij vroeger gekend werd. In dit geval ging echter

zijne warme sympathie voor het karakter en de wetenschappelijke verdiensten van den man, wiens leven hij beschreef, niet gepaard met diepen eerbied voor den denker. De speciaal-Nederlandsche neiging om geliefde theologische meeningen standvastig te handhaven was bij Schröder ten slotte machtiger geweest dan de aandrift tot doorgronden, die zich onder den invloed van zijne Kantiaansche leeraars te Halle bij hem ontwikkeld had.

VIII.

In de laatste twintig jaren van zijn leven heeft Land zich doen kennen als beoefenaar van de wetenschap en de geschiedenis der muziek. De eerste aanleiding tot zijne onderzoekingen op dit gebied schijnt te liggen in het verzoek van „een onzer nederlandsche kunstenaars”, dat Land eens zou nagaan „welke intervallen inderdaad de toonladder der Arabieren uitmaakten” ¹⁾. Het eigenaardige van die toonladder werd door vroegere onderzoekers gezocht in een verdeeling der geheele toonintervallen van onze octaaf in drie gelijke deelen, met onveranderd behoud van de halve toonintervallen b. .c, e. .f. Zulk een toonladder was in het oog van ervaren musici een monstrum. Hadden de Arabieren die toonladder inderdaad gebruikt, dan zouden zij daardoor een merkwaardige

---

¹⁾ Versl. en Meded. 3, IX, blz. 246.

afwijking vertoonen van de algemeen-menschelijke type. Uit Land's onderzoek is gebleken dat de Arabieren ook als zangers en toonkunstenaars mogen gerekend worden tot de soort *Homo sapiens*.

Dit onderzoek omvatte zoo velerlei dat er een zeldzame vereeniging van begaafdheden noodig is om het in te stellen. Vooreerst de bestudeering der arabische schrijvers over muziek; voorts een helder inzicht in oorsprong en aard der verschillende toonstelsels; bekendheid met oude muziekinstrumenten, vooral met de variëteiten van de bij de Arabieren zoo geliefde luit; eindelijk een fijn muzikaal gehoor, onmisbaar vereischte voor de nauwkeurige bepaling van de bij experimenten voortgebrachte tonen.

Land bezat al die bekwaamheden en daarbij de noodige belangstelling en volharding om ze toe te passen bij een omvangrijk en tijdroovend onderzoek. Wat hij daarbij ontdekte wordt door de deskundigen op het gebied der muziekwetenschap ten hoogste gewaardeerd. „Land heeft” — schrijft mij een hunner, de heer Daniel de Lange — „de opgaven over de stemming van de snaren en banden der arabische luit nagerekend en daarbij bevonden dat de natuurlijke tonen gelijk zijn aan (stellen wij) c, d, e, f uit het zoogenaamd ditonisch geslacht der Grieken. Van den bovensten toon af werd nu door de Arabieren de berekening van twee heele toonsafstanden (ditonisch geslacht) naar beneden gemaakt, waardoor zij twee tonen verkregen, een tusschen c en d en een tusschen

d en e, welke afstanden, zooals van zelf spreekt, niet gelijk zijn aan die van onze moderne gelijkzwevende temperatuur en evenmin aan die van het ditonisch of die van het natuurlijke toongeslacht. Onder den invloed der beschaving van andere volken blijken de tusschentonen op verschillende manier gewijzigd te zijn; maar de algemeene grondslag van zuivere quarten en quinten bleef ondanks alle wijzigingen bestaan."

„Dit feit is" — zoo gaat mijn zegsman voort — „voor de muzikale wetenschap van het grootste belang, omdat langzamerhand alle muzikale theorie, zelfs de meest moderne, die zuivere verhoudingen als eenig vasten grondslag voor muziekwetenschap begint aan te nemen."

Juist iets dergelijks als voor de arabische muziek deed Land ook voor de javaansche, wier zonderlinge klanken het eerst zijn aandacht getrokken hadden in 1857, toen hij bij een studentenfeest te Delft de gamelan hoorde bespelen. Het duurde lang vóórdat hij er toe komen kon te voldoen aan zijn wensch om iets meer te leeren begrijpen van die zoo vreemde muziek. Na de oplossing van de raadselen van de arabische toonladder kwam de javaansche aan de beurt. Zoowel te Londen met zijn vriend Alexander J. Ellis, den vertaler van Helmholtz' *Lehre der Tonempfindungen*, als te Leiden met Daniel de Lange nam Land tal van proeven tot bepaling der tonen van de gamelan. Zoo kwam hij tot een helder inzicht van

den aard der twee toonladders, die de Javanen gebruiken, de Salèndro en de Pèlog. Als een der slot-sommen van zijn onderzoek kon hij vaststellen dat, evenals bij de arabische zoo ook bij de javaansche toonladders wel in minder belangrijke bijzonderheden afwijking bestond van de meer bekende, doch dat desalniettemin ook in dit geval „de algemeene grondslag van zuivere quarten en quinten” bleef bestaan. Ook den Javaan behoefde men niet, op grond van zijne muzikale eigenaardigheden, uit de menschensoort te verbannen.

Land's onderzoekingen over arabische muziek zijn beschreven in de bijdrage „Over de toonladders der arabische muziek” in de Verslagen en Mededeelingen 2 IX (1880), verder in de *Actes du congrès international des Orientalistes de Leide* (1885), in een artikel van het *Vierteljahrschrift für Musikwissenschaft* (1886), in een particulier schrijven aan Oscar Fleischer, door dezen vermeld en besproken in een ander artikel van denzelfden jaargang; eindelijk in *Remarks on the earliest development of arabic music in the Proceedings of the London Oriental Congress* (1892). Zijne ontdekkingen over javaansche muziek vindt men 't uitvoerigst in de „Voorrede over onze kennis der javaansche muziek”, door hem geplaatst vóór het werk van Dr. J. Groneman „De gamelan van Jogjâkartâ” (1890), beknopter in een *Note sur la musique de l'île de Java* in de

Actes du congrès international des Orientalistes, Session de Genève (1894).

Van zijn jeugd af was Land een bewonderaar geweest van onze oude meesters uit de 16de en 17de eeuw. Later vond hij gelegenheid een werkzaam deel te nemen aan het onderzoek dat ons die meesters veel beter heeft leeren kennen. Nadat hij reeds in het Derde Jaarboek der Vereeniging voor Noord-Nederlands muziekgeschiedenis (1874-1881), uitgegeven onder den titel van „Bouwsteen”, verschillende kleinere bijdragen geleverd had, werd hij eerst ijverig medewerker, weldra een der redacteurs van het Tijdschrift der Vereeniging voor Noord-Nederlands muziekgeschiedenis. In de vier eerste deelen van dit tijdschrift, verschenen in 1885, 1887, 1891 en 1894, vindt men vele artikels van zijne hand. Daarin verscheen ook voor het eerst: „Het Luitboek van Thysius beschreven en toegelicht”, dat later afzonderlijk is uitgegeven. Inmiddels had Land met zijn gewone dienstvaardigheid Jonckbloet bijgestaan bij het uitgeven van de Correspondance et oeuvres musicales de Constantin Huygens par Jonckbloet et Land (1882), wat hem weder aanleiding gaf tot eenige onderzoekingen over de Huygensen, vader en zonen, deels hier in de Akademie, deels elders gepubliceerd.

Over den arbeid, die noodig was om het Luitboek van Thysius te beschrijven en toe te lichten, schrijft mij de heer De Lange: „De uitgave van Land over

het Luitboek van Thysius toont aan, hoezeer deze geleerde bedreven was in het ontcijferen van de teekens, die in verschillende tijden naast het notenschrift gebezigd werden om muzikale gedachten uit te drukken. Immers, om de muzikale beteekenis van Thysius' luitboek met een bevredigenden uitslag te kunnen beoordeelen was het noodig de muziekwerken, in bedoeld boek voorkomende, te vergelijken met allerlei werken, geschreven voor zangstemmen en opgeteekend in noten of neumen. Voor het bereiken van het doel was groote muzikale ontwikkeling bij den onderzoeker hoog noodig, omdat zonder haar onmogelijk te beoordeelen geweest ware, wat in muzikaal opzicht juist of onjuist moest worden geacht."

Het tweede deel van het Tijdschrift voor Noord-Nederlands muziekgeschiedenis bevat als „Bijlage" een in het duitsch gestelde „Berichtigung", waarin Land de vele vergissingen aanwijst, die voorkomen in een aankondiging van zijn Luitboek in de Monatshefte für Musikgeschichte van 1886. Daarin wordt de naam van den recensent niet genoemd, en het ongemotiveerd oordeel, waarbij hij Land gemis aan „Fachkenntniss" voor de voeten wierp en smalend opmerkte dat de goede wil niet voldoende is, met den mantel der liefde, of der hooghartigheid, bedekt. Wie deze „Berichtigung" vergelijkt met de polemische geschriften uit Land's jeugd, zal in sterke mate den indruk krijgen dat het leven hem in dit opzicht veel, en veel goeds, geleerd heeft. Kalmer en meer afdoend

verweer tegen onbillijke en neuswijze critiek is wel niet mogelijk. Naar een antwoord van den onhandigen recensent heb ik te vergeefs gezocht. Wel vond ik een aanbeveling om vooral Land's „Berichtigung" te lezen, door hem tot de lezers der Monatshefte gericht. Daarmede kon Land tevreden zijn.

Het eenige wat de meergenoemde deskundige bij Land's arbeid op muzikaal gebied „te betreuren" vindt, is „dat deze geleerde slechts over enkele muzikale onderwerpen geschreven heeft." „Ware 't niet" — zoo gaat hij voort — „dat zijn andere wetenschappelijke onderzoekingen bijna al zijn tijd in beslag hadden genomen, dan zou hij de man geweest zijn, die op muzikaal-wetenschappelijk gebied den weg hadden kunnen wijzen om te komen tot een historische beschrijving van de logische ontwikkeling der muzikale theorie. Hij had een zeer helder inzicht in het wezen der muziek en tevens een genialen blik op wat men de kern zou kunnen noemen van de meest uiteenloopende theorieën over muziek."

IX.

Kan het u verwonderen dat de meer volledige kennismaking met den reuzenarbeid, dien Land volbracht heeft, in verband met het plotseling einde van zijn werkdag, mij deed denken aan de klacht over de kortheid van den levensduur, ook van groote vernuften, door Kant in zijne Anthropologie ge-

slaakt? Van 1872 af was Land te Leiden, en in de vacantie dikwijls elders, meer dan twintig jaren lang rusteloos aan het werk, slechts een enkele maal daarin gestoord door niet langdurige ongesteldheid en eens door de vervulling van het Rectoraat in den cursus van '85-'86, voor hem niet veel anders dan een lastige ambtsplicht, die hem trouwens aanleiding gaf tot het opsporen van allerlei bijzonderheden uit de geschiedenis der universiteiten, in zijn rectorale rede en elders medegedeeld. Diep werd hij in 't begin van '74 geschokt door 't verlies van zijn oudste zoontje; maar overigens had hij geen huiselijke rampen te betreuren. Hij zag zijne twee andere kinderen, dochter en zoon, voorspoedig opgroeien. Zijn geliefde moeder mocht hij behouden tot in 1881, vele lange jaren na de dagen, waarin zij bij een bezoek te Neuwied in 1844 en een daaraan geknoopt reisje langs den Rijn tot de overtuiging gekomen was dat zij „over den lastigen jongen niet ongerust meer” behoefde te zijn. Zoo leidde hij een gelukkig leven, totdat hij kort vóór de herdenking van zijn 25-jarig huwelijk in den zomer van 1895 getroffen werd door een aanval van apoplexie, die hem noodzaakte rust te nemen. Weldra bleek het onvermijdelijk dat hij zijn ontslag nam. Thans had hij te Arnhem levende, „der wereld al zoowat afgestorven en der akademische vooral” ¹⁾, gelegenheid die echte religieusiteit aan

¹⁾ Uit een brief van Land geciteerd door v. V. in het Algemeen Nederlandsch Studenten-weekblad Minerva van 6 Mei 1897.

den dag te leggen, die hij in Geulincx bewonderde. Het godsdienstig geloof van zijne jeugd, dat zich bijv. duidelijk uitspreekt in de te Londen gehouden leerredenen, was niet bestand geweest tegen zijn wijsgeerig onderzoek. „De godheid” — zoo eindigt zijn Leidsche oratie van 1872 — „staat hoog boven alle persoonlijkheid, en hare werkzaamheid boven die van den geest.” In het geloof aan de persoonlijkheid van den grond der wereld zoekt Land het kenmerkende van den godsdienst. Religie daarentegen is voor hem de inhoud van een ander begrip, namelijk „vertrouwen, eerbied, liefde jegens den grond van ons bestaan of de hoogste macht, waarmede wij te rekenen hebben.” Die hoogste macht wordt in den regel door den religieusen mensch als persoon gedacht en zijne religie gaat daardoor met godsdienst gepaard; maar onvermijdelijk is dit niet, zooals Plato en Spinoza, door en door religieuse maar ongodsdiensstige denkers, kunnen bewijzen ¹⁾).

Of dit bestaan van religie bij een bepaald persoon mogelijk is anders dan als wijzigingsvorm van vroeger bestaanden godsdienst, is een vraag, wier behandeling ik bij Land te vergeefs gezocht heb. Maar hoe zijne religie ook ontstaan moge zijn, zeker voelde hij die levendig. Zij stelde hem in staat met kalmte de zware bezoeking te dragen, die zijn gedwongen werkeloosheid

---

¹⁾ Inleiding, blz. 401, 402.

voor hem was. Voorzichtig levende, dagelijks wandelend in de hem zoo geliefde omstreken van Arnhem, zorgvuldig verpleegd door vrouw en dochter begon hij te hopen dat hij zijn afgebroken levensdraad zou kunnen voortspinnen. Hij schreef in het Engelsch een geschiedenis der wijsbegeerte in Nederland voor een serie werken, die Prof. Knight zou uitgeven, een geschrift dat wegens moeilijkheden van Prof. Knight met zijn uitgever, niet in het Engelsch verschijnen zal maar in het Hollandsch, vertaald door Land's leerling, Mr. C. van Vollenhoven. — Wie dit werk gelezen heeft, vooral in het Engelsch, waarbij de vertaling van vele hollandsche plaatsen van bijzonder meesterschap over beide talen getuigde, zal erkennen dat Land's geestkracht onverzwakt was. Maar wie het — zooals ik — in zijn eigen handschrift las, en de met beverige hand gestelde onduidelijke letters vergeleek met het vroegere, zoo merkwaardig flinke handschrift, moest met droefheid vervuld worden en kon er zich niet over verwonderen dat de pen aan den schrijver ontviel vóórdat hij het slot had bewerkt, waarin hij nogmaals van Spinoza en van Geulincx had willen spreken.

De eerste warme dagen van 1897 brachten hem een nieuwen aanval zijner kwaal en, na een ziekbed van twee dagen, op 30 April een kalm en pijnloos einde. Op 3 Mei daaraanvolgende, een schoonen lentedag, werd zijn stoffelijk overschot ter ruste gelegd op de begraafplaats te Arnhem, en getuigde zijn

oude vriend W. F. R. Suringar, diep bewogen, van de droefheid, die velen vervulde.

Moet ik het toeschrijven aan de bevooroordeeldheid van den levensbeschrijver, dat ik met groote bewondering vervuld ben voor het leven, dat Land geleefd heeft? — Ik geloof het niet. Dat leven kan inderdaad gezegd worden te beantwoorden aan Goethe's uitspraak: „Was man in der Jugend wünscht, hat man im Alter die Fülle” — een uitspraak, die Goethe tot mijn verbazing algemeen toepasselijk schijnt te vinden. Veel te weten, veel te begrijpen en bovenal de liefde te verdienen van hen, die hij waardeerde, — dat was het ideaal van Land's prille jeugd. Hoeveel van die droombeelden heeft hij op rijper leeftijd zien verwezenlijken! Op allerlei gebied heeft hij de oplossing mogen zoeken van moeilijke vragen, en in vele gevallen heeft hij die oplossing gevonden. Maar meer bevredigend dan zijn antwoorden op al die vraagstukken over Oostersche taal, letteren en geschiedenis, over theorie der muziek, logica, metaphysica, psychologie — veel meer bevredigend is de oplossing, die hij gegeven heeft van de vraag: „Hoe behoort ik te leven?”

Hij had zich die oplossing waarlijk niet gemakkelijk gemaakt. „Wie zich om der waarheid wil aan de beschouwing” — d.w.z. aan het leven van den onderzoeker — „wijdt” — heeft hij terecht gezegd — „kan niet verwachten daarom door andersdenkenden

geacht te worden. Hij mag zich niet ontveinzen dat hij geduld wordt, in zoo verre hij mede aan het bedrijvende leven deel neemt, en zich doet kennen als hulpvaardig en bescheiden, rein van zin, verdraagzaam zonder zijne overtuiging te verloochenen" ¹⁾).

Land had het op zijn moeilijken weg zoo ver gebracht niet alleen geduld, maar bewonderd en vereerd te worden door allen, die hem nader kenden. Groot was die kring niet; want Land stelde èn als schrijver èn als docent al te hooge eischen om een breede schare van geestdriftige bewonderaars om zich heen te verzamelen. Maar in den betrekkelijk kleinen kring van oude vrienden, oudere en jongere leerlingen, vond hij groote liefde en grooten eerbied. Ook wie zijn besliste voorkeur voor het „beschouwend” leven een zwakheid achtte en meenen mocht dat meer deelneming aan het „bedrijvende” den mensch beter past, kon niet nalaten te erkennen dat deze kenner en vriend der wijsbegeerte een degelijk geleerde, een man van fijnen smaak en een uitnemend mensch was.

C. B. SPRUYT.

---

¹⁾ Inleiding, blz. 485, 486.

EERSTE HOOFDSTUK.

INLEIDING.

Op een bekende plaats bij Plato worden de volken onderscheiden naar wat zij voornamelijk najagen, vertoon van kloekheid, verstandelijken vooruitgang, of verwerving van rijkdom. Met deze groepeerings als maatstaf zou men zich op het eerste gezicht geneigd gevoelen onder de laatste en minst waardeerbare categorie een plaats te wijzen aan het volk, welks land, in ruimer zin dan de hedendaagsche staatsrechtelijke benaming, de Nederlanden heette. Tot staving van zulk een oordeel zou kunnen worden aangevoerd, dat zij in de geschiedenis niet zoozeer door verbijsterende daden van ridderschap of stoute bespiegeling de aandacht tot zich hebben getrokken, als door zich met volharding toe te leggen op winstgevend bedrijf. Inderdaad plegen zij meer aan tastbaar voordeel te hechten dan aan genoegens der verbeelding, en zich geen inspanning te geven zoolang niet de begeerlijkheid van het einddoel de besteding der middelen blijkt waard te zijn. Hun beraden trant van zaken-doen zal bezwaarlijk die opwellende bewondering te voorschijn roepen die gewekt wordt door doortastenden heldenmoed of rijken opbouw van verheven theorieën, maar veeleer bij de ras oordeelende menigte de beschuldiging beloopt van overvoorzichtigheid, eigenbaat,

en gelijkvloerschheid. En daar de meesten van hen er niet aan denken om ter wille van den bijval van vreemden uit hun weg af te wijken, wordt het eerst na wat dieper nadenken ten volle duidelijk, hoe véel hun klein aantal heeft vermogen te volbrengen, niet alleen als ontdekkers en veroveraars van een deel der wereld en harer rijkdommen, maar mede als zwaardvechters der staatkundige en godsdienstige vrijheid, als kunstenaars, geleerden, en mannen van wetenschap, die zich evenmin als hun nabije verwanten de engelschen met den naam van winkeliersvolk hebben willen tevredenstellen. Zij hebben natuurlijk hun volle deel van de tekortkomingen die der menschheid eigen zijn, maar wie hun leven bestudeert zal, als hij zelf tot hun stam behoort, in zijn hart zeker even trotsch worden op zijn nationaliteit als spanjaard of brit het zijn op de hunne.

In een land woonachtig dat maar gebrekkig gescheiden was van het gebied van machtige geburen, aan al de gevaren blootgesteld die vast zijn aan een voortdurenden omgang met lieden van verwante afkomst doch afwijkende opvoeding, omgeving en belangen, hebben de stammen waarvan wij spreken een eigen taal en beschaving ontwikkeld, en getoond dat zij besloten waren aan hun onafhankelijkheid en eigenaardig karakter vast te houden. Hoe komt het dan, mogen wij vragen, dat zij nooit een wijsbegeerte tot groei schijnen te hebben gebracht die duidelijk de trekken van den volksgeest weergaf, en even gemeenzaam in de filosofie van een vlaamsche of hollandsche school zou hebben doen spreken als in de schilderkunst of de klassieke letteren? Is er, alles welbezien, geen grond voor het verwijt van een zóodanig gemis van belangstelling in sommige van de edelste aspiraties der menschelijke rede, als duiden zou op ingeboren hoedanigheden van lager rang?

De waarheid is dat de sterke zoowel als de zwakke plekken van wat men als den volksaard mag beschouwen te verwachten zijn bij iedere gemeenschap van poorters of burgers, welker bestaan op zich zelf reeds afhankelijk is van onafgewende opmerkzaamheid op den loop van gebeurtenissen die zich bezwaarlijk op grond van algemeene regels laten voorspellen. Deze lieden toch, die niet de minste aanspraak maken op een bevoorrechte plaats in de wereld, stellen hun vertrouwen op wat zij hebben leeren kennen als gewoonten van menschen en dingen, met hoedanige gewoonten, zoolang ze van kracht blijven, verstandige menschen met reden van gerustheid hun voordeel kunnen doen. Onder hen zal iemand die met onbewijsbare beweringen schijnt aan te komen, voordat ze oudbakken genoeg zijn geworden om als vanzelfsprekende waarheden te gelden, geen heel vurige bewonderaars vinden, maar veeleer beschouwd worden als een onnoozele hals of een bedrieger. Wijsgeeren die een welbevestigde leer omtrent de eeuwige en fundamentele werkelijkheid verkondigen zonder op iets anders een beroep te doen dan op het gezond verstand blijken spoedig veel meer te beweren dan zij kunnen waarmaken, en worden dan voortaan aan de algemeene onverschilligheid prijsgegeven, hoe schoon hun inbeeldingen ook mogen voorkomen aan wie tijd hebben ze te onderzoeken. Van zulk een bescheiden opvatting van wat het verstand vermag kan men misschien niet zeggen dat zij, door beelden van zedelijke of dichterlijke grootheid voor te houden, den geest onmiddellijk verheft, maar toch worden daardoor, daar nu eenmaal wijsheid gewonnen moet worden door eigen persoonlijke bejivering, gewoonten van zelfstandigheid en zelfvertrouwen bevorderd, die den geest behoeden voor engheid en traagheid, en die gezonde natuurlijke aan-

driften tot daden doen leiden welke evengoed achting verdienen als de traditioneele axiomata waardoor het gedrag der hooggeborenen wordt bestierd. Buiten twijfel zijn er in ditsoort burgerlijke samenlevingen, niet minder dan elders, artikelen die stilzwijgend, meer uit lange gewoonte dan uit omstandige overtuiging, meer ter wille van hun aanbevelenswaarde gevolgen dan om hun volstreckte zekerheid, als vaststaande waarheden worden aangenomen. Er bestaat een algemeene neiging tot behoudzucht, ook bij hen die van leerstellige formuleering en de noodlottige uitwassen daarvan, dweperij en onverdraagzaamheid, niet willen weten. Aan den anderen kant zien wij hoe weinig houvast een aangenomen leerstelsel op allen behalve de volslagen onontwikkelden heeft, wanneer men eenmaal uit zekere gevolgen van de toepassing van een geloof zijn onhoudbaarheid duidelijk is gaan beseffen. Dezelfde lieden die zich totdusver gedwee schenen te onderwerpen aan het geldend gezag werpen opeens hun volgzaamheid van zich en manifesteren hun afwijkende gezindheid zoo sterk als de heftigste rebellen, niet opdat een abstract beginsel tot al zijn consequenties worde gebracht, maar om een hinder van het oogenblik uit den weg te ruimen, bereid als zij zijn om het overige voorshands te laten gelijk het was.

Onder deze omstandigheden zou het ijdel zijn, van de geleerden in de Nederlanden heel ernstige pogingen te verwachten om de volledige beantwoording der door de aanschouwing van het heelal gewekte vragen in een berekeneerd systeem te belichamen. Breede ontwerpen, die de eierzucht der maatschappelijk bevoorrechten met hun jeugdig ongebroken zelfvertrouwen verlokken, moeten in het oog van nuchtere zwoegers die hun best doen om rond te komen wel den schijn hebben van onverschoonbare tijd-

verspilling en verzuim van dringende plichten. Op zijn hoogst hebben zulke ontwerpen voor hen een zelfde aantrekkelijkheid als voor de groote mannen van oud-Rome, voor wie ze een middel waren om het verstand van het opkomend geslacht te scherpen en hun blik te verruimen, en om later na een bezig leven het otium van den oudendag op te fleuren met de mooie kenspreuken van geniale grieken. Het talent voor combineeren en generaliseeren dat den landaard eigen is wordt bij verkiezing aangewend op een beperkte reeks onderwerpen van praktisch belang, elk voor zich groot genoeg om een waarnemer geheel in beslag te nemen, en slechts in zoover in philosophischen geest behandeld als noodig is om een regelmatigen voortgang te waarborgen. Hun bijdrage tot de wijsbegeerte bestaat óf in losse hoofdstukken óf anders in algemeene beschouwingen omtrent den aard der kennis en het gebied van den wijsgeer. De verdienste van zulke prestaties moet klaarblijkelijk niet gezocht worden in haar ruimen opzet of nauwlettendheid op metaphysische fijnigheden, maar in haar samenhang met vaststaande feiten en haar stipten redeneertrant, die ze gemakkelijker toe te passen maakt op de behoeften des gemeenen levens, en den realist over het gemis van weidscher voordeelen ruimschoots troost.

In een kort vertoog als dit kunnen wij slechts de voornaamste omstandigheden aanstippen die het lot der wijsbegeerte in de Nederlanden bepaald hebben. Om de schrale omtrekken onzer schets aan te vullen, en den lezer de werkingen van het verstand der natie voor zoover wij vermeenen die te kunnen ontcijferen te doen verstaan, zou een uitgewerkt relaas noodig zijn, waartoe zelfs de ruwe bouwstof nog slechts onvolledig is in het licht gebracht en nog lange jaren de scherpzinnigheid der geschiedvorschers

zal vergen. Alwat wij voor het oogenblik kunnen ondernemen is, uiteen te zetten waarom er alle waarschijnlijkheid was dat de bevolking waarover wij spreken die hoedanigheden en gebreken zou ontwikkelen die zij bij de behandeling van de problemen der wijsbegeerte vertoont, en de merkwaardigste verrichtingen aan te geven waarin de uitkomst dier ontwikkeling zich openbaart.

De benaming Nederlanden (*lage landen, terrae inferiores*) is thans omtrent zeven eeuwen verbonden geweest aan zekere om de monding van den Rijn liggende gewesten, welke zich langs zee op zijn hoogst van, laat ons zeggen, de Jade-golf tot het nauw van Calais uitstrekken, en welker landgrens bepaald wordt door de wisselingen der staatkundige gebiedsverdeeling. De meest opvallende kentrek van dit gebied, welke dan ook voor een goed deel de eigenaardige gesteldheid er van verklaart, moet gezocht worden in de harde kern van den bodem, die den machtigen stroom gedwongen heeft zijn overigens noordwaartschen loop te wijzigen en de laatste honderd mijl of zoo in westelijke richting te loopen. Dientengevolge houdt bij die bocht de rechteroever op, de westergrens van het groote aaneengeschakelde Duitschland te zijn, om daar de scheidingslijn te worden die een paar stammen tot het leiden van een eigen volksbestaan nabij den zeezoom afsnijdt. Tusschen de laatste uitloopers der hannoversche moeraslanden en de vruchtbare vlakten waarin het oude Gallië eindigt zoeken, door een breede maar ondiepe inzinking van den bodem, Rijn en Maas hun weg naar zee. Daar hebben zij veel eeuwen lang hun wateren vermengd in de telkens verschuivende beddingen die ze door hun eigen

modderige en zandige aanslibbing hadden gegraven als storm en tij en vloed van land- en zeezijde hen drongen, en zoo van lieverlede dat dooreengewarde netwerk van water gevormd, dat hem die de topographie van Nederland bestudeert zooveel turens en denkens kost, zelfs nu het door onophoudelijken ingenieursarbeid grootstendeels geordend is. Ter linker van het groote rivierdal vindt men bij het dagen der geschiedenis een hoofdzakelijk keltische bevolking met een bijmengsel van teutoonsche indringers. Ten noorden van de rivier daarentegen hadden de kelten sindslang, met achterlating van enkele schaarsche sporen van hun aanwezigheid, plaats moeten ruimen voor germaansche stammen, die later franken, saksen, en (het dichtst nabij de golfgebeukte lage zeekust en het verst van de beschaving van het zuiden) friezen heeten. Terwijl het romeinsche wereldrijk, opdringend van zijn zuidoostelijk uitgangspunt, van bijkans geheel Gallië meester werd en ten slotte de inwoners verlatijnschte, behielden de vreemdelingen van over den Rijn hun oorspronkelijke spreektaal met haar onderscheiden tongvallen, en deden haar zelfs de oude grenzen overschrijden welke de groote rivier aangaf. Nochtans hadden staatkundige verbindingen het opkomen van een nader onderscheid ten gevolge tusschen hen die als randbewoners van het romeinsche rijk veel invloed daarvan ondergingen, en de volkomen onafhankelijke germanen van het oostelijk gelegen binnenland. Hier vinden wij het eerste rudiment van een eigen nederlandsch volkswezen. De batavieren, tusschen de armen van den Rijn woonachtig, waren, wellicht sinds het begin onzer jaartelling, romeinsche onderdanen, onder de tucht van keizerlijke ambtenaren gesteld, en naar gevaarlijke posten ver van huis uitgezonden als de best betrouwbare van al de

soldaten. Zelfs hun geburen de friezen, op wie men zich veel minder verlaten kon aangezien zij zich in geval van nood konden terugtrekken naar hun eigen moerassen en eilanden, of zelfs naar zee en vreemde stranden, hebben geregeld aan de veroveraars uit Italië voor hun vastelandsche en britsche oorlogen schatting en hulp geleverd. Dientengevolge moesten beide volken, hoe moeilijk te bestieren ook en hoe tuk ook op vrijheid om hun eigen gang te gaan, zich wel weinig verwant voelen aan de onbedwongen germanen die zij eeuwenlang als de besliste vijanden van het rijk hadden gekend; en dit gevoel van geringe verwantschap duurt in zekere mate tot op heden voort, zelfs waar de hartelijkste persoonlijke betrekkingen bestaan.

Na het uiteenvallen van het westersch rijk zijn er een tijdlang onafhankelijke friesche koningen en lagere hoofden geweest; maar zij werden overweldigd door de franken van Karel de Groote, die een nieuw soort macht, uit de klassieke beschaving in de dagen van haar verval geboren, te voorschijn voerde, het kristendom; en die de oude wereldheerschappij scheen te zullen herbouwen op den nieuwen dubbelen grondslag van frankisch oppergezag en onbetwiste leiding door de kerk van Rome. Doch reeds kort na het verscheiden van den eersten keizer werd zijn rijksgebied, in het eerst onder zijn nazaten, verdeeld, en gedurende eenige jaren was het oude historische onderscheid tusschen het gallisch-romeinsche wingebied, groot-Germanje, en de tusschenliggende romeinsche invloedssfeer (zoosals dat thans zou heeten) onder gewijzigde namen herleefd. Deze middelstroom, beurtelings door de beheerschers van het keltische West- en het germaansche Oostfrancië beaasd en bezeten, werd „het koninkrijk van Lotharius” (Lotharingia, Lotharingen), dat in zijn ruimsten omvang nagenoeg

samenviel met het breede Rijndal van Zwitserland naar zee, zoodat het grootste deel van wat nu België en Nederland is, benevens de oevers van den machtigen stroom tot Andernach, voortaan den naam Nederlotharingen voerden, waarvan de benaming Nederlanden, aangenomen sinds de twaalfde eeuw, maar een vereenvoudiging schijnt te wezen. Vlaanderen alleen was niet afgescheiden van Westfrancië en bleef nog eeuwenlang aan de fransche kroon leenplichtig.

Het hertogdom Nederlotharingen is nooit een stevig-bevestigde staat geworden. Vooreerst maakte zoowel de koning der franschen als die der Duitschers er aanspraak op, en hoewel de laatste reeds van 879 af de erkende soeverein was, bleven er aan weerszijden aanmerkelijke deelen der bevolking die elk van het hun opgelegde uitlandsch bestuur afkeerig waren. Een groep menschen van verwante taal en zeden schijnt, zoolang hun persoonlijkheid niet uitgeperst is, ordeningen en een bewind in overeenstemming met hun wenschen te behoeven, ook al is die ordening dan werkelijk van lagere hoedanigheid. Deze wenschen te verklaren is heelwat moeilijker dan ze met geringachting te bejegenen. Banden des bloeds, onheuglijke gewoonten, nawerkende indrukken, gestadig herhaalde onderwijzingen, feitelijke ervaringen, zijn almede factoren die op den langen duur bij de bevolking een manier van denken helpen vormen van verwonderlijke taatheid. Buitenstanders, op de vele trekken lettende die de teutonen van het vasteland gemeen hebben, zullen zich er over verwonderen, wat het was dat de Nederlanders weerhield om, toen de tijd van opluiking daarvoor was gekomen, de letterkundige taal aan te nemen die aan de oevers van Elbe en Donau in zwang was, of Luthers kerkhervormingsplan. In taal en godsdienst, de intiemste dingen van den mensch, zien wij hen, zonder

stellig opzet om zich tegen het hoogduitsche voorbeeld aan te kanten, toch, als instinktmatig, liever hun eigen inzicht volgen. En alwie gelegenheid heeft gehad om bv. de idiomatische behandeling van beide talen aandachtig na te gaan zal hebben opgemerkt dat aan het verschil van stijl een merkkelijk onderscheid van algemeene richting van denken ten grondslag ligt. Het zou evenzeer den bewoners van het boven-Rijndal, als het Frankrijk en Duitschland van later tijd, tot baat zijn geweest, als deze beide pretendentes de binnenlandsche twisten aldaar niet nog erger hadden gemaakt door er hun eigen aanspraken tusschen te werpen, maar het denkbeeld aanvaard hadden dat de bevolking zich zelf regeeren, en haar altoosdurend getwist gaandeweg zelf tot een schikking brengen zou.

Behalve van de onzekerheid onder welk oppergezag heten slotte zou komen, had het hertogdom te lijden van den voortdurenden naijver tusschen de graven en andere heeren, die, van den rang van 's konings ambtenaren voor bestuur, rechtspraak, geldelijk beheer en krijgsbewind ategader, trachtten op te klimmen of wederom te geraken tot dien van eigenmachtige potentaten. Plaatselijke bestuurders, met alle soort van macht bekleed en voor zooveel hun gouw betrof met al de verantwoordelijkheid belast, zagen hun rechten niet gaarne door een vaak bevooroordeelden meerdere uit de verte beslissen, maar beproefden liever hun geluk in den oorlog of vertrouwden op hun handigheid in het intrigeeren. De annalen van Nederlotharingen staan vol van veetetjes, strooptochten, verwoestingen, verraad, moord, rooverij; al de verschrikkingen van een wanordelijken maatschappelijken toestand. Bij gebrek van een soeverein met genoeg kracht om tot een geregeld bewind te nopen, zochten huislieden en anderen, ongenegen om altijd onder

wanbeleid te leven, toevlucht in het gevolg van een aanzienlijk krijgshoofd of op de bezittingen van een rijk grondeigenaar of kerkelijke instelling. Ze moesten hun veiligheid betalen met een stuk van hun vroegere vrijheid. Waar de vaders — zwervelingen die zich in een buurschap hadden neergezet — met hun stamgenooten, allen gelijk in rang, allen aansprakelijk voor elkaar, hadden tezamen gewoond als een zelfbesturend lichaam onder aloude wetten, verroonden de jongere geslachten een wonderlijke mengeling van een aantal standen, bijeengehouden slechts door hun verschillende wijzen van afhankelijkheid van die heeren of meesters, welke de strijd van allen tegen allen voor het oogenblik het meest had omhooggestuwd.

Dan, de oudromeinsche beschaving, die voornamelijk door de kerk bestendig werd, had in de overheerschende denkbeelden omtrent gemeen belang en bedachtzaam gedrag diepe sporen gelaten, zoodat de behandeling van onderdanen zich geenszins kenmerkte door de onbetoonde wreedheid der wilden, noch door de laatlukheid van barbarenheerschers. Er bestond een algemeene neiging om de gesteldheid der lagere standen te verbeteren, en de betiteling van waardigheden in overeenstemming te brengen met de feitelijke beteekenis van den rang. De meesters mochten al niet beter zijn dan elders, onvrijen die te veel te lijden hadden konden door naar een stad of een kruisvaardersheer te vluchten, of hoe dan ook, in vrijheid komen, en men deed dus het wijst met hun toe te geven als zij er geld voor boden. Na 1300 was de volle dienstbaarheid van vroeger bijna overal in deze gewesten opgehouden, en in het algemeen kan men zeggen dat in de zestiende eeuw alle nederlandsche boeren vrijen waren.

Metdatal werden vrede en orde met ernstig gevaar be-

dreigd, en de gemeenschap in voortdurende onrust gehouden, door de begeerigheid, de eerezucht, of de misvatting van elke niet geheel machteloze partij, zoolang aan den staat een door allen erkend hoofd ontbrak, wiens belangen niet alleen die van het geheel waren, maar ook ondersteund werden door een kracht die kennelijk in staat was alle verzet tegen de eenheid des volks te breken. Zulk een kracht kon enkel toebehooren aan een groot getal lieden die over ruime middelen beschikten en besloten waren hun gemeenschappelijk doel in spijt van allen wedijver te volvoeren. Het opgroeien van dat onmisbare evenwichtbrengende element voor de oogen van steviggezeten mededingers kon slechts het werk van eeuwen zijn, en zoo geviel het dat de eerste vorst, die dat element sterk genoeg bevond om er zijn voornaamsten steun in te zoeken, de beroemde Karel de Vijfde was, die in de zestiende eeuw de stichter scheen te zullen worden van een voorgoed tot één gemaakte nederlandsche monarchie.

De nieuwe stand der maatschappij dien wij bedoelen is die der kooplieden, stedelingen, of burgers. Waar veehoeders, landbouwers en zeevaarders vanouds hun eigen handwerk hadden verricht, en op den rondreizenden romeinschen koopman die hen van uitlandsche sieraden voorzag hadden neergezien als op een minder wezen dat meer om winst dan om vrijheid en roem gaf, begonnen de latere geslachten de voordeelen van arbeidsverdeeling en handelsbedrijf te begrijpen. In de zevende eeuw zien wij zelfs friesche kooplieden op de markten van St.-Denijs, Bremen, en York zoowel in paarden en rundvee handeldrijven als in bij hen te lande gemaakte, en waarschijnlijk naar hun eerste vervaardigers fries (of vrieze) genaamde, wollen stoffen. Meer naar het zuiden zou een beschaving van langer ver-

leden een sneller ontwikkeling van den vreedzamen koop-handel zeker hebben bevorderd, hadde deze niet te lijden gehad van de gewelddadigheid van twistende partijen en van op plundering en losbandigheid beluste vreemde indringers. Daartoe behoorden de denen en noormannen, die hun uiterste kracht spanden — schoon ten slotte vergeefs — om bij den Rijnmond een vast rijk te stichten, gelijk aan den Seinemonde en later in Engeland. In spijt echter van al de beroerten dier tijden hielden de ondernemende handwerkers en kooplieden, die evengoed als hun ruwere vijanden van krijgers stamden, zich staande door aan sterk geweld een boud en handig beheer over te stellen, en vonden weldra in hun avontuurlijk leven van reizen en trekken ruim zoo veel aantrekkelijkheid voor stoutmoedigen, als in het leven van soldaat of zeeroover. Geen sterkten tot hun beschikking hebbend om gezin en koopwaar te bergen, hokten zij bijeen op plaatsen waar kans was dat dikwijls reizigers voorbijkwamen, en waar kasteelen of heiligdommen tegen roofzuchtige aanvallers schuilplaats boden. De heer van zulk een plaats oogstte gaarne de dankbaarheid van rustige geldverdienende opgezetenenen, en pleegde met hun ervaren leiders gaarne raad. Wie zich, niet door verwantschapsbetrekkingen maar door onderscheiden praktische belangen bijeengebracht, op eenzelfde plek hadden neergezet, vormden allerminst een eenvormige groep, maar veeleer een kluwen van personen en vereenigingen van verschillenden oorsprong, aard en stand, welks velerlei elementen voortdurend oneenig en aan het dingen waren over hun respectieve rechten en voorrechten. Daar in allen gevalle de oorspronkelijke beschermheer van het geheel mettertijd als een min of meer lastig meester werd beschouwd, was de algemeene strooming der burger-

beweging er heen gericht, het oude stelsel van grondheerlijke dynasten en hun onderzaten te vervangen door een federatie van vereenigingen, bonden, en zelfs vrije gemeenebesten, verschillend van inrichting, maar alle, ten minste in theorie, op gemeenschappelijk goedvinden gegrond. De stedelingen, die belang hadden bij een geregeld leven, verkozen uitteraard bewijsvoering gewoonlijk boven uitvechten; zij waren evenwel van nature geneigd over het omgelegen land den heer te spelen om te verhinderen dat dit hun mededingers verrijkte, en alleen hun rijkdom reeds verbood hun, het gebruik van wapenen te veronachtzamen. Vandaar werden de burgergemeenschappen, in plaats van drommen angstvallige beschermelingen, van lieverlede even heerschzuchtig en strijdlustig als Rome geweest was, maar tevens, gelijk Rome, toonbeelden van ordelijk bestuur. In hun midden was, natuurlijk, ook de onmijdbare onderscheiding herleefd van patriciërs en plebejers, van de kapitalisten door erfenis tegenover den drom der werklieden die ontzagfield door zijn aantal en durf. In hun stadhuizen kwam een nieuwe stand van dienaren der gemeenschap op, die noch door den priesterzegen gewijd noch cliënten van groote mannen of geslachten waren. Over het geheel eer lieden van brein dan van bloed, waardeerden zij het maatschappelijk stelsel waaraan zij de werkzaamheid van hun leven wijdden niet zoozeer uit ingeschapen eerbied voor de wet, als wel omdat het de treffendste vinding tot bevordering van het welzijn der menschen was waar zij op grond van rede en ervaring van wisten. De staatkunde werd in hun handen een vak dat evengoed aangeleerd en volmaakt moest worden als dat van koopman of hoofd eener werkplaats.

Toen de majesteitsmacht van den souverain, uit de geldkist van welvarende kooplieden met goedbetaalde manschap

gesteund, werkelijk oppermacht werd, en men de krachtadigheid van den modernen staat reeds kon onderscheiden, besloten tal van kleinere machthebbers, teneinde den volslagen val van hun huis te verhoeden, hun onwettigen rang tijdig over te geven, en de rol te aanvaarden van schitterende landsgrooten die zich koesteren in hun meesters gunst. Het viel te gemakkelijker tot dit uiterste over te gaan, nu eenmaal de vele ruïneuze veeten zoowel het aantal als het gehalte der hooghartige aristokratie grootelijks hadden doen afnemen; en zóo groot was de invloed dien de burgers in de welvarendste gemeenten bereikten, dat adellijke titels ten laatste weinig meer waren dan eeretoevoegsels tot den naam van rijke en aanzienlijke personen.

Indien wij te dezer plaatse nauwkeurig verslag moesten doen van al de veranderingen die tusschen Karel de Groote en Karel de Vijfde in de maatschappij van de Nederlanden geschied zijn, zouden zij ruim zoo veelvoudig blijken als die, waardoor de grond die ze droeg zijn voorloopig definitieve gedaante gekregen heeft.

Zonderdat wij begeeren vol te houden dat de mensch door zijn natuurlijke omstandigheden op noodzakelijke wijs tot zijn handelingen wordt gevoerd, kunnen wij toch niet anders verwachten dan dat deze omstandigheden van aanmerkelijken invloed zijn. In veel deelen van Europa kunnen de inwoners, als ze eenmaal tot een draaglijken toestand zijn gekomen, eeuwenlang in dezelfde sporen en dezelfde denkbeelden, lijdzaam als een kudde schapen, voortleven; maar dan zien zij ook de algemeene trekken hunner woonplaats, de gemakken en gevaren welke deze biedt, in hoofdzak gelijk hun vaderen die gekend hebben, en komt het, daar ze alle tijd gehad hebben om zich geheel naar hun leefwijs te schikken, niet in hen op, nieuwigheden te

begeeren of aan te brengen. Hier daarentegen bood het land zich niet als een gastvrij verblijflood, maar moest het gewonnen en behouden worden door halsstarrig geweld en in het aangezicht der elementen, die iederdag heele strooken gronds met alwat daarop leefde of gebouwd was dreigden te overstelpen, af te bijten, en weg te spoelen. Hier liet de natuur niet toe dat suffers maar voortsjokten in hetzelfde spoor, maar stelde, als een levend wezen met onberekenbare luimen, elk oogenblik de vindingrijkheid en beslisvaardigheid van den bewoner op de proef, vooral in dat gebied dat tusschen de onvaste oeverlanden van de zee en den Rijn ligt. Met uitzondering van den nogal harden grond dien men nog thans bezuiden de tegenwoordige Zuiderzee vindt, wordt dit deel des lands met recht, voor zoover de bewoording op iets van zoo grooten omvang kan worden toegepast, het werk van menschenhanden genoemd. Zij die het ondernamen daar te gaan wonen en de moerassen stukje voor stukje, met gevaar van uur tot uur voor leven en goed, van de onstuimige golven op te vorderen, waren natuurlijk een trotsch en stoer geslacht, besloten om tot elken prijs aan hun onafhankelijkheid vast te houden en om later aan aarde en zee ook tegen haar wil al de baten af te persen die zij bij machte waren te leveren. Het loont de moeite een reeks historische kaarten door te zien, en op te merken wat men kan te weten komen van het voortdurend vorderen van deze lieden bij hun verdeling van land en water. Gewend aan weerbarstige stof hun wil op te leggen, lieten zij zeker niet licht van een voornemen af, en waren zij niettemin bereid elke klaarblijkelijke verbetering van hun oude werkwijzen aan te nemen, behalve misschien in zaken als onheuglijke gewoonte en geloof, waaraan de omstandigheid dat hun

oorsprong vergeten lag een schijn van onbetwistbaarheid verleende.

Aldus kan men zeggen dat de levensvoorwaarden in het noorden het feit verklaren, dat zijn bewoners, voornamelijk de friezen, in zekere opzichten de meest karakteristieke nederlanders zijn. In zijn zuidelijke en grootste helft verschilde het land veel minder van dat aan gene zij der grenzen. De gallisch-romeinsche heugeniszen waren sterker naarmate men het centrum der hoogere beschaving van weleer naderbijkwam. In plaats van eenzame kale stranden liggen hier de bloeiende streken om Keulen en Aken in de nabijheid, en naar het westen vormen de binnen zeegevaar gelegen landschappen een zoom van eigenaardige gesteldheid, de voortzetting van die gronden welke de groote riviermonding met een warnet van eilanden, modderbanken en zandbanken bezetten, en die, met hulp van de Schelde, zich aan den rand der terra firma aldoor uitdijfen. Aan dezen westrand hadden zich gaandeweg langs de kust naar het nauw van Calais friezen, saksen, en verwante stammen van elders gevestigd, in woestenijen die door hun meer welgestelde naburen versmaad werden, maar waarvan zij door lange ervaring wisten hoe er voordeel uit te halen was. Deze kolonisten werden vlamingen genoemd, en slaagden er door onvermoeibare naarstigheit in om tot hun hoofdbezitting te maken wat een oud geograaph „het beste graafschap der kerstenheit” roemt. De richting waarin zich over het geheel de handel ontwikkelde werd in hun steden bijna tot volmaaktheit gebracht. Vereenigenzen van handwerkslieden, evenzeer als de uit oude families bestaande, maakten aanspraak op gelijken rang met de slotheeren, en vormden gaandeweg volledige gemeentecorporaties, welke, hoezeer niet geheel bij machte een verbond van vrije steden

en dorperschappen in de plaats te stellen van de oppermacht zelf, middelerwijl met haar onderhandelden op den voet van bondgenooten, niet van onderdanen. Indien de ontelbare broederschappen van alle soort en orde waaruit het hoofddeel der bevolking ten slotte bestond hun wederzijdsche afgunst hadden weten te vergeten, zou er niet lang vorst of heer in het land gebleven zijn. Naast Vlaanderen was het bloeiendste gewest het hertogdom Brabant, waaraan het sticht van Luik onder de walen bijna gelijkkwam. Aan den tegenover, waar de hulpbronnen en de beschaving noodzakelijkerwijs binnen veel enger grenzen waren bevat, kan als het centrum van aantrekking Utrecht worden beschouwd, hetwelk met het aangrenzend Gelderland, waardoor het gescheiden werd van het gebied van Keulen, zijn invloed voor zoover dat ging over de friesche en saksische nederzettingen in het noorden uitbreidde. Het bestbevestigde deel dezer nederzettingen was naar den Rijnmond toe gelegen. Om de deensche invallen te keeren had men daar een friesch markgraafschap gevestigd van gelijken aard als dat van Vlaanderen; hetgeen de oorsprong was van het latere graafschap Holland, wegens zijn zeehavens het gewichtigste gewest aan dien kant van den Rijn. In het dagelijksch spreken beduidt „Holland en Brabant” de beide groepen van nederlandsche gewesten rechts en links van den Rijn, welke het volksgevoel, ondanks de pogingen der staatslieden, altoos afgescheiden heeft gehouden. Wij behoeven niet stil te staan tot een onderzoek, of deze opvatting van ouder dagteekening is dan de politieke scheiding door de spaansche staatkunde van vóór drie eeuwen teweeggebracht; lang voordien toch bestond het verschil van neigingen reeds.

Gedurende het moeitevol gekamp waar de Nederlanden doorheen moesten om zich uit hun staat van woelige bar-

baarschheid tot betrekkelijke rust en beschaafder zeden op te werken, was er naar schoolschen en wetenschappelijken arbeid geen vraag. De eenige mogelijkheid van behoefte aan zulke weeldezaken verschafte de kerk, een instelling die uit een hooger en beschavingsvorm was overgeplant in den daaropvolgenden lagen. Juist om die reden echter ervoeren haar vertegenwoordigers, dat het minder moeilijk is een kerkgeloof inheemsch te maken door aandoeningen ten gunste daarvan op te wekken, dan de geestesrichting zoodanig te vervormen als noodig is om dat geloof te doen verstaan en betrachten overeenkomstig met hun eigen opvatting. Wie tot het priesterambt wilde toegelaten worden was verplicht, niet om oorspronkelijk onderzoek te beproeven, alsof niet de beginselen der waarheid eensvooral door goddelijke openbaring vaststonden, maar om in de wereld van nieuwe denkbeelden thuis te raken waarin zijn heilige schriften en misboeken hem binnenleidden; anders zou hem alwat hij las een leeg gelid van woorden blijven, of zelfs hem onbewust in gevaar brengen van de ergste ketterij. Tot het recht verstaan van de leeringen der erkende theologische schrijvers vond de beoefenaar hulp bij de verhandelingen die men in de laatste dagen der oudenromeinsche geleerdheid gebruikte om de techniek van het denken en spreken, benevens iets van de inrichting der zichtbare wereld, uiteen te zetten. De iersche en angelsaksische clerken, die op het vasteland het evangelie predikten en de beste toenmaals verkrijgbare schoolgeleerdheid meebrachten, vonden onder hun nieuwe bekeerlingen hunkerende discipels, voor wie geleerdheid zoowel bevoegdheid, aanzien, verlichting van den geest, als vermeerdering van orde, rechtvaardigheid en godzaligheid beduidde. Ook was het een schat die niet, gelijk thans, binnen het gemakkelijk

bereik van allen lag, en nog minder een die onwilligen beoefenaars als een lastig vereischte voor alle welslagen in de wereld werd opgedrongen. Wij hebben dan ook alle reden om te onderstellen dat het hoofd van een beroemde scholastische inrichting, gelijk de stichtingen der karolingische koningen of der kerkelijke hoogwaardigheid-bekleeders, hoe karig zijn bekwaamheden onzen tijdgenooten ook zouden schijnen, met reden in zijn kring werd geëerd als een machtig leeraar van even zeldzame als kostbare wijsheid. Toch geleek de opleiding aan den eenen zetel van katholieke geleerdheid volkomen op die welke op elke andere plaats van dien aard gegeven werd, behoudens het persoonlijk merk dat een meester van waarrijke verdienste uitteraard op zijn werk stelt; want aan al zijn paedagogie lag de gestereotypeerde belijdenis te gronde, die met moeite in de harde barbarenbreinen werd gestampt. Als wij hooren dat Notker Labeo van St.-Gallen (gest. 1022) met zijn vrienden een aantal geleerde en heilige boeken in zijn moedertaal het oudhoogduitsch vertaalde, klinkt het alsof de genius van een opkomend volk zich begon vrij te maken uit de boeien der traditie, en zijn eigen weg optoog. Maar de ware bestemming van deze boeken schijnt te zijn geweest, de verklaring van het oorspronkelijk te verlichten voor de zwoegende leerlingen, die niet te gelijk ongemeenzame vakken en een vreemde taal konden meester worden. Tot hetzelfde doel dienden elders interlineaire vertalingen en exemplaren met glossen. Was de tekst door zulke middelen geheel begrijpelijk geworden, dan had de moedertaal haar taak uitgediend; de regel der scholen hield in, dezelfde onveranderlijke leerstof in hetzelfde schoollatin altoos weer te herhalen, en zoo bleef het de heele middel-eeuwen. De verdienste van seminariën als die te Utrecht

en te Luik in hun dagen van bloei lag hierin, dat zij gezonde tradities van redeneermethode levend hielden, en de verbeeldingrijke keltische en teutoonsche geesten er voor behoedden om in mystische en romantische inbeeldingen door te ijlen. Omstreeks het einde der zevende eeuw had St. Willebrord, bisschop van Utrecht en aartsbisschop der friezen, zijn domschool; die een vijftig jaar later, onder abt Gregorius, in heel Duitschland van Westfalen tot Beieren, en zelfs in Engeland en Frankrijk, beroemd werd, en in 857 door de denen en noormannen verwoest, maar spoedig hersteld is. In de elfde eeuw telde genoemde stad vijf afzonderlijke kapittelkerken, welker kanunniken gerechtigd waren tot scholastieke werkzaamheid. Zulke feiten bewijzen dat de beroepsopleiding der geestelijkheid geenszins verwaarloosd werd; doch niettemin is er in onze bronnen van oorspronkelijk denken geen spoor. In het sticht beoordeelen den Rijn was dan ook op het opkomen van zulk een oorspronkelijk denken nóg minder kans dan bij de veel beschaafder geestelijken van Luik, waar de frankische en kristelijke tradities steviger voet hadden, en wat vrijen tijd lieten voor minder gelijkvloersche oefeningen. Het zou bijna een wonder zijn geweest als werkelijk een fries uit Stavoren, gelijk door zekere personen die zich voor zijn landslieden uitgeven wordt beweerd, genaamd Manno of Nanno, in de negende eeuw den titel van „de friesche wijsgeer” had verworven door commentaren te schrijven op Plato en Aristoteles. Buiten twijfel zou een aan het hof van Karel de Kale woonachtig geleerde bij toeval geboortig kunnen zijn geweest uit koning Radbouds hoofdstad, en in zijn jonge jaren naar den vreemde ontvoerd. Doch de man in kwestie staat bij ouder en eerbiedwaardiger zegslieden als ier of griek bekend.

Maar wij behoeven geen alleenstaande gevallen te wikken, waar de gezamenlijke middeleeuwsche aanspraken op wijsgeerig inzicht neerkomen op zeer consciëntieuze pogingen om door kracht van logica nieuwe uitkomsten te trekken uit versleten gegevens. Men heeft het lang voor een onbetwijfeld feit gehouden, dat ten minste de partijen der nominalisten en realisten een versch geschildpunt hadden ingebracht met hun heftige twistredenen omtrent het werkelijk bestaan van genera en species. Echter is reeds vroeger helder aangetoond, dat bij de schrijvers uit den tijd van het verval der klassieke oudheid, Porphyrius, Boëthius, Macrobius, Chalcidius, Marcianus, al de denkbare gevoelensnopens dit onderwerp zoo duidelijk als men maar wenscherr kan staan aangegeven, en dat de scholastici, die bijzonderlijk reden hadden om het ten behoeve hunner theologische leer allernauwkeurigst te bediscuteeren, slechts herhalen, voortzetten, sorteeren en uitspinnen konden wat zij in die boeken vonden, zonder oplossingen te ontdekken die ook van inhoud nieuw waren. Wij zien dan ook dat ditsoort geleerdheid het meest bloeide onder afkomelingen der oudromeinsche provincialen en hun keltische volgelingen, terwijl daarentegen de verdienste van beroemde geleerden in een pasontbolsterde streek, zooals Balderic van Utrecht, den leermeester van St. Bruno van Keulen, meer in hun bekendheid met dingen van algemeen belang en praktisch gewicht lag.

Toen tegen het eind der twaalfde eeuw de openbare en gelicencieerde scholen van Parijs zich tot de eerste universiteit bevestigden, werden al de meestbelovende philosophische talenten naar de nieuwe hoofdstad der geletterde wereld getrokken. Hoe gunstig die concentratie van krachten ook was voor de intensiteit van het pogen en de

regelmaat der wetenschappelijke tucht, zij werkte noodzakelijkerwijs een eenvormigheid in de hand die aan de nationaliteit van meesters en leerlingen bijna alle gewicht ontnam. Iemand als Henrik van Gent, de „doctor solennis,” sinds 1278 aartsdiaken te Doornik na dat zelfde ambt te Brugge bekleed te hebben, is zeker merkwaardiger om het aandeel dat hij in de kerkelijke zaken van zijn eigen land gehad heeft dan om zijn colleges te Parijs in hetzelfde tijdperk, die door een bekwaam doctor van overal elders op precies dezelfde manier zouden gegeven zijn. Er was één rechtzinnige leer, en één erkende wijze om haar te verdedigen en in den breede uit te werken, ofschoon haar fijne formeele bijzonderheden veel verscheidenheid toelieten, welke bij de mannen van het vak groote belangstelling vond.

De plaatsen waar men de sporen van een oorspronkelijken denktrant heeft te zoeken schijnen op het eerste gezicht veeleer buiten de katholieke kerk en school, onder de ketters en ongeloovigen, te liggen, van wie sommigen verdienstelijke betoogvoerders waren. Wij bezitten zelfs een mededeeling van tusschen 822 en 838, die meer geloof verdient dan ze in onze dagen vond. Bisschop Frederik van Utrecht, van geboorte een friesch edelman en sinds zijn jongensjaren in de domstad opgevoed, vernam dat eigen landslieden van hem, voornamelijk in hun hoofdplaats Stavoren en omtrek, in ernstige dwalingen waren vervallen omtrent de leer der drievuldigheid. Gelijk een ijverig herder zijner kudde voegde, ijde hij naar de vergiftigde plek, en preekte, van kerspel tot kerspel reizende, tegen de gevreesde wederopleving van arianerij en sabellianerij; doch daar „het rouwe volk” voor de vermaningen van hem en zijn gezellen niet zwichtte, was hij genoopt den begaafden Odulf, een zijner kanunniken, te ontbieden, door wiens optreden ten slotte „het volk,

„dat een wildedierenhart had, mak als een lam” werd. Vóór zijn heengaan stelde de bisschop een nauwkeurige bewoording der rechtzinnige belijdenis omtrent dit leerstuk op schrift, en tevens een zoengebed om driemaal 's daags aan de gekrenkte drieëenige godheid op te dragen; welk gebed in later tijd door de friezen gebruikt werd als een weerkrachtig middel tegen tooverij. Er is geen reden het geheele verhaal te berwijfelen, mits wij niet als een voorbeeld van opbouwend denken opvatten wat in werkelijkheid het natuurlijk verzet was van het onbeheerde gezond verstand tegen een dogma, dat, in dien vorm waarin het door hun katholieke onderrichters werd aangedrongen, aan teutoonsche bekeerlingen elders reeds lang te voren te zwaar voor hun bevatting gebleken was. In diergelijke gevallen zien wij dikwijls de minder beschaafde partij haar verzet tegen wat zij nooit verstaan zal ten slotte opgeven, op grond dat alles welbeschouwd de vastovertuigde leermeester het wel beter zal weten, en dat tegenspraak tegen hem wel eens gevaar zou kunnen geven zoowel voor den roep van hun schranderheid in deze wereld als voor hun eeuwig heil in de volgende.

Sinds de twaalfde eeuw echter is, daar men die zwaarigheden van het kerkgeloof ten slotte wel leerde afwentelen op de geestelijkheid, het ongeloof in deze streken van anderen aard. Immers de in die eeuw ontstane betrekkingen met de nieuwe oostersche wereld ontboeien na langen slaap verbeeldingen en verlangens, en de sektengangers worden talrijker. Hun bezwaren echter tegen den gevestigden godsdienst kunnen moeilijk als gevolg van theoretische bedenkingen gelden. Het weinige dat wij van hen weten schijnt op een vurig, ingeboren hunkeren naar onmiddellijke gemeenschap met het Opperwezen te wijzen, zooals zich de

mystieken van onderscheiden overtuigingen zulk een gemeenschap in den vage denken. Tanchelm (gest. 1115) was, evenals zijn genoot Manasses, een leek, en verhieft op zijn zijn reizen door Vlaanderen en Zeeland zijn stem tegen de geestelijkheid en haar aanmatiging van in de sakramenten uitgeoefende wonderdadige krachten. Natuurlijk zorgde de priesterschap er wel voor den man en zijn gedachtenis in diskrediet te brengen, en elk bewijsstuk dat in zijn voordeel strekken kon te vernietigen, zoodat een onpartijdig verslag van zijn leering niet is op te bouwen; maar er was geen diep nadenken toe noodig om strijdigheid te ontdekken tusschen den geestelijken godsdienst dien de dienaren der kerk predikten, en hun feitelijke gedragingen, waartoe zij, als waren het tooverkunsten, volkomen vrijheid voor zich eischten zonder aanzien van de persoonlijke hoedanigheden der daarbij betrokkenen. In 1322 voorts werd een hollander, Walter genaamd, een priester van schrale geleerdheid en radde tong, te Keulen op den brandstapel gebracht, omdat hij met ijver de dwalingen staande hield van de dusgenaamde broeders en zusters des vrijen geestes, lollarden, of beggarden, lieden die waarschijnlijk door hun belanghebbende vijanden niet weinig belasterd zijn, doch alles geofferd hebben aan hun heftige geestdrift voor een zedelijkheid die geen onderworpenheid aan bevelen maar slechts spontane liefde wilde, — voor de groote meerderheid der menschen wellicht een gevaarlijk leidsnoer. Omtrent denzelfden tijd wordt een edelvrouw, Bloemaerdinne, als het zeer invloedrijke hoofd der sekte te Brussel genoemd, en gedurende tal van jaren werd de aandacht der kerkelijke overheden gestadig door weer anderen in beslag genomen, meest handwerkers die een zittend leven hadden, of vrouwen die tot soortgelijke overdrijvingen schijnen gevoerd door haar onbestuurde

overpeinzigen. In al zulke personen moeten wij moeds genoeg erkennen om meeningen vol te houden strijdig met die van de over hen gestelde herders; doch waar die moed niet het gevolg is van de vaste verzekerdheid verkregen door grondig onderzoek van de betrokken vraagstukken, maar voortkomt uit die blinde partijdigheid ten gunste van eenig denkbeeld waarmee de menschen somtijds overladen zijn, daar bewijst hij niets voor ruimer inzicht. Voor zoover wij hen kennen zijn de middeleeuwsche ketteren in hun leer even arm aan vinding als hun rechtzinnige vijanden; slechts gehoorzamen zij aan andere roepstemmen dan de groote meerderheid hunner tijdgenooten.

Wij hebben reden op één van hen even de aandacht te vestigen, die in grasmaand des jaars 1458 door de inquisitie gedwongen werd om, te gelijk met zijn voornaamsten aanhanger, een priester en doctor, zijn ketterijen te herroepen. Epo, een haarlemsch kleermaker, was de voorlooper van een groep mannen die in de geschiedenis van het hollandsche denken beteekenis hebben gehad, schrandere leden van den middelstand, die geen latijn verstonden en toch kans zagen om, door zorgvuldige bestudeering van goede vertalingen, hun gebrekkige opvoeding goed te maken met een verscheidenheid van lectuur en een onbevooroordeeldheid, die menig geleerde hun kon benijden. Men kan niet verwachten dat in dien ouden tijd Epoos eigenaardige beweringen buiten de onderwerpen zouden zijn gegaan waarheen de geloofsartikelen de aandacht trokken van elken leek, en het meerendeel dier beweringen hielden eenvoudig de leer des bijbels en voor de hand liggende gevolgtrekkingen daaruit staande tegenover de leer der geestelijkheid. Wij kunnen slechts opmerken dat de koele verstandigheid waarmee hij zijn uitkomsten geeft toont, dat hij veeleer metho-

disch aan het liefhebben is geweest dan dat hij een dweper was, en dat hij daarom, hoewel geen wijsgeer in den vollen zin van het woord, toch tot die menschen behoord heeft die, met wat meer geleerdheid, hetzij besliste wijsgeeren of verbeteraars der gangbare theologie hadden kunnen worden.

Had zich een levendige belangstelling in grondproblemen voorgedaan zonder rijpe voorbereiding, het zou de braven zeker op het uiterst verontrust hebben als een goddelooze begeerte om meer te weten dan aan stervelingen vrijstaat, een strik door den aartsvijand der zielen gelegd. In werkelijkheid echter vond die belangstelling haar oorsprong in onverdachte pogingen om het volle deel te krijgen van het zoo uit rede als uit openbaring te verkrijgen licht, en om geen der gelegenheden te verwaarloozen die den mensch genadiglijk door zijn Schepper geboden worden om licht te werpen op zijn donker pad. Doch naargelang de ontdekkingen verder komen moeten de regels, die willekeurig zijn uitgedacht om haar reeks te beperken, verflauwen, totdat er ten slotte een meerderheid voor den dag komt die er geen bezwaar in ziet de ondervragingen van ernstige mannen zoo ver te laten voortgaan als dezen maar in staat zijn ze te voeren. Zoo zien wij, niet de met scholastiek gedrenkte en eensvooral met een stel stugge restricties bepakte geestelijkheid, veelmin de aan gestadige verstandsinspanning niet gewende groepen van adel en plebs, maar de beschaafde leeken en burgers de eerste stappen doen in de richting der echte wijsbegeerte.

Het spreekt vanzelf dat de loop der gebeurtenissen die deze verandering teweegbrachten zijn oorsprong had in Vlaanderen, waar de kooplieden en fabrikanten, zoons van hun eigen werk, reeds vroeg hadden leeren inzien, hoe veel

het waard was om met de harde feiten van het stoffelijk en maatschappelijk leven vrij te kunnen omgaan. Zij zagen dan ook neer zoowel op de heilige mannen wier eigenlijke werk, naar hun eigen getuigenis, niet van deze wereld was, als op de edelen, wier gezag een overblijfsel was uit een voorbijgeganen tijd. Indien nu onversaagde uitvorsching van het onbekende in niet oneerbiedige gezindheid door de godheid met menigvoudige tijdelijke zegeningen beloond werd, dan moest het voorzeker op zich zelf een prijselijke en met de kristenplichten bestaانبare zaak zijn. En indien het den mensch vrijstond zijn vrijen tijd met louter verbeeldings- of genoegenwerk op te vroolijken, hij zou dien toch veel profijtelijker besteden door zijn kennis van de werkelijkheid en van haar gewone voorkomen te verbeteren. Zoo bestond er dan in de vlaamsche en naburige steden sinds ongeveer het midden der dertiende eeuw tweeërlei letterkundig geschrift voor de gezeten leeken: eensdeels in het fransch, uitsluitend verdicht en voor het mooi, voor de hooggeborenen door hun hofminstreelen voortgebracht, het andere deel in de landstaal, zooals deze, ten bate van praktische lieden en van hun begeerte naar blijvend licht omtrent levenskwesities, behendig werd gehanteerd door wereldsche schrijvers die juist zóo veel sierlijken stijl en priestergeleerdheid hadden verworven als bij den smaak van hun publiek paste. Als typisch voorbeeld noemen wij Jakob, den koster van Maerlant bij den Briel in Zuidholland, uit Damme in Westvlaanderen geboortig. Hij was begonnen met navolgingen naar het fransch en latijn tot verlustiging van zijn eigen stand, doch zag al spoedig in dat hun ontwakende zin voor persoonlijke zelfstandigheid veel steviger voedsel vroeg, en besloot het beste deel van zijn leven aan hun verstandelijke vrijmaking te wijden. Zoo liet hij dan zijn

kerkambt varen voor dat van schepenclerk van Damme. In dat ambt stierf hij tusschen 1291 en 1300, als het bewonderd hoofd van een school van leerdichtschrijvers die met liefde bezielde waren voor die bekwaamheden en deugden welke de waardigheid hunner medeburgers verhoogden zouden. Voor dit nieuw soort volksleiders was het de natuurlijkste zaak ter wereld, hun betoogen in vers te brengen. Proza schrijven scheen hun een middel van zielenverzorging, dat zelfs een geestelijke, als hij buiten ambtshoedanigheid optrad, liever niet moest ondernemen, dewijl men voelde dat iemands persoonlijke overdenkingen heel iets anders zijn dan onderrichtingen van gewijden en gezaghebbenden aard; en de moraliseerende leeken hoedden er zich wel voor, de verantwoordelijkheid der onaanvalbare priesterschap te aanvaarden.

„Upten stoel, daer Moyses sat,” — zegt Maerlant —

„Daer sitten die geleerde.

„Wat si di heten doe al dat,

„Si wisen di den rechten pat:

„Wel hem, diere hem an keerde!”

Maar terwijl hij aan hen voor wie dat noodig is de vermelding van de bijzonderheden hunner ordinantiën overlaat, voegt hij er onmiddellijk bij, wat hij als man van de wereld heeft opgemerkt :

„Maer in weldoene sijn si lat,

„Si heten vasten, si sijn sat:

„En volge niet sulken heerde.

„Sine minnen niet voer den scat,

„Haer hant es altoes sonder gat;

„Noit volc was boven der eerde,

„Dat meer goets begeerde.”

Dit wat den eersten der bevoorrechte standen aangaat. Wat den tweeden betreft, men verwondert er zich over, hoe sommige van Adams kinderen aan de waardigheid van edelen.

komen, terwijl anderen vrijen worden benaamd en een derde stand lijfeigenen, en elk naar zijn rang bejegend wordt. Voor deze verrassende onderscheiding trachten sommigen genealogische redenen op te diepen, hoewel men evengoed geldpratte opkomelingen op adeldomrechten ziet aanspraak maken, alsof het geld de macht had hén van de minheid hunner afkomst te zuiveren. Anderen wijzen op de natuurlijke gevolgen van onderwerping krachtens overwinning, enz. Wat ook de ware uitleg moge wezen,

„Mine roect wiene droech of wan,

„Daer trouwe ende doget es an,

„Ende reine es van seden,

„Uut wat lande dat hi ran,

„Dats dien ic der namen an

„Van rechter edelheden.

„Al vercocht men selken man,

„Hens niemen diene geroven can

„Siere dogedachticheden.

„Mi dinke dat edelheit began

„Uter reinre herten dan,

„Met dogeden besneden,

„Ende begint noch heden.”

„Wes nerachtich, minne niet dat gout,

„Wes erachtich menichfout:

„Dese hout niet voer sceren.

„Wes warachtich ende stout:

„Dese drie poente vaste hout,

„So bestu vul eren.”

„... reine edelheit es een traen,

„Die dorper herte nie conste ontfaen;

„Die gevet, dor smenscen beden,

„God in sire miltheden.”

Een schrijver die gevoelens als deze belijdt heeft een scherpe lijn leeren trekken tusschen gewijde en profane kunde, tusschen vragen die antwoord zoeken bij goddelijk gezag en die welke het wachten van 's menschen gezond verstand. Het is niet meer de gehoorzame dienaar van door

God gestelde oversten, hij behoeft een nieuw soort wereld om zich in thuis te voelen, waar men, behoudens de beteekenis die ontleend wordt aan persoonlijke voortreffelijkheid en aan diensten die men zijn medemenschen bewijst, op voet van volstreckte gelijkheid omgaat. In onze historische aanduidingen moeten wij aan de strofen van den vlaamschen burger voorzeker aandacht schenken als voorboden van een grooten stap in de richting van zelfstandige bespiegeling, zoo wij er ons slechts voor wachten om als volgroeide wijsbegeerte te begroeten wat eerder vergelijkbaar is met den stijl van denken der gnomendichters van oud-Griekenland, omdat het eenvoudig opvattingen geeft die door een merkelyk aantal lieden gedeeld worden, op kans echter dat ze plotseling op onvoorziene gronden worden weersproken. Gezonde gevoelens doen op hun wijze veel nut, zoodikwijls gevaar bestaat dat men belangrijke waarheden zou gaan voorbijzien. Doch men vat te vaak het enkele constateeren van een opvatting ten onrechte op als de verdediging, laat staan de waarmaking, daarvan. En dit laatste is het juist wat de wijsgeer, die op partijbelang geen acht geeft, tot bevrediging van alle redelijke wezens tracht te doen. Zijn werk is een wetenschappelijke bemoeienis, terwijl de spreekwoordelijke wijsheid van oud-Vlaanderen daarentegen in den eigenlijken zin der bewoording van empirische orde is, en ons hier slechts aangaat in zoover zij doet kennen, hoe ver men het op zekeren tijd gebracht had. Maerlant had ook grooten naam aan het hof van graaf Floris V van Holland, wien de edelen den spotnaam „der keerlen god” gaven om zijn bescherming van steden en landvolk, en dien zij ten slotte, toen hun toeleg om hem gevankelijk naar Engeland te ontvoeren mislukt was, vermoord hebben. In later jaren werden de

vorsten wat bang voor hun eerzuchtige vrienden de poorters, en zochten tegen hun toenemenden invloed een tegenwicht door begunstiging van de erfedelen, voor wier machts-oefening dikwijls even goede redenen bestond als de vorsten voor hun eigene konden aanvoeren. Maar toen was het in alle geval te laat om het getij te keeren en wat eenmaal vergeven was te herwinnen.

Toen de oude standsverschillen hun vat op het ontzagsgevoel van den grooten hoop verloren hadden, bleef de machtigste burcht van het traditionalisme nog te veroveren: het godsdienstig stelsel dat het volk als het zuivere kristendom aanhing. Het schijnt dikwijls moeilijk voor de menschen om in te zien, dat op hun voorstelling van een Schepper, wiens betrekkingen tot het heelal volmaakt uitwendig en accidenteel zijn, en die, schoon op Zijn geheimzinnige maar volstreckte rechten najverig, door vleibetoon tot lankmoedigheid kan worden gestemd, heelwat aan te merken valt. Het gewone gevoel van zedelijken plicht en zelfverwijt verklarend door de onderstelling, dat Gods voor naamste recht het inacht nemen door de menschheid van een bekenden zedelijkheidsstandaard is, wendt men zich tot geijkte raadgevers om juiste inlichting omtrent dien standaard en de manier om straf wegens tekortkomingen te ontgaan (oprechte vroomheid verlangt allicht iets meer, maar die is altijd uitzondering geweest). Op deze belangrijke punten had de katholieke kerk haar eigen stellige slotsommen voor te leggen. Men kon bezwaarlijk aannemen dat zij in dwaling was, aangezien haar vertegenwoordigers het beste onderricht genoten dat te krijg was, en toch nog verklaarden dat hun hoogere wijsheid niet op de gewone wijs kon worden verworven. Tot het onderstellen van een reusachtig bedrog van hun kant was

geen reden, te minder omdat van een barmhartig Schepper verwacht moest worden dat hij de berouwvolle zondaars niet altezamen omtrent het middel van verlossing in het duister gelaten had, en er dus niets overbleef dan de door hooger wijsheid verlichte priesterschap te raadplegen. Waarom ook zou de menigte aarzelen den ontzaglijken troost dien zulk een raadpleging aanbood vol dankbaarheid aan te nemen, zoolang de onmisbare beweringen ongeschokt stonden: dat het wereldbestuur nu eenmaal zoo is ingericht; dat de menschheid wezenlijk nut heeft te wachten van een kennis die haar natuurlijke vermogens tebovengaat; en dat de kerk, zooals wij die op elk gegeven oogenblik gevestigd zien, met uitsluiting van alle overige instellingen bevoegd en bij machte is om aan die behoefte te voldoen. Nopens de beide eerste punten zou men twijfel kunnen voeden, maar ze waren te metaphysisch om buiten een bij uitstek beperkten kring van denkers in overweging te komen; en wat het laatstgenoemde oordeel aangaat, een waarschijnlijke meening daaromtrent aan te geven zou gemakkelijker vallen als men eerst de oorkonden, waarop die aanspraak op volstrekte autoriteit gebouwd is, vergelijken kon met den voorrang waarop zij recht heeten te geven, — een onderzoek naar het goedrecht dier aanspraak hetwelk mogelijk moet wezen, wil niet het grootsche stelsel een bouw zonder grondslag zijn. De herboorte der oude letteren nu gaf het middel in de hand om de eerwaardige rechtstitels der geestelijkheid waar noodig te toetsen.

Het was een hoogst bewerkelijke taak die aldus op de adepten der letterkundige en historische kritiek gelegd werd. Natuurlijk kon het procédé belangrijk verkort worden als het gelukte gehoor te vinden voor den eenvoudigen regel, dat de bewijslast ligt op dengeen die iets beweert. Doch

het zou ijdel zijn een geregelde discussie op voet van gelijkheid te verwachten, waar beide partijen reeds vooraf besloten zijn om hetzij dan door recht of door geweld te zegepralen. De waarheid werd er niet verder doorgebracht als, bijvoorbeeld, een leerling der weerbarstige scholen van Zuideuropa, in heidensche en saraceensche tradities grootgebracht, aan de gebiedende eischen die de kerk aan de bereidwilligheid in den geloove van haar leden stelde aanstoot nam, en, zijn neen tegenover haar ja plaatsend, in hartstocht de boeien afschopte die hem beletten openlijk zijn diepgaand geloofsverschil te belijden. Wij hebben een merkwaardig voorbeeld in een hollander, meester Herman van Rijswijck, die in 1512 bij sententie van den hove van Holland verbrand werd. Een dertig jaar lang, volgens sommige schrijvers, was hij de leider geweest eener sekte, die artikelen volhield „tegen het heilige kerstengeloof”, enkele zelfs „smakende blasphemie tegen God almachtig”. Uit de staaltjes die door de kettermeesters bewaard zijn maken wij op, dat hij de zuivere rede, tot dusver het best vertegenwoordigd door Aristoteles en zijn arabischen commentator Averroës, tot volstrekten maatstaf nam, hetgeen hem zonder gemoedsbezwaar zoowel de schepping der wereld deed loochenen als de onsterfelijkheid der individueele zielen, het bestaan van hel en engelen, goed en kwaad, alsook de noodzakelijkheid der vleeschwording Gods, het zoonschap van Christus en de zending van Mozes. In zijn dwepershaat tegen de bijbelsche godgeleerdheid zag hij daarin niets dan dwaasheid en misleiding. Het is niet aan te nemen dat hij veel aanhangers kan hebben gewonnen als hij enkel weigerde de aanspraken van den gangbaren bovennatuurlijken godsdienst te gedoogen, en aan den anderen kant, als het de moeite waard is geacht door zijn terecht-

stelling een openlijk voorbeeld te stellen, moet men er gevaar in hebben gezien zijn blijkbaar exceptioneele gevoelens zonder de volkomenste schulddelging te laten voorbijgaan. Het komt derhalve niet zoo heel onwaarschijnlijk voor, dat de in onze bronnen vermelde punten zijn meeningen slechts doen zien voor zoover ze tegengesteld waren aan het gangbaar kerkgeloof, en dat het positieve wanbedrijf, waardoor hij het gemoed van zekere lieden schokte, in de wreede vervolging bestond die hij zijn medeschepselen aandeed in naam van een stelsel dat voorgaf de heraut van den vrede te zijn, terwijl het metterdaad, als loon voor het geweld dat aan de grondelementen van 's menschen begripsvermogen gepleegd werd, een versch voorwendsel bracht voor tweespalt en strijd. Derwijze zou dan het verafschuwd ketterhoofd, van wien inderdaad bericht wordt dat hij zich van een diergelijk slag van bewijsvoering heeft bediend, zoo goed als hij kon de humaniseerende, zij het ook ongeloovige, wijsbegeerte tegenover het oostersch bijgeloof hebben voorgepleit; doch hij zag het goedrecht der overzijde niet in, en miste vooral het koele doorzicht van een echt volgeling van Aristoteles. Die dweperij van weerskanten moest den voortgang der geestelijke vrijmaking wel in diskrediet brengen. Hier als in menig ander geval was werkelijk de methode om langs een omweg te gaan het doeltreffendst, en zag de zachtzinnige humanist kans den bouw af te brokkelen, dien het schrikaanjangend gebeuk van den dialecticus niet vermocht te vergruizen.

De levendige belangstelling, welke de Italianen voor het geestesleven hunner „ouden" waren gaan gevoelen sinds Petrarca het voorbeeld gegeven had om belangrijker dingen van hen te leeren dan zuiver latijn schrijven, had in de Nederlanden gretige aanhangers gevonden, voornamelijk

door de inspanning die halfkloosterlijke vereenigingen als de *fratres communis vitae* der deventersche school zich gaven (de „collatiebroeders” waarmee James Anthony Froude verlegen zat, en wien Erasmus maar schaarsch recht heeft gedaan). Namen als Wessel Gansfort, Rudolf Agricola, Alexander Hegius, zijn voor wie de geschiedenis der vijftiende eeuw bestudeert blijvend gedenkwaardig. Maar verreweg de grootste geleerde uit de rij was Desiderius Erasmus, de buitenechtelijke zoon van een dorpspriester bij zijn huishoudster, in 1467 te Rotterdam geboren. Omstreeks dertien jaar oud, leerling van Hegius zijnde en om zijn verwonderlijke vergevorderdheid de aandacht al trekkend, verloor hij beide ouders, en als jongman besloot hij, op raad van welmeenende meesters, het leven van kloosterbroeder te kiezen. Reeds spoedig evenwel ging hij inzien dat zijn bekwaamheden een veel ruimer terrein verlangden dan zijn augustijnenorde aan haar eminente leden verschaffen kon. Hij verliet het convent, dat hij ten onrechte voor de beste wijkplaats van een man van studie gehouden had, en leidde voortaan het leven van een dolend en behoeftig beschermeling van beschermers die traag waren in het begrijpen van de zeldzame uitstekendheid van zijn genie en in het geduldig verdragen, om der wille daarvan, van de grilligheid die hij met zooveel anderen van geringer waarde gemeen had. Wij hebben hier geen ruimte voor een schets van zijn loopbaan en menigvoudige prestaties; wij kunnen enkel twee punten aangeven die in deze bladzijden met name vermelding verdienen. Het eene is de verrassende verwantschap tusschen dezen volbloed hollander en een van de beroemdheden der fransche letteren in later tijd, om welke verwantschap men hem herhaaldelijk vergeleken heeft met dien Voltaire. Zijn satirieke geschriften (*Adagia*

1500, *Moriae encomion* 1511, *Colloquia familiaria* 1516) zijn geschreven door een fijn opmerker, die zich evenzeer onder geleerden als onder menschen van de wereld thuisvoelt, en in elk dier beide kringen even gaarne een ongestoord en eervol leven leiden zou. Doch hij is getroffen door een vermakelijke wanverhouding tusschen de pretensies en de stumperachtige prestaties van de godsdienstmannen van beroep, en zou een gematigde waardeering van 's menschen gedoe willen aanbevelen, die beter past voor minne schepselen gelijk wij. Niettemin is hij er ver van af zijn geslacht te verachten, als ware het schuld aan zijn aangeboren inferioriteit. Want de andere trek van zijn karakter waarop wij aandachtig moeten zijn is zijn ernstig pogen om belangstelling te wekken voor ongeveinsde zachtmoedigheid en eenvoudige vroomheid. De geest van barmhartigheid van het evangelie zooals dat in zijn oudste oorkonden is neergelegd kenmerkt het als de aan wankelende stervelingen gerekte goddelijke medicijn. Door geduldigheid en zachte bejegening hoopt hij hun welwezen binnen den bescheiden kring daarvan te bevorderen, in plaats van verheven beginselen te overspannen, gelijk de monniken trachten te doen. Na al de heftigheid in woorden en daden, die voor redelijke en maatschappelijke menschen met gematigde eischen het leven verbitterde, hoorden zij met innerlijke blijdschap hoe een der geleerdste mannen van hun tijd, door de hoofden der kerstenheid — voor zoover zij niet te behoedzaam waren om geheel ronduit te zijn — aangeemoedigd, de verzekering bracht, dat de oudste kerkleer aan het geloof der eenvoudige leeken nader stond dan aan de geestverwarrende dialektiek der stijfhoofdige dogmatici. Men zou kunnen meenen dat, nu die ontdekking eens was gedaan, de bedoelde leeken voortaan geen groote

waarde meer zouden hebben gehecht aan de later toegebrachte verfraaiingen, die immers niet tot het wezen van een algemeen zaligmakend geloof konden behooren; en dus — zou men geneigd kunnen zijn te concludereen — was er alle kans dat het katholicisme kalm verdwijnen zou en, overal waar de partijen niet geheel aan haar aloude groepeerings verslaafd waren, voor een zachtmoedigen evangelischen geest plaatsmaken. Maar wij moeten ons niet door een utopie laten misleiden. Wijsheid en gematigdheid — gesteld dat wat gemeenlijk erasmiaansche hervorming heet dien naam te recht voert — zouden nimmer de wenschen van alle ernstige hervormers bevredigen. Het hunkeren naar volstrekte volmaaktheid, waaraan wij zooveel aanwinst te danken hebben, kan bij velen onzer zóo overheerschend worden, dat het hen voor alle tegenbetoog doof maakt, en hen, als van onduldbare tekortkoming, doet gruwen van datgene waarin anderen slechts een aan ons geslacht eigene beperktheid van vermogens kunnen zien. Vandaar ontstaat aan weerszij een verontwaardiging, die zich lucht geeft in verwijtingen hetzij van on gepaste luchthartigheid, of van wantrouwen in Gods goedheid, of in andere zwaar te dragen telastleggingen, waarover men het toch nooit eens wordt. Om deze eene reden al was de humanistische beweging voorbeschikt om uit te loopen, niet op een algemeenen opruim van misbruiken, gelijk velen innig hadden gehoopt, maar op de vestiging van dissentierende kerken met de daarmee samengaande nieuwe euvcls. En het zal altoos moeilijk vallen onpartijdige rechters te vinden hetzij over de erasmianen of over de protestanten, hoewel de laatsten de bekoring in hun voordeel hebben welke vertoon van tintelenden partijijver op het eerste gezicht teweegroept, wanneer men het tegenover dat van omzichtigheid en be-

dachtzaamheid stelt. Toen Erasmus in 1536 te Bazel stierf was hij een zeer beroemd personaadje, een gunsteling van vorsten en pausen, bijna kardinaal, en toch in de verste verte geen populaire figuur zooals Luther of Zwingli. En het zal lang duren voordat de bewonderaars der beide laatsten toegeven, dat de grieven die hij tegen deze groote leiders had meer te beteekenen gehad hebben dan bloote weifelingen van een traag epikurist. Te meer, omdat het in ditsoort kwesties niet gemakkelijk valt de onderscheiden twistpunten uit elkaar te houden. Wij hebben hier evenwel niet uit te maken, of het doorzetten van de meer onstuimige politiek het duitsche volk ten slotte niet een te zwaren prijs gekost heeft voor zegeningen, die zonder die politiek wellicht nooit het deel van gansche bevolkingen zouden zijn geworden.

Aan hen over wie wij hier handelen is volledige volks-eenheid in allen gevalle niet als een van de voordeelen der kerkhervorming ten deel gevallen. Integendeel, ofschoon zij aan zoo onheilvolle rampen als die van den dertigjarigen oorlog ontkomen zijn, is ook te hunnen aanzien een naar het scheen beloftenvol werk van staatsmacht verijdeld door ongeneigdheid om den godsdienst als een louter persoonlijke zaak van zijn belijders op te vatten.

Zooals in den loop dezer opmerkingen reeds is aangeduid, was het beste wat den nederlandschen gewesten gebeuren kon de wegruiming van de veeltaligheid hunner regeerders en de vereeniging der onderzaten onder een populair, wijs en sterk bewind. Het geleck nu als had een welwillende genius bijzondere zorg gedragen om, na ondanks verschil van spraken en zeden voldoende verwantschap van neigingen en denkbeelden te hebben verschaft, ook de belemmeringen te overwinnen die voortkwamen uit het onderdaanschap onder verschillende heeren. In 1363 werd Filips de Stoute,

zoon van koning Jan van Frankrijk, door zijn vader met het wijntelend Boergondië als hertogdom beleend, en door erfenis van zijn schoonvader werd hij graaf van Vlaanderen. Gelijkerwijs werden Brabant en Limburg, alreede in dezelfde handen vereenigd, bezittingen van zijn kleinzoon Filips de Goede, die een hoogen ouderdom bereikte en het goede geluk had door koop tevens Namen te verkrijgen, alsmede het gansche erfgebied — Henegouwen, Holland, Zeeland, en (voor zoover de landzaten die aanspraak geëdoogden) Friesland — hetwelk Jakoba van Beieren, die tot derden gemaal hertog Humphrey van Gloucester gehad heeft, dapper doch vergeefs tegen de lagen van den grootsten staatman van zijn tijd had trachten te verdedigen. Onder den volgenden hertog, Karel de Stoute, werden Gelderland, Utrecht en Friesland opgenomen in hetzelfde grootschberaamde plan tot wederopbouw, zoo niet van het voormalig koninkrijk Boergondië dat mededinger geweest was van die der franken, dan toch van het hertogdom Lotharingen of zijn nederlorreinsche gewesten tot een macht die op gelijkheid met de duitsche en de fransche monarchie aanspraak maken en onderdanen omvatten zou welke beide talen spraken en toch door de stevigheid hunner gezamenlijke belangen zouden worden bijeengehouden.

Als belangrijke nationale instelling had het in groei zijnde staatswezen te gelijk met het hertogdom Brabant de hoogeschool verkregen, die hertog Jan IV in 1426 in Brabants vroegere hoofdstad Leuven gesticht had. Sindslang hadden de vorsten zoowel als de pausen de politiek voorgestaan om de opkomende corporaties van leekengeleerden niet de gewoonte te laten aannemen om het gezag van het vernuft in mededinging te stellen tot dat der godsdienstige traditie of der staatkundige macht, maar intijds de plichtmatigheid

van hun gedrag te verzekeren door giftbrieven en privilegiën. Het voor de bloeiende steden en streken der Nederlanden bereide centrum van geleerdheid werd dan ook spoedig het aantrekkingspunt voor alle weetlustige jongemannen die tevreden waren met een dichtbij huis behaalden graad, en voor velen die uit den vreemde hier kennis kwamen zoeken. De wetenschap was er in al haar takken vertegenwoordigd; voor de drie talen, latijn, grieksch en hebreuwsch, boogde Leuven op een eigen school, waarvan de wedergade te Parijs maar een navolging was. De wijsbegeerte, waarvoor de faculteit der letteren een bizonderen roep verwierf, was wat men kon verwachten, de officieele scholastiek van dien tijd, door recente ontdekkingen in haar zelfvertrouwen gematigd, doch zooveel mogelijk in de oude sporen blijvend, waar gemeen gevoelen, instemming der geletterden, en theologische onberispelijkheid als waarborg van waarheid golden.

Na het sneuvelen van Karel de Stoute in den slag bij Nancy deelde zijn dochter Maria de opvolging in zijn macht met haar gemaal aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk. Hun zoon Filips werd, na zijn huwelijk met de dochter van Columbus' beschermers Ferdinand en Isabella, koning van Kastilië, en zoo zien wij onverwachte dynastieke betrekkingen gelegd tusschen het ommeland der Rijnmonden en verafgelegen streken als Oostenrijk en Spanje, toen het daarin betrokken boergondische huis zijn stamhertogdom reeds verloren had na het niet veel langer dan honderd jaar te hebben bezeten. Toch was het geen slechte ruil, enkele groote leengoederen der fransche kroon te verliezen tegen aanwinst van soevereine staten met een beloftevolle toekomst, onder welke staten ook de halfbevestigde rijke monarchie ten noorden van Frankrijk behoorde, die door

de nog steeds aanhoudende binnenlandsche beroerten niet genoeg kon worden gedeerd om haar vermoedelijke eindbestemming mis te loopen.

Wij moeten althans één symptoom van het proces dat die monarchie tot een eigen nationaliteit ineensmeedde nader aangeven, t.w. de toenemende gewoonte van den landsheer om raad te houden met zijn steden, edelen en geestelijkheid, niet alleen met die van één enkel landschap, maar met die van al zijn bezittingen te gelijk, voor zoover zij bijeenlagen en daarom vaak dezelfde belangen hadden; hetgeen metterdaad den naam van een vereenigd parlement verdiende en hier „staten generaal” geheeten was, als onderscheiden van de drie staten of standen van elk gewest in het bijzonder. In de Nederlanden is sinds de vijftiende eeuw officieel één natie, in zoover men een algemeene dagvaart had en, vooral, een gemeenschappelijk regeerder om die te beschrijven. Noch haar gezag noch het verband dat de landzaten vereenigt heeft een gewijd karakter; doch de vrije corporaties waaruit het volk is samengesteld vinden dat deze vertegenwoordiging verreweg het best beantwoordt aan hun gemeenschappelijk doel om wet en orde te handhaven gelijk die in gemeen overleg zijn vastgesteld.

Het was ongetwijfeld de wensch van vele van de beste onderdanen der nagenoeg vereenigde gewesten, dat hun vorst den vrede en de welvaart van zijn volk, zooals een nuchter huisvader van ondervinding dat verlangde, als zijn hoofddoel beschouwen zou, zonder naar kinderachtigen roem te staan of zich in te laten met onwereldsche bespiegeling. 's Lands bestuur was in hun oog het noodzakelijk middel tot een onloochenbaar doel, en zoolang het zijn plicht deed had het op redelijke bijdragen en diensten recht, mits alle bestaande rechten en belangen (metterdaad het

ware voorwerp van het staatsbedrijf) onaangetast bleven. Het machtige oostenrijksch-boergondische huis zou deze stelregels niet hebben weersproken; — voor dit deel zijner bezittingen waren zij dan ook bezwaarlijk af te wijzen: — maar zijn historische zending, of gelijk anderen zouden zeggen zijn ontijdige eerzucht, drongen het er toe om op een meer universeele beteekenis aanspraak te maken dan op die van een door zijn land erkend volksheerscher. Zij konden zich maar niet losmaken van de in de oude wereld gangbare voorstelling van een plaatsbekleeder door God aangewezen om de orde onder het menschedom te handhaven en uit kracht van zijn ambt gerechtigd om vragen uit te maken die ver boven het bereik van gewone stervelingen liggen; iets dat het midden houdt tusschen den paus en een sjaah van Perzië. Naar die voorstelling was het 's vorsten goddelijk recht de lasten te bepalen die zijn onderdanen hadden te dragen, de zaak waarvoor zij hadden te strijden, het geloof dat zij hadden te beijden — natuurlijk het eenig ware geloof hetwelk geleerd werd door de kerk van Rome, totdat kettersche opkomelingen hun eigen uitleg van den regel „cujus regio ejus religio” en hun staatsgevaarlijk „jus reformandi” uitdachten; voorstellingen, waarvan men in deze landen nooit had gehoord, en waarvan hun hooghartige souverain nauwelijks vermoedde dat ze, als arme bastaardimitaties, door de beginselen ingegeven waren die hij zelf ten bate van zijn eigen despotisme beproefde op te dringen. Een figuur als Karel de Vijfde, die sinds 1516 en 1530 met de waardigheden van koning van Spanje en hoofd van het Heilige Roomsche Rijk was bekleed, en die daarenboven de Nederlanden op den grondslag van beschreven vrijheden had te bestieren, was in zekeren zin een tweeslachtigheid, die niettemin in zóover

kans op duurzaamheid bood, als zijn geboortestad Gent juist de plaats was om de praktijk van een constitutioneel bewind te leeren, terwijl de aan een machtig heerscher eigene autokratische neigingen zich elders konden uiten. Deze vorst was, en met reden, algemeen bemind; doch zijn onzalig denkbeeld om wat hij voor rechtzinnigheid hield aan de natie op te dringen deed zijn stamhuis kwaad, nog vóódat het de verklaarde antagonist werd der nationale partij en zich ten leste genoodzaakt zag een aanmerkelijk deel van zijn attributen af te staan aan de statengeneraal en aan dien onder de oude stadhouders der provinciën vooruitstekenden man, die allen inzagen dat een hoofdman was naar het hart van het volk zelf.

Om het onderscheid tusschen de beide bekwame en populaire staatslieden te kenteekenen zal het genoeg zijn twee gezegden van hen te herinneren; het eene van Karel, toen hij in 1531 van zijn zuster en landvoogdes over deze streken afscheid nam: „Ik verklare u, indien ik vader, „moeder, zuster, broeder of ander vriend hadde, besmet „met lutherij, ik zou hem vijand zijn en toonen dat zij „mij leed waren”, en het andere van Willem van Oranje in een brief, een halve eeuw later in zijn sterfjaar (1584) geschreven: „Welk man ter wereld is zoo vermetel aan „een anders consciëntie te durven raken?” Toen Karels zoon Filips II, echt spanjaard als hij was, zijn vaders gevoelen in praktijk bracht zonder zijn vaders bezonnenheid, en den meedoogenloozen hertog van Alva opdroeg de vonken van den opstand uit te trappen (1567-73), gingen de noordelijke Nederlanden onherroepelijk voor zijn huis verloren, en moest men weldra zijn toevlucht nemen tot een onafhankelijk bondgenootschap, dat er op ingericht werd om in hoofdzaak de voor de burgers aan-

nemelijke regeeringsregelen toe te passen. Het beginsel dat de republiek der Nederlanden vertegenwoordigde was niet het protestantisme maar de onbelemmerde belijdenis der persoonlijke geloofsovertuiging, schoon velen den vollen zin daarvan niet hebben ingezien omdat zij bij bijzaken bleven staan. De wrok tegen het despotisme werd het bitterst gevoeld inzake de vervolging van dissenters, want hier beging de staat noodelooze wreedheid door de gevoeligste plek van het innerlijk leven der menschen te wonden. Gelijk wij boven opmerkten was bij een groot aantal ernstige en welbeschaafde kristenbevolkingen een meerderheid tot de vaste slotsom gekomen, dat hun kerk, zooals die door haar erkende leiders werd bestierd, ver beneden den standaard van zedelijkheid bleef die in haar eigen schriften als de eenig juiste beschreven stond. Het feit kon niet geloochend worden, noch het volk afgescheept met wat zij als ontaarden godsdienst minachtten. Reeds van de veertiende eeuw af bestond, naast de psalmen en schriftperikopen, het voornaamste gedeelte der bijbelsche letterkunde in de landstaal. In 1462 had een leidsch burger eigenhandig een vertaling van den geheelen canon afgeschreven, en dat afschrift voor gemeen gebruik in de St.-Pieterskerk geplaatst; en vijftien jaar later werden van het oude testament en de apocryphe boeken exemplaren gedrukt. Van verdienstelijke schoolmeesters en predikers als de reguliere kanunniken en de broeders des gemeenen levens hadden de leeken niet weinig geleerd, om niet te spreken van het licht dat hun afentoe door dezelfde tusschenkomst gewerd uit de herleeft studie der klassieken, welke laatste weliswaar niet altoos bevorderlijk was voor zuiver kristelijke predilecties. Toen men de duitsche hervormers uit geschrift en gewag leerde kennen, vond het grootste gedeelte van

hun leer bereidwillige instemming. Evenwel was het uitgangspunt van het verzet tegen het katholicisme in deze gewesten niet hetzelfde als in het eigenlijk gezegde Duitschland: niet, gelijk daar, de openlijke verkoop van aflaten, ofschoon zoowel die praktijk als het protest er tegen hier even gewoon waren als elders, maar de ernstige twijfel aan de waarlijke tegenwoordigheid van Christus in het sakrament des altaars. Zoo hooren wij uit de verklaringen van in 1526 te Leuven gevonniste ketteren, dat hun geslacht reeds over de tachtig jaar van het heilig sakrament geen werk gemaakt had. In den Haag stelde de advocaat Cornelis Hoen een herziene leer omtrent dit stuk op, welke in 1520-21 aan Luthers oordeel werd onderworpen zonder hem te kunnen voldoen, terwijl zij daarentegen door Zwingli werd toegejuicht en voorkeur vond bij de evangelischen in Holland en nabuurschap, die op dien grond in welingelichte kringen den naam sacramentarissen kregen, hoewel de buitenwereld hen bij hun vroegeren naam lutheranen bleef noemen. Op tal van punten waren de verschillende soorten van nonconformisten, die hier en ginds opkwamen, geheel eensdenkend, met name op het punt van de laakbare pretensies eener geestelijkheid die zich te dikwijls door aanmatigende onkunde, hebzucht, en slechte leefwijzen onteerde; ook op het punt van de geheel eenige waardij der heilige schrift. In andere opzichten waren de voorstanders eener godsdiensthervorming bij lange na geen menigte van eenvormige hoedanigheid die naar enkele eenvoudige regels kon worden beoordeeld. Daar had men den zwerm aanhangers van den saksischen hervormer, meer of minder naar zijn ontwerp georganiseerd, en allerminst te verwarren met de geestdrijvende wederdoopers, die onder karigontwikkelde leiders waren opgekomen in de dagen

toen de onder Karel V genomen repressieve maatregelen de meer gezeten voorgangers hadden verdreven, leiders wier gelid zich schaarde van woeste ijveraars als de chiliasten uit Munster in Westfalen (1535) af tot vreedzame congregationalisten als de partij van den frieschen gewezen priester Menno (1537-1559) toe; ginds weder een groep rustige achtbare lieden, afkeerig van uitersten, zooals die welke in 1578 den pastoor der St.-Jakobskerk te Utrecht volgden; kortom, allen menschen die, in verschillende mate, naar allerlei uiteenloopende geestelijke of maatschappelijke verbeteringen verlangend waren. De plakkatens die tegen alle dissidenten gezamenlijk werden uitgevaardigd deden, hoe streng ze ook waren, hun in werkelijkheid veel minder kwaad dan waarmee ze dreigden, dank zij de lauwe rechtzinnigheid van tal van magistraten en de afgunst tusschen wedijverende overheden. In meer dan één kwartier des lands bestond haast geen belemmering om nieuwe opvattingen te verbreiden, en de deswege gemartelde slachtoffers (die veel minder talrijk geweest zijn dan men dikwijls heeft geschat) hielpen de vurigheid hunner broederen aanstoken, in plaats van die te temperen. Op hun beurt zijn verdienstelijke parochiepriesters, ook al onthielden zij zich van in het oog loopende demonstraties, dikwijls in staat geweest op oude groepeerings en persoonlijke achting te bouwen, en hun gemeenten in het geloof der vaderen te doen volharden. En gelijk wij weten dat zekere processen in het laboratorium zich alleen kunnen voordoen zoolang de stof in een bizonderen toestand van verbroken evenwicht verkeert, die, eens voorbij, misschien nooit terug zal komen, zoo zijn er naar het voorkomt gewichtige veranderingen in den geest van een volk die in tijden van gisting gemakkelijk genoeg zijn teweeg te brengen, en

nagenoeg onmogelijk wanneer het gunstige tijdstip eenmaal is vervlogen.

Het ligt in de rede dat al deze plaatselijke wijziging of schraging van het gemeen geloof op een of andere wijze moet kunnen worden verklaard uit verhoudingen en schikkingen tusschen samenwerkende invloeden. In ons geval werd het lot der partijverdeeling in hooge mate bepaald door de tusschenkomst van een beslist fransch element: de calvinistische theologie. Waaraan het ook ligt, het fransch verstand onderscheidt zich in den regel opvallend door klaarheid en vlugge beslissing, en nu het er eenmaal toe besloten had de gewijde schriften der joodsche en kristelijke bedeeelingen alle te zamen als den codex der geopenbaarde waarheid, en den Almachtige als den volstrekten beschikker van 's menschen zaligheid, aan te nemen, nu liet zich de strenge logica van Calvijn en zijn aanhangers ook niet ontsporen door toefelijkheden jegens menschelijke teerhartigheid of versleten oude heugenissen, en verklaarde zij zich lijnrecht tegen alwat als afgoderij kon worden uitgelegd en tegen alle theorieën behalve die der volstreckte voorbeschikking. Zulk een kracht zonder aarzeling moge het gevoel van lichtontvankelijke lieden kwetsen, anderen zal het opbeuring brengen uit een toestand van twijfel en onzekerheid die voor hun behoefte aan sterke stellige overtuigingen ondraaglijk is. Aan al het vuur der eerste wederdooperij paarden de nieuwe sectarissen uit het zuiden het aannemen van een geschreven staande waarheid, die onafhankelijk is van iemands voorkeur; en juist daarom bezaten zij de kalme geloofsverzekerdheid van een gemeente, bestemd om boven alle dissenters voorrang te nemen. Het was in de bestaande omstandigheden niet anders dan natuurlijk dat tal van uitstekende lieden het calvinisme met blijdschap

begroetten als de langgezochte verwezenlijking der ideale hervormde kerk. Het toonde zich vastbesloten om ongebondenheid en wanbestier neer te pletten onder de strenge tucht der goddelijke ordinantiën. Met een ordening van den geestelijken stand waarbij deze werd ingekrompen tot één enkelen rang, huisvaders met schrale inkomens en van goeden wandel wier eenige aanspraak op meerder voortreffelijkheid zich op de bediening van het in een voor ieder toegankelijk boek neergelegde woord Gods grondde, scheen het aan de behoeften tegemoet te komen van een tijd die de willekeur niet minder moede was dan de tweespalt. En indien de hardvochtige en enge opvatting die de fransche theologanten van het menschelijk leven schenen te hebben zelfs menschen die niet van lichtzinnigheid konden worden beschuldigd afschrikte, — de moeilijke tijden die de recusanten beleefden hadden hen niet tot opgewekte overdenkingen gestemd, en in allen gevalle was het voor de staatslieden van den opstand een zóo aanmerkelijk voordeel om in den wanhopigen kampstrijd tegen dwingelandij en hiërarchie op een sterke en geordende macht te kunnen rekenen, dat zij zelfs den prijs niet weigerden dien de heerschzuchtige broederschap verlangde: officieele erkenning als staatskerk der opkomende republiek.

En nochtans is deze concessie aan het dogmatisme een gevaarlijke maatregel gebleken, onvermijdelijk misschien onder den druk van den nood, maar waarvan de natie vóordezen, en ten deele tot op den huidigen dag, de deerlijke gevolgen geleden heeft. Zelf van het beginsel uitgaande dat ieder gelijk recht heeft om datgene te belijden waartoe zijn overtuiging hem noopt, hadden de hollandsche opstandelingen de hulp aanvaard van hen die zulk een gelijkheid

verfoeiden en verplicht waren naar het meesterschap te streven. Dienvolgens moest niet alleen ieder die niet in het nieuwbakken pausdom geloofde hun verontwaardigd protest belooopen, maar de magistraten hadden al de in hun macht staande middelen noodig om de calvinistische dominees en de achter hen aan loopende volksbende te beletten, dat zij het gezag der overheid zouden vrijdelen en het land onder het juk eener priesterschap buigen omtrent welke men geen enkelen waarborg had. Want een priesterschap werd het — ondanks de verwerpers van een predikantenstand — in elk opzicht, ten gevolge van overerving. De vele verklaarders der gangbare godgeleerdheid die door de jongste woelingen te voorschijn waren geroepen moesten bijzondere aandacht wijden aan leerstukken als de heiliging van den sabbat, den kinderdoop, de goddelijke drievuldigheid, en tal van andere, welke aangenomen beslissing niet door de onfeilbaar geroemde schrift, maar door de gewoonten der vroegere geestelijkheid was voorgeschreven. Ja, als een navorscher in zijn navraag slechts ver genoeg dorst gaan, kon hij geenszins als vanzelfsprekend aanvaarden, dat de duitsche of zwitsersche of fransche kerkhervormers bevoegd zouden zijn om als één geheel van goddelijke wetten een canon van, zoo wat oorsprong als zelfs wat strekking betreft, ver uiteenlopende geschriften op te leggen, bijna precies zóo als die canon was overgelerfd door een kerk welke gezag zij wraakten. Ging men alverder van de competentie der schrift tot haar inhoud over, dan zou het verscheidenen voorkomen dat wat zij daarin het meest bewonderden niet onvergelykelyk hoog boven de leeringen van de wijste mannen der oudheid stond, die niet weigerden beroep te doen op ons natuurlijk oordeel. Wat voorts te denken van een bevoorrechte plaats in den

tegenwoordigen tijd van Gods uitverkoren volk, de wettige erfgenamen — gelijk men overhaast genoeg betuigde — van het oude Israël? Hoe konden hun vrijzinnige tegenstanders de aanmatiging breken, waarmee de eigengenaamde heiligen hen allen zonder onderscheid als „vrijdenkers” — of, naar de spreekwijs van Genève, „libertijnen” —, heidenen, en ongeloovigen, aan den publieken smaad prijsgaven? terwijl zij in werkelijkheid een onsamenhangende som van groepjes en individuen uitmaakten, die nauwelijks iets gemeen hadden buiten hun verwerping van de geliefkoosde formules van den spreker van het oogenblik. Dat iemand in zijn opvattingen weifelde, gelijk met velen in die dagen het geval was en wel moest wezen, vonden de partijstrijders te ijselijk om te gelooven. Toch moeten wij, met de vele afvalsheroeringen van dit tijdperk vóór ons, wel het vermoeden krijgen, dat een groot aantal hun nieuwe geloof om zoo te zeggen op proef hadden genomen, in de hoop om, alvorens hun eindstem uit te brengen, te kunnen uitmaken hoe het in de praktijk werkte. Zich in dezen staat van uiterste onzekerheid bevindende, werd het voor hen heel moeilijk om op iemand anders te leunen, en hun laatste toevlucht was dan ook om, meer of minder bezonnen, zich aan de uitspraak te houden van hun eigen rede.

Op deze wijze baarde de godsdienstige verwarring, waarin de Nederlanden ten tijde der protestantsche hervorming waren geraakt, de eerste proeven eener oorspronkelijke wijsbegeerte. Om hun juiste waarde te verstaan moeten wij ons tebinnenbrengen, dat zulke experimenten altoos het merkteeken dragen zoowel van de vorige studiën van den schrijver als van de dringendste vraagstukken die den geest van hem en zijn lezers bezighielden. De man dien wij voor den oudsten nederlandschen wijsgeer houden

was een trouw beoefenaar van schrijvers als Cicero en Seneca, en, als diep in de godgeleerde ruzies van zijn tijd gewikkeld leek, mede van de bijbelsche en oudkristelijke theologie.

TWEEDE HOOFDSTUK.

OUDVADERLANDSCHE BESPIEGELING.

Dirck Coornhert, in 1522 te Amsterdam geboren, was een der zoons van een rijk lakenkooper, Volckert Coornhert. Twee van zijn broeders namen later een werkdadig aandeel in den vrijheidsoorlog (beg. 1568) en werden dientengevolge uitgebannen; Dirck ging naar Spanje om de wereld te zien, trouwde bij zijn terugkeer uit liefde een arm meisje, en werd voordat hij twintig jaar was door zijn ouders onterfd. Zijn vrouws zuster was het lief van een machtig edelman, en bezorgde het jonge paar een wijkplaats op een van diens landgoederen, waar hij een tijdlang als rentmeester fungeerde, totdat hij gelegenheid zag tot een onafhankelijk bestaan als plaatsnijder te Haarlem. De brandende vragen van den dag brachten hem, die enkel een degelijke handelsopleiding gekregen had, er toe om, toen hij al in de dertig was, latijn te gaan leeren, teneinde tegenover de bewijsvoeringen der calvinisten niet weerloos te staan; en kort daarop werd hij aangesteld tot notaris, secretaris der stad, en secretaris van burgemeesteren (of hoofden der stedelijke overheid). In laatstgenoemde betrekking vond hij gelegenheid zijn aanleg voor staatszaken te toonen, en leerde hem de prins van Oranje kennen als een zijner trouwste aanhangers. De beeldstormerij en andere

uitspattingen van 1566, die hij (als rustig onderdaan, al was hij met 's lands regeering lang niet tevreden) met alle macht had tegengegaan, leidden nochtans tot zijn gevangenzetting door 's konings rechters in den Haag, die ditmaal gemakkelijk van zijn onschuld te overtuigen waren, maar die allerwaarschijnlijkst nog wel andermaal door de ambtgenooten van den hertog van Alva tegen een zoo bekend oranjeman als hij zouden worden gebruikt. Daarom verliet hij evenals de prins het land, en bleef aan de oostergrens in ballingschap van de lente van 1568 tot den herfst van 1577, met een korte tusschenpoos in 1572, waarin hij niets minder dan secretaris der staten van Holland werd, maar zich genoodzaakt zag te vluchten voor de wraak der vrijbuiterkapiteins van zijn eigen partij, wier gruwelen tegen de paapschen hij bij de staten had aangebracht. Bij zijn terugkeer in Haarlem vond hij de stad voor den prins gewonnen, en leende thans zijn hulp aan de roomschen om ook voor hen vrijheid van eeredienst te verkrijgen, zooals zijn partij in spijt van de tegenstrevige protestanten verlangde. Hoewel hij er van hield om naar de wijze der „rederijkers” (leden van de vormelijke letterlievende genootschappen van zijn tijd) in dicht te schrijven of lezenswaardige wijsgeeren der oudheid uit het latijn te vertalen, gebruikte hij buiten zijn ambt de pen voornamelijk voor krachtig proza, gericht tegen de hardvochtige calvinistische leer en haar exclusivisme. „Aanhangers”, schreef hij, „heb ik er niet één daar ik van „weet: maar die mij liefhebben zijn der meer dan mijn „vijanden wel lief is. Wilt ge de oorzaak weten? zij zien „openlijk dat ik tot mijn zelfs kosten en perikel mijn gansche „leven besteed tot hunlieder en 's lands welvaren in het „voorstaan.” Om den vollen zin dezer woorden te bevatten moet men er op letten, in welke schrikkelijke tijden zij

gesproken werden: toen bij Coornherts overspannen vrouw het plan opkwam om haar gevangen man te bevrijden door bij het verplegen der armen pest te krijgen en hem dan op een gevangenbezoek te besmetten, en toen hij getuigen kon veel meer van zijn landslieden den dood te hebben zien lijden „om religies- dan om misdaadswille.” Het werd, sinds hij getuige geweest was van de apologieën voor Servets executie, voor de onderstelde praedestinatie, en al den verfoeielijken uitwas van dweperij die het land verdeeld en aan krijg en verwoesting ten prooi hield, het oogmerk van zijn gansche leven om de heillooze bedenkselgrillen uit den vreemde, die het zachte evangelie, door de wijste geleerden in dezen lande geleerd, opzijgedrongen hadden, te brandmerken. Kon het bij mogelijkheid tot 's lands oorbaar wezen, dat de vrijheidsslag onder aanvoering geleverd werd van lieden uit de meest bevooroordeelde geestdrijvers, terwijl koele rede en standvaste beradenheid voor een onverdorven geslacht voldoende moest zijn? Dan, diit was juist het punt [in geschil; in een of anderen vorm achtte elke partij die in den bijbel geloofde zich verplicht de leer staande te houden, dat de menschheid uit een oorstaat van schuldeloosheid was omlaaggevallen, en daarop grondden zijn tegenstanders hun beweren dat de diepste vernedering van 's menschen hoogmoed en een buitengewone, zelfs wonderdadige, bijstand Gods noodig waren om het gemeen gevaar te boven te komen. Zij maakten hem uit voor een kortaf ongeloovigen heiden, het hoofd „van de aldergrootste „sekte, met de natuur en conditie van de hollanders wel „overeenkomende, die geen werk maken van religie” gelijk die door hetzij dezen of genen der mededingers naar de suprematie begrepen werd. Tijdens Coornherts laatste jaren, toen hij zoowel zijn beschermer prins Willem als zijn

trouwe gade verloren had, werd hun vijandigheid erger dan ooit. Op bevel der vroedschap uit een vriendenhuis te Delft verjaagd, eindigde hij in de naburige stad Gouda zijn leven in wijnmaand des jaars 1590. Nog lang daarna vervolgde hem de hartgrondige afschuw zijner tegenstanders, die hem een „lasteraar” noemden, „half heiden half weetniet, „den banierdrager van alle predikantenhaters en predikanten-„geesels.” Anderen, niet zoo waardig als het een hoogleeraar in de godgeleerdheid betaamde te blijven, spraken liever van een „dollen hond, smid van alle ketterijen, prins der „libertijnen, oproerigen Judas, aanblazer des satans, die den „vrijen wil uit de hel bracht,” enz., in den gepeperden stijl die toen de smaak was.

Nu wij eenig begrip hebben van de persoon en den tijd van onzen auteur, zullen wij te meer belang stellen in dat werk van hem waarin hij, als oud en ervaren man, de laatste uitkomsten van zijn wijsgeerig nadenken heeft in het licht gegeven. Hem komt de, vaak aan anderen toegewezen, eer toe, de eerste te zijn geweest die (1586) in een nieuwere taal een systeem van zedekunde uiteenzette zonder behulp der theologie. En schoon de grootste meesters in het hanteeren van zijn moedertaal ná hem geleefd hebben, en hij onder de moeilijkheid eener eerste poging nog wat zwoegt, gaat door zijn boek een hartige geur heen dien zelfs de kieskeurige hedendaagsche lezer zal genieten. Van de hiervolgende bladzijden, die slechts een kortbegrip geven, mag men niet verwachten dat ze ten volle een soortgelijken indruk zullen bijbrengen. —

De ondertitel der *Zedekunst* is *Wellevens kunst*, vermits waarheydts kennisse (d. i. gegrond op ware kennis) vanden *Mensche*, vande *Zonden* ende vande *Deughden*.

De kunst die het mijn voornemen is te beschrijven (zoo begint in substantie het eerste boek) geeft het ware middel aan om deugdelijk, d. i. wel en in stadige genoeglijkheid, te leven. Het leven wordt allen bezielde schepselen aangeboren; wellevens mogelijkheid is alleen den mensch aangeboren, die door zijn rede de vorengenoemde kunst kan leeren verstaan en door eigen vrije keus beoefenen. Dientengevolge is de mensch verantwoordelijk voor het benutten dezer mogelijkheid om deugd en geluk te verwerven. God zelf is zijn leermeester, daar Hij het eerst op 's menschen geest de schoonheden der schepping en de edele eigenschappen van voorbeeldige menschen afdrukt, en hem er daardoor toe brengt te zien naar den Schenker van alle goed, en zijn zaligheid te zoeken door Diens leering aan te nemen en te betrachten. Herhaalde pogingen om te doen wat het Opperste Goed van ons wil brengen die heilzame gewoonten voort, die deugden heeten.

Wat deugd is komen wij te weten door de menschelijke ziel te onderzoeken. Daarin onderscheiden wij de gebiedende kracht, het gemoed, dat als een sterretje zijn licht ontvangt uit de goddelijke zon, en de gehoorzamende krachten begeerte en afkeer. Het gemoed is, ter eener zij, de ontvanger en bewaarder van de door de zinnen verschaft beelden, en, ter anderer zij, de kracht die, als verstandelijkheid, waarheid van logen en, als rede, goed van kwaad onderscheidt. Begeerte en afkeer brengen hoop en vreugde, vrees en droefheid voort, de vier voornaamste hartstochten der ziel; in zoover het oordeel der rede sommige dingen aanmerkt als goed, dingen om op te hopen of om in het verkrijgen er van zich te verblijden, en andere als kwaad, dingen om voor te vreezen of om zich over te bedroeven. Op zulk een oordeel volgt natuurlijk een opkomende lust

of afschrik, en deze neemt toe naargelang de verstandelijkheid gelegenheid vindt om bij haar beslissing te volharden, totdat de uitvoerende macht der ziel, de wil, zijn maatregelen neemt om te bekomen of te ontkomen. Metdatal is het oordeel, dat het verloop in gang brengt, aan dwaling onderhevig, en zijn wij in voortdurend gevaar om valschen schijn voor werkelijkheid te houden, of een verkeerden weg in te slaan om tot deugd en geluk te komen.

Uit de vier voornaamste hartstochten vlieten tal van lagere neigingen voort, als minnelust, liefde, gunst, vriendschap, barmhartigheid, meedoogendheid, insgelijks haat, vijandschap, twist, nijd, afgunst, wanhoop, angst, verschrikking, bezorgdheid, lusteloosheid, en meer andere dergelijke.

Er is geen grond voor de bewering dat de mensch van nature hetzij tot goed of tot kwaad geneigd is. Theoretici worden op een doolweg geleid door niet te letten op het onderscheid tusschen de natuurlijke geneigdheid om aan onze nooddriften te voldoen — een louter organische werkzaamheid die zedelijk onverschillig is —, welke natuurlijke lust ophoudt met het ophouden van de nooddrift, en de onmatige begeerte die vasthoudt aan de herinnering van iets dat een gevoel van voldoening heeft: teweeggebracht, en, trachtende dat gevoel langer dan zijn aangewezen tijd te doen duren, tot schuldige overdaad leidt. Als iemand zijn eigen onmacht om de verleiding te weerstaan aanvoert om er een algemeene theorie omtrent het menschdom op te bouwen, dan moet geantwoord worden dat zijn ervaring voor het minst veel te beperkt is om zulk een inductie te rechtvaardigen, en dat hij er nooit zeker van kan zijn het uiterste tegen die verleiding te hebben beproefd.

Onder de lagere hartstochten is de minnelust een in het

oog vallend voorbeeld van de zooeven beschreven onmatige begeerte. Deze minnelust heeft niets te maken met de liefde, die integendeel uit juist inzicht voortkomt en regelrecht naar het Opperste Goed streeft. Zich zelf nimmer zoekend, matigt deze laatste zich naar de waarde harer onderscheiden voorwerpen, en bemint ze alle ter liefde van hun Schepper. Daardoor wordt de liefde de fontein waaruit matigheid, sterkheid, rechtvaardigheid en wijsheid voortkomen, aller deugden hoofdsom, elke hindernis te sterk. Valsche liefde is even onmogelijk als valsche waarheid of koud vuur. Doch valsche begeerte is mogelijk, als gevolg van een verkeerden waan, en daardoor gericht niet op geven maar op verkrijgen, niet op vereeniging maar op bezit, waaruit tweedracht en ellende voortkomen. Op dit stuk behoeven wij niet enkel af te gaan op de gronden die de rede aanvoert, maar hebben wij ook de getuigenis van den grooten Meester der liefde zelve.

Het tegendeel van kwade begeerte is afkeer, wanneer deze zijn oorsprong enkel in waan en twijfel heeft, terwijl de haat, evenals zijn tegendeel de liefde, veroorzaakt moet worden door waarheidskennis, en daarom in werkelijkheid tegen niets dan tegen zonde en kwaad gekeerd kan wezen. De hoop kan zoowel uit ware als uit waankennis van hetgeen toekomend schijnt voortkomen. Als onze hoop goed is beginnen wij met ons voor te nemen de ware deugd te verkrijgen en de zonde te verliezen, maar verlangen meerenmeer den goeden Schepper onderdanig en met Zijn hoogwaardigheid onverscheidelijk een te worden. Miskennen wij ons waar belang, dan hopen wij op rijkdommen, hoogen staat, en wellust des vleesches. De goede hoop is de onafscheidelijke gezellin van het ware geloof, doch het laatste ziet zoowel achterwaarts in het verledene

als voorwaarts op het toekomende, en is in zooverre de oudste der twee; toch heeft het geloof zoo innige behoefte aan de hoop, dat het zonder haar troostelijk zog en groeizamen dauw zou moeten versmachten in zijn jonkheid en verdorren in de heete aanvechting.

De vrees is wat meer dan de zorg, die veeltijds omzichtig en niet altijd droevig is, of dan de angst, die altijd droevig en zelden omzichtig is. De vrees komt voort uit het geloof, herzij te recht of ten onrechte, dat een zeker kwaad zal komen of een zeker goed zal achterblijven. Goed is vanzelf de vreeze Gods, en maakt de menschen goed. Maar kwaad is alle vrees die, zich bedriegende, het goede voor kwaad doet houden, en de menschen slecht maakt. De ware vreeze Gods heeft niet wie Gods straffing vreest, maar wie vreest iets te doen of te laten dat den geliefden God mishagen zou. Vrees voor straf is goed wanneer zij leidt tot berouw, kwaad wanneer zij tot wanhoop aangroeit en het gemoed verhardt. Maar het ergst is de roekeloosheid van den zondaar die zonder alle vrees is.

Soortgelijke opmerkingen worden voorgehouden over de blijdschap en de droefheid, welker zedelijke waarde afhangt van de begeleidende omstandigheden; de toornigheid, die altoos de uitwerking is van een onbetoomde aandrift, en derhalve uitteraard een gebrek, en nooit een eigenschap Gods; de lankmoedigheid, die in Gods beschikkingen doet berusten ook wanneer Hij die door middel van kwade menschen tenuitvoerbrengt.

Het tweede boek handelt over de middelen die wij bij het inrichten van ons leven tot onze beschikking hebben.

De wil wordt aangewend bij het jagen naar het goede en het vlieden van het kwade, zooals wij die beide inzien. Hij stemt toe in het volgen van een der verschillende

handelwijzen die voor ons openstaan. Zijn vrije keus is goed of kwaad, naargelang de kennis waaruit hij voortkomt waarachtig of valsch is. Zoodikwijls wij ons van onderscheiden kanten sterk gedrongen voelen, schijnen wij ten slotte door de overwegende drangreden te worden gedwongen; toch blijft ons zelf de beslissing, die wij nemen met een wil, zij het ook niet met een geheel vrijen wil. Alle macht in den mensch is van God, maar niet al zijn willen. Want God is goed en kan in het zondige geen deel hebben. Er kan geen voorbeschikking zijn, omdat bij God geen voorzien van het toekomende noch een gedenken van het verledene is, maar alleen een eeuwig voor oogen hebben van alle dingen die waren, zijn, en worden zullen. Wie niet kunnen nalaten van Gods voorweten te spreken moesten liever zeggen dat God ons toekomstig doen ziet omdat wij het zullen doen, dan dat wij het zullen doen omdat God het voorziet.

De rede, waarmee, evenals met de onsterfelijkheid, geen van het gedierte geëdeld is dan de mensch, vergelijkt, verwerpt en neemt aan, en bestuurt het denken om uit het bekende het onbekende na te speuren, gewoonlijk naar de regels van het syllogisme. Zonder waarachtige onderwijzing kan zij bezwaarlijk tot haar volle ontwikkeling komen, maar zij wijst van nature naar het goede en naar hetgeen waarachtig is, gelijk een zeilsteen naar het noorden. Er is een overste en een nederste rede. De eerste (ook het licht of de wet der natuur geheeten) gebiedt den Schepper in alles te gehoorzamen en anderen menschen te doen gelijk elk gaarne van anderen gedaan ware. De andere is slechts een tweede glansje, komende uit den spiegel waarin de zon des Eeuwigen Gemoeds haar eerste beeld zonder middel schijnen doet, en laat zich licht bekoren door wat de zinnen

streelt. De menschelijke wetten strekken dan ook in den regel tot vermindering der kwade gevolgen van ons gedrag, en zijn hoofdzakelijk nut om, door de knechtelijke vrees die zij aanjagen, een verjongde en blijhartiger keuze voor te bereiden.

De berading stelt met langzame opmerking de betrekkelijke belangrijkheid van goede en kwade dingen vast, en onderstelt alzoo een toestand van twijfelachtigheid omtrent den besten weg naar een gegeven doel. De bewerking zal aan haar oogmerk niet beantwoorden, tenzij zij ontdaan wordt van partijdigheid, en met geduld en aandachtigheid gevoerd door iemand die van de onderhavige zaak volle kennis heeft. Het resultaat is een oordeel, waarbij een overwogen handeling hetzij afgewezen of voorgenomen wordt. Een juist oordeel stemt overeen met zijn voorwerp; bijgevolg is er altijd slechts één, terwijl de onjuiste een eindelooze verscheidenheid gedooien. Voor wie een keuze heeft te overwegen is de beste manier om niet mis te gaan, dat hij van zoodanige zaak bij het begin dier overweging geen oordeel heeft.

De kennis toetst de twijfelijke verschijning, die door de uitwendige zinnen (of de inbeelding) wordt aan de hand gedaan, aan den inwendigen zin (of het begripsvermogen), en stemt voorts het gelooven van iets toe of af. Dit kan zij doen zonder tusschenkomst eener bewijsvoering, gelijk wanneer zij als overtuigend aanneemt een enkele of herhaalde gewaarwording, een axioma of iemands erkend gezag. De bewijsvoering treedt op wanneer men zijn geloof hetzij op gronden van waarschijnlijkheid bouwt, door een waargenomen feit als een vermoeden voor iets anders aan te nemen of door iets op te maken uit een begoocheling of een waarschijnlijkende logen, hetzij op een hechte aantoo-

ning uit de ervaring of uit axiomata of uit de wet der natuur. De kennis die gebouwd is op dezen laatstgenoemden grond is zeker en verdient ter onderscheiding den naam wetenschap, terwijl een onvoldoendgestaafd geloof aan de ernstigste dwaling blootgesteld blijft en nooit betrouwbaar is. Wij moeten de wetenschap bemachtigen waar zij maar binnen ons bereik komt. De allereerste wortel van wetenschap in den mensch is de schijnbaar aangeboren weetgierigheid die men bij kinderen opmerkt; en als zij aanrijpt helpt zij ons onze hartstochten bedwingen. Te veel te willen weten is onnutte weetzucht; te luttel willen weten is strafwaardige onwetendheid. Schadelijk is de wetenschap wanneer zij tot dienaarssse wordt gemaakt van onze zondige begeerten, of wanneer zij met ijdele inspanning in problemen wroet die buiten 's menschen begrip liggen, en zoodoende den geest zijn eigenlijke plichten doet verzuimen. De eenig noodige kennis is zelfkennis, die ons onze eigene boosheid en Gods goedheid, dat Hij zulk een snood en zondig scep-sel spaart, doet inzien, zoodat wij ons zelf beginnen te haten en God lief te hebben gelijk ons noodig is te doen. Het hanteeren der deugd begint met bespiegelende kennis van de dingen waarmede wij te doen hebben. Het bespiegelen of speculeeren des vernufts, ook in hooge zaken, is bij velen, maar het hanteeren der zedelijke deugden is bij weinigen; doch, verstaat niemand in waarheid meer deugds dan hij kan hanteeren, aan den anderen kant vermeedert men zijn schuld in plaats van aan deugd te winnen, door te weten wat men behoort te doen zonderdat men het doet.

Onder geweten verstaan wij een zich bewust wezen, niet alleen van zijn doen en laten, maar ook of zulks wél dan kwalijk gedaan of gelaten is. Wat de bloote feiten

aangaat kan het zich bezwaarlijk vergissen; als oordeelaar over goed en kwaad hangt het af van de gesteldheid onzer zedelijke kennis en kan het geheelenaal afdolen.

Als staaltje van des schrijvers populaire manier om zijn overdenkingen voor te dragen lasschen wij hier het dramatisch tooneel in, waarin de oudrederijker het geweten doet optreden in zijn dubbele hoedanigheid:

„Ondersoecker. Zijt ghy O mensche al ontschuldigh van „diefte? Tuyght nu waarheynt ghy zijn Dadens-weten, heeft dese „waardt op gister nyet ghestolen ende ghehouden het swaert van „een zynre gasten?

„Dadens-weten. Ja hy voorwaar.

„Ondersoecker. De diefte blyckt hier onlochbaar. Segt nu „ghy Heer Rechter, als Oordeeliche kennisse, heeft dese waardt „aan dese diefliche daadt gezondicht of nyet?

„Oordeeliche kennisse. Wie mach daar aan twijfelen? „Tuyght ooc de wet nyet uytdruckelijck: Du en sulste nyet stelen, „ja nyet een anders goedt begheren? Dit heeft dese waart beyde „gedaan: Her doen tegen de wet is zondighen. So heeft dan dese „waart ontwijfelijck ghezondicht.

„Ondersoecker. Hola Heer Rechter, haast so nyet int oor- „deelen, wildy self nyet tot het zondighen haasten. Maar laat ons „uyt Dadens-weten vernemen uyt wat meyning dese diefte is ge- „schiecht. Dadens-weten, segt ons nu ditte.

„Dadens-weten. De gast was droncken ende toornigh: hy wilde „een ander doot steken ende quam ghelooopen om zyn swaert. Dit „merckte dese waart. Die ontstalt hem behendelijck, on den doot- „slagh te voorhoeden, ende t' swaert zyn gast s' anderen daaghs „weder te geven. Die was vroegh verreyt sonder t' swaert, mey- „nende dat het verloren was.

„Ondersoecker. Segt nu Oordeeliche kennisse, na dien diefte „zoude is, nadien dese diefte is gheschiedt, maar dat nyet uyt be- „gheerte van een ander mans goedt, oock nyet om dat swaert te „behouden, maar om dat den gast weder te geven, ende om te „voorhoeden dootslagh, of dit werck zonde is dan nyet?

„Oordeeliche kennisse. Ten is gheen zonde noch misdaadt, „maar deugde ende weldaadt.”

Ondersteld dat het geweten in zyn oordeelende functie even betrouwbaar ware als in zyn getuigende, o welk een

vromen oprechten verstandigen deugdzamen wandel zouden wij waarnemen in alle menschen; maar dit valt onmogelijker om te hopen dan te wenschen.

In het derde boek komen wij van de middelen om tot de deugd te komen tot de deugd zelf, of van de gereedschappen der wellevenskunste tot die kunst zelf, aangezien zij in niets dan de deugd bestaat.

God is de oorsprong en evenzoo het einde aller dingen, het opperste goed, van wien andere begeerlijke dingen op zijn hoogst uitvlietende deeltjes of glansjes zijn. De eenige weg te Godwaart is de deugd, een weg die licht is en lustig om te bewandelen, welken echter de gewoonte der zonden den zondaren zwaar doet schijnen en verdrietig. De deugd wordt noch aangeboren noch is een erfgoed, maar wordt allen menschen aangeboden om door hen aangenomen te worden. Men kan haar beschrijven als een oprechte gewoonte des gemoeds waardoor de menschen wellevende, en zij gaat ten slotte werken als een tweede natuur. De oorzaken waaruit zij geboren wordt zijn God en de mensch te zamen; daar God haar aanbiedt door zelf in het licht Zijner algemeene genade te verschijnen, en 's menschen willen zich naar de goedheid strekt gelijk zich het oordeel strekt naar de waarheid. De redelijke deugd komt voort uit recht verstand van de verschijning Gods, de zedelijke deugd uit stadige oefening tot een handelend leven. De deugd betoont zich in het weldoen aan anderen, en maakt den deugdzame, uitgenomen in het waarheid zeggen alleenlijk, altijd aangenaam bij een ieglijk. Toch is zij haar zelfs belooning, daar zij een gezondheid des gemoeds en een schoonheid der ziel verzekert. Wij worden niet door een ingeplante natuur tot goed of kwaad gedwongen, anders zouden alle menschen altijd zonder eenige verandering niets

dan goed moeten werken of niets dan kwaad; evenmin kan God-alleen de oorzaak en werkman der deugd zijn, want zoo zou er geen verantwoordelijkheid in den mensch wezen. De mensch dan is een medewerker met God van de deugd in zich, maar hij alleen is uit vrijen wil de werkman van zijn zonde. Hij moge onder den invloed van drijfredenen handelen, maar nooit met onvermijdelijke noodzakelijkheid. Men neme dat een koopman, op hoop van meer winst, zich beraadt of hij zich met zijn waren naar Spanje zal inschepen; h j overweegt zijn kansen, en verkiest gansch vrijwillig zich te hazardeeren over zee. — Op zee dwingt hem een storm zijn waren in zee te werpen, of in den hoogsten nood voor lijf en waren, door het zinken van het schip, die te verliezen. Hij verkiest het kleinste der beide kwaden, mede met wil, maar niet vrijwillig. — De storm vermeerdert, breekt het schip, en werpt geweldig den koopman in zee; dus moet hij sterven, en dit is een gedwongen en noodzakelijk werk, zonder alle berading, keus of wil van den koopman geschiedende. Gedwongen, daar hij de kracht die hem in zee wierp niet kon keeren, en noodzakelijk, omdat, toen hij alzo in zee lag, het lijf zoo vervuld met water, de adem en het leven daaruit moesten ruimen door de ingeplante natuur.

Tusschen de deugd en de zonde is geen tusschending dan de hartstocht, die of vanzelf goed is (als liefde Gods), of vanzelf kwaad (als nijdigheid en wanhoop), of middelbaar en dus (als hoop, vrees, en droefheid) van de zedelijke waarde van het eind waartoe hij strekt afhankelijk.

De zonde is het rechte tegendeel van de deugd, een onrechte daadvaardigheid of kwade gewoonte des gemoeds, welke nalaat het goede te doen en het kwade doet. Wij zondigen uit zwakheid of uit moedwil, openbaar of verholen,

vergefelijk of onvergefelijk. Niemand doet zonde met den wil om te zondigen, tenzij hij onverftandig genoeg is om een weg te kiezen dien hij vooraf als kwaad veroordeeld heeft. De zonde kan geen erfzonde zijn; aan wat sommigen als zoodanig aanmerken voelt de mensch zich niet fchuldig. Nog minder kan zij natuurlijk of aangeboren zijn, omdat het werk der zonden een ftrijd tegen de natuur is en den mensch verderft. De logen is het zaad der zonden, daarop volgt spoedig de gewoonte van zondigen, waarop de verdiepte zondaar fchaamteloos roem draagt. Daarvan kan alleen de waarheid verlossen.

De mensch is zelf oorzaak van zijn zonden door zijn roekeloze onachtzaamheid, fchuldige onwetendheid, en stoute vermetelheid in het blind toestemmen van onbekende zaken, zoodat hij ten onrechte voor goed houdt hetgeen hij mijden zou als hij zich den tijd gegund had om de werkelijke hoedanigheid er van te ontdekken. God veroorzaakt geen zonde, maar Hij bestuurt haar wel ten alderbesten einde.

Naardien ik deze dingen voor het gemeene en niet voor het geleerde verftand fchrijf, heb ik voorgenomen te blijven bij de gewoonlijke deeling der vier hoofddeugden, namelijk wijsheid, rechtvaardigheid, sterkheid, en matigheid. En als wij overwegen dat de wortel aller zonde niet is de ongeloovigheid (daar het in het algemeen een zekerder raad is met mistrouwen dan met betrouwen te beginnen, totdat onze raadsmannen van hun deugdelijkheid blijk gegeven hebben) maar veeleer het blinde waanweten, dan kunnen wij haar, in tegenftelling tot de deugd, deelen in onwetendheid, onrechtvaardigheid, krankheid, en onmatigheid.

De wijsheid is een ontwijfelijke wetenfchap der dingen die te begeeren of te vlieden staan. Zij wijft de rechte

baan des deugdelijken levens, en doet ons de waarheid aanhangen. Tot dit doel alleen zal de waarlijk wijze man waarheid van logen en goed van kwaad begeeren te onderscheiden, zoodat hem de dag van gister een schoolmeester verstrekt van den morgen. Aangezien nu de algemeene wijsheid door dit gansche werk heen beschreven wordt, wil ik, in plaats van het geheele werk in dit eenige hoofdstuk te brengen, hier liever tot de bizondere wijsheid treden, welke het eenzame, het huiselijk, en het burgerlijk leven beroert.

Van de wijsheid des eenzamen levens die elk mensch op zich zelf beroert is hiervoren gehandeld. Jegens het huisgezin zijn verschillende plichten te vervullen. De vader is het hoofd, en handhaaft de goede orde, bewaart den vrede, en geeft het voorbeeld van goeden wandel. De moeder is zijn trouwe gezellin, de kinderen zijn gewenschte vruchten, de dienstboden volbrengers van des huisvaders bevelen. Een goed huisvader heeft liefde tot zijn huisvrouw en kinderen, een genegen gunst tot zijn dienstboden, zorgvuldigheid, verstand, wil en macht om zijn gansche gezin te beschermen, te onderwijzen en te onderhouden. Hij staat hun rechten voor tegenover vreemden, en evenzeer tegenover onrecht binnenshuis, maakt vrede waar twist is, en verhoedt twist waar vrede is door veel kleine zaken ongemerkt te laten doorgaan. Bovenal het godvreezend vreedzaam voorbeeld van zijn wandel en zijn dagelijksche vermaningen leiden hen tot godvruchtigheid en deugd. Van alle huisgezin is de huisvader met de huisvrouw het hoofd en de oorspronkelijke oorzaak; de kinderen en dienstboden zijn als gereedschappen die gebruikt worden tene oorbaar van het huis.

Een huis moet een schuilplaats zijn, niet een gelegenheid

tot vertoon van pronkerij. Het ergst is deze als men het huis boven zijn vermogen bouwt doch de keuken beneden de nooddruft voorziet. De uit de natuur verkregen inkomsten zijn de edelste en eerlijkste, als de akkerbouw, jacht, vogelarij of visscherij. Daarnaast heeft men de avontuurlijke inkomsten als koopmanschap of renten buiten bedrog en woeker, en die uit kunstige handwerken. Eenige dezer laatste zijn noodig en nut, eenige onnoodig maar alleen sierlijk, en eenige nutteloos en zelfs schadelijk, als het maken van teerlingen, van ballen, van kaartspelen, en meer zulke verderfelijke tijdrooverijen, of het kunstig koken van lekkere beetjes die den niet hongerigen honger maken en de zatte maag zich met gulzigheid doen overladen.

Kent de huisvader geen noodig handwerk en is het hem door ouderdom of anders ongelegen er een te leeren, hij drage ten minste zorg dat hij zijn kinderen geen onnoodige of schadelijke handwerken doe leeren, maar noodige. Hij doe zijn ambacht of nering naarstelijk en oprechtelijk, zonder bedrog of iemands schade, tot winning van voedsel en deksel voor zich en zijn gezin; maar mijde vooral zulke neringen als lombardeeren, woekeren en andere, die men zonder verderf van het volk, bedrog en valsheid niet kan hanteeren.

En gelijk men zegt: wat baat het dat de koe veel melks geeft als zij het met den voet wederom stort, zoo is het geen minder deugd hetgeen gewonnen is wel te bewaren, dan wel te winnen. De huisvader moet niets verdoen boven nooddruft naar zijn staat, maar altijd eer wat minder om zulks in dagen van nood te kunnen verteren, of den naaste in zijn nood, zoo deze het meer behoeft dan hij zelf, mildelijk te kunnen mededeelen.

Tot medegenoot zijns levens kieze hij een vrouw die

eerlijk is, verstandig en zijngelijk van inkomen; want het valt niet minder moeilijk een arme te voeden dan een rijke te dragen. Evenzoo moet de huisvrouw vriendelijk en zachtmoedig zijn, d. i. zoodanig dat zij kan liefgehad worden en ook liefhebben.

„De huysvader sal zijn huysvrouw lieven als sich self, dat is als „zijn tweede Ick, daar met hy onverscheydelijck is verbonden: „ende als die deelachtigh is die huyslijcke besorging, moeyten „ende oorbaar.

„Hy salse houden nyet als een eyghen slave, maar als een „vrije huysvrouw, dat is gheen dienstbode, maar vrouwe vanden „huys, ghelijck hy heere is. Heere oock van zijn wijf, nyet als „van een beest, maar als zijn ziel over zijn lijf. Dat is hy moet „met haar leven matelijck, nyet te scherp of te streng, nyet „hatelijck noch stuyschelijck, maar eerlijck, kuyschelijck, goetlijck „ende vriendelijck.

„Hy sal hem self haar (daar't ghelegghen valt) ghelijck maken, „ende betoonen dat haar leedt zijn leedt, ende haar lief zijn lief „is, ende dat zijn hooghste lust is haar te verblijden midts haar „lief ende wel te doene.

„Voor allen dinghen moet hy twist voorhoeden: valtse, terstont „uytblusschen met vrientlijcke versoening. Wil hy een kuysch wyf „hebben, hy draghe sich kuyschelijck: wil hy van haar gelieft „werden, hy lieve haar uytter herten.”

(Wij halen deze plaats in haar geheel aan, omdat zij ons de juiste opvatting doet kennen van een welontwikkeld hollander van vóór drie eeuwen op een punt dat zeker geschikt is om het karakter eener beschaving te toetsen. Men vergelijke de nogal wat afwijkende voorschriften van Shakespeares Katharina, weinig jonger dan Coornherts boek:

„Such duty as the subject owes the prince,

„Even such a woman oweth to her husband;” enz.)

Van zijn kinderen is hij de aangewezen predikant en schoolmeester, die benaastigt hen God en alle deugd te doen liefhebben en een wetenschap, kunst of handwerk te doen leeren, om in hen geen onvruchtbare wespen maar oorbaarlijke bijtjes te broeden en te voeden. Rijkdom is geen verontschuldiging voor ledigheid. Arm van woorden

en rijk van daden moet de leer zijn. Dienstboden worden door een goed huisvader nooit misbruikt, maar hij behandelt hen gelijk hij gaarne zou willen dat men hem in hun plaats behandelde.

Een huisvrouw die wil dat de man haar liefhebbe moet zelf het voorbeeld geven, zijn vriendschappen, bedoelingen, loffelijke eerezucht deelen. Zijn harden toorn verzacht zij met zwijgen of geduldigheid of met een zacht antwoord. Zij houdt zich meest in huis, waar zij acht neemt op het oorbaar der huishouding, oog heeft op kinderen en boden, en met haar levend voorbeeld onderdanigheid tot den huisheer, naarstigheid en zuinigheid leert. De kinderen zullen dan zeker van hun ouders houden en trachten hen te verblijden, begeerig hun dankbaarheid te betoonen. De dienstboden zullen, als ze getrouw van handen zijn en zwijgende van mond, en oorbaarlijk handelen met des heeren goed, diens gunst winnen, hun dienst licht maken, en het gezin een vriendelijken vrede geven.

De burgerlijke wijsheid toont zich in het wel bestieren van steden, landen en luiden. De drie goede gedaanten van het gemeenebest die Aristoteles beschrijft waren samengevoegd in het oude Rome, waar de burgemeesteren de koninklijke heerschappij vertegenwoordigden, de raadsheeren het beleid van eenige der voorbarigste burgeren, en de dekens de heerschappij van het volk. Een goed burger is versierd met alle vier de hoofddeugden. Hij zorgt zijn kinderen naar deugdelijke gemeene scholen te zenden, de overheid te gehoorzamen, godsdienst en eendracht te onderhouden, de excijsen en gemeene lasten te betalen, en zich geen staatsdiensten te onderwinden zonder daartoe wettiglijk beroepen te wezen. Naast God heeft hij het gemeenebest lief, en dat ook boven zijn zelfs magen en have. De vreem-

delingen behooren zich zediglijk, den wetten onderdanig, en den burgeren gedienslig te gedragen.

Der overheden ambt is het gemeenebest wijselijk te bestieren naar de wetten. Zij moeten vriendelijk, gespraakzaam, vaderlijk, billijk zonder alle aanzien van personen zijn. Zijn zij beducht voor duurte, zij zullen bezorgen dat er koren zij, en altoos bizonder het oog hebben op de arme burgers, zonder ook het goedertierenlijk behandelen der vreemden te verzuimen.

De dwaasheid is niet enkel een ontbering van wijsheid, maar een schuldige onwetendheid der dingen die te begeeren of te vlieden staan. Zij komt voort uit onachtzaamheid op de middelen om verstand te vinden, en wordt verergerd door de verwaandheid. Een rechte zot arbeidt altijd meer om wijs te schijnen dan om wijs te wezen, zonder te verstaan dat het lichter valt wijs te zijn dan te schijnen. Door andere dwazen wordt hij met dwaselijk prijzen nog meer ver dwaasd. De vrucht van de dwaasheid is wanbestier der gansche huishouding en misbruik van rijkdommen, met name wanneer zotten zich onderwinden de gansche burgerij en het gemeen welvaren te bevoogden, en 's volks spotternij worden, ondanks den toeleg van alle vrome onderzaten om, is het niet den raad van zulke onwijze luiden, ten minste het ambt te eeren.

Het vierde tot zesde boek zijn aan de drie overblijvende hoofddeugden gewijd. De rechtvaardigheid wordt verklaard als de gelijkwichtige eendracht der complexiën in 's menschen gemoed, welke overeenstemming veroorzaakt der harts-tochten met de rede en den mensch willig en machtig maakt om elk naar waarde het zijne te geven. Gode komt toe de alderhoogste liefde met de alderdiepste onderdanigheid. De onderzaten hebben recht op goede wetten en goed bestuur.

Het tegendeel der rechtvaardigheid is niet de onrechtvaardigheid, welke een ontbering van rechtvaardigheid is, maar de zondige gewoonte of daadvaardigheid des gemoeds waardoor de menschen begeerig, willig en machtig zijn om te overtreden de wet.

De godsdienst is een rechtvaardigheid, gevende Gode Zijn behoorlijke eere, niet naar ons menschelijk goeddunken, maar naar Zijn geopenbaarden wil zelve. De uiterlijke godsdienst bestaat in een heiligen wandel en in het gebruik van ceremoniën (de lezer bedenke dat de schrijver zich nooit van de roomsche kerk heeft afgescheiden). Wat deze ceremoniën aangaat, veel geleerde luiden arbeiden meer om te bewijzen dat zij bij de groote menigte misbruikt en vervallen zijn, waarom men ze behoort te laten, dan dat zij vermogen te bewijzen dat zij uitgedrukt bevel hebben van God om den waren godsdienst op te richten; dus wil ik dezen twijfel aan de godgeleerden overlaten, en overgaan tot den innerlijken godsdienst, met welks heilzaam sap de andere inwendelijk gevoed moet worden om niet te verdorren. Deze innerlijke heeft voornamelijk vijf deelen, te weten:

1. een waarachtig geloof, dat is, een ontwijfelijk betrouwen dat God wil, kan en zal geven wat wij van Hem begeeren naar Zijn wil;
2. een aanbiddinge Gods, dat is, een begeerigen hartstocht tot God, om verlossing van onze kwaadheid en verkrijging van Zijn goedheid;
3. een navolging Gods, of een ware oefening om een waarachtig beeld Gods te worden, zooveel de menschelijke natuur kan bereiken uit genade;
4. een onderdanigheid Gods, een doen van niet onzen maar Gods wil;
5. een prijzinge Gods, God om Zijn weldaden loven

en anderen, die getuigen zijn van onze verandering uit duivelsche in goddelijke menschen, er toe brengen Hem gelijkerwijs te loven.

Zonder zulk een innerlijken godsdienst zijn zelfs de alderbeste ceremoniën zonder waarde. De grondvest van waren godsdienst is de waarheid; daarom is hij onveranderlijk. Zijn doel is de eer Gods en der menschen goedwording; dat God gediend en geëerd wil worden van ons, is om onzen niet om Zijntwille. De middelen om tot dezen waren godsdienst te geraken zijn kwellende wroeging, die den mensch doet acht nemen op zijn eigen kwaadheid; ootmoedigheid, berouw, erkenning van ons vermetel onverstand, en mistrouwen van ons zelf en anderen, totdat God onze eenige toevlucht blijft. De valsche godsdienst is een ongerechtigheid, God van Zijn behoorlijke eer beroovende; benaarstigt alleen den schijn der deugd, en betoont zich in eigenbetrouwen en onder de mommerijen der ceremoniën in plaats van in innige vroomheid.

De gehoorzaamheid is een rechtvaardigheid vrijwillig volbrengende iemands gebieden. God gebiedt ons niets dan liefhebben, maar wie dat maar voor een deel doet volbrengt Gods gebod niet. Zegt de mensch dat hij het uit zich zelf niet vermag, hetgeen hem te zwaar is is voor de almogendheid Gods niet onmogelijk. Heb God slechts lief en het valt gemakkelijk vrij te komen van alwat u scheen te wederstaan. De wederspanningheid is een vrijwillige ongehoorzaamheid, en komt voort uit eigenliefde. Een eigenwillig man nu is een dwaas; hij meent dat Gods wil een kwaad zou kunnen zijn en een andere wil verkieslijk.

De waarheid is een goddelijk ding; zij kan alleen beschreven worden naar haar werking in het menschelijk gemoed. De inbeelding van een waarachtig gemoed is den

verbeelden dingen gelijkdanig, en doet 's menschen woorden en werken een gelijkvormige schilderij van zijn meening zijn. De waarheid is oprecht, eenvoudig, getrouw, en klaar, en almogend tegen alle geweld der logen. Wie haar met uiterlijke zwaarden en overheidsmacht trachten te beschermen en staande te houden kennen haar almogende kracht in het minst niet. Behalve dat ook onder de overheden de grootste hoop onvroom is en de minste hoop vroom, en zij meestentijds als van de waarheid verdoolden niet hen vervolgen die hun naar den mond kallen en prijzen maar hen die hen berispen en beschamen, — de logen heeft haar martelaren evengoed als de waarheid, en, gelijk niet alleen alle redelijke menschen maar ook alle rechtsgeleerden gaarne bekennen, mag men geen mensch het leven nemen om een zaak die twijfelijk is. Bijgevolg, toegegeven voor een oogenblik dat de dienaren der logen rechtelijk vervolgd zijn, wat is ook dan toch anders te verwachten dan dat den meesten tijd de vrome dienaren der waarheid worden gestraft en de valsche logensprekers beschermd? Dit ziet men treffelijk in de boeken der martelaren van alle oude tijden; gawe God dat wij het niet zelf in deze onze tijden zagen. Kon hieromtrent de waarheid zelve met menschelijke stem gehoord worden, zij zou roepen dat haar wapenen niet zwaarden noch vlammen zijn, maar bewijzingen, beloften, en afschrikkingen. Laat iemand de waarheid ondervindelijk gezien hebben, het is hem even onmogelijk in de dwaling terug te vallen als het onmogelijk is dat een moeder, nu het levende kind op den schoot hebbende, lust zou kunnen krijgen om met de poppen te spelen.

De logen heeft den schijn der waarheid, maar is een wezenlooze schaduw; vandaar dat zij altijd tot een onge-noeglijke onrust leidt. Echter moeten wij het liegen als

gewoonte onderscheiden van toevallige logens die gezeid worden als lustige aanlokking in het sierlijk spreken of tot een oogenblikkelijk, hetzij nut of schadelijk, einde. Of het goed dan kwaad is de waarheid of haar tegendeel te zeggen, hangt hiervan af, tot wat einde wij het doen.

De dankbaarheid is een rechtvaardigheid die wij schuldig zijn aan God — den gever van alwat wij zijn, hebben en vermogen, schoon wij er nooit aan kunnen denken het Hem te vergelden — en aan onze ouders, de regeerders van het vaderland, en andere weldoeners, wien wij erkenning, prijzing en vergelding schuldig zijn gelijk wij het best vermogen. Goede wil wordt van ons gevergd als ons het vermogen ontbreekt; gelijk een goed harpslager wien, lustig zijnde tot spelen, een harp ontbreekt. De woonplaats der dankbaarheid is de vaste gedenkenis; men toont haar met woorden en met werken. Twee groote punten zijn, den besten tijd van dankbaarheid uit te kiezen, en de weldaad die wij aan anderen gedaan hebben te vergeten. De ergste van alle ongerechtigheid is de ondankbaarheid, een vijand van alle eerbaarheid, een aanvoerster tot alle onbeschaamdheid, een wortel van alle twist, vijandschap en boosheid. Zij haat zelfs aldermeest, gelijk Seneca opmerkt, degenen die haar het meest weldaads betoond hebben. De ondankbare volgt den aard der hel na, welker deuren zich voor de toe-komenden vanzelf openen, maar voor wie uit willen altijd sluiten.

De mildheid is een rechtvaardigheid welke lust is andere lieden met raad of met daad omniet te helpen. Het is een rechtvaardigheid omdat de wet der natuur ons gebiedt elkander te doen gelijk wij willen dat anderen ons doen, en omdat de gansche menschheid één lichaam is, waarvan geen lidje zijn deel voedsel voor zich kan houden zonder

schade voor het geheel. Wij zijn maar bruikwaarders en rentmeesters van onze have; onmildigheid komt uit mistrouwen van den waren Eigenaar. De pracht is, tenzij lieden in zeer hoogen staat haar behoeven om der grootachtbaarheid wille, zonder welke Jan alle man kwalijk in dwang gehouden kan worden, een brooddronken verkwisting van den overvloed die onzen behoeftigen weggenooten had kunnen baten. De rechtvaardige mildheid maakt het eenig rechte gebruik van den rijkdom, dat niet gelegen is in sparen, bewaren en vergaren, maar in het nooddruftig verteren van onze inkomsten en in het mild uitdeelen van het overvloedige, om Gods wille, naar de grootheid van ons vermogen, zonder kwets van anderen, met wijze omzichtigheid wie meest helpens behoeftig en waardig is, en onder toevoeging van onzen goeden raad en alle vertroosting die in ons vermogen is.

De gierigheid is onverzadelijk als een wolvin, een pestilentie van het menschelijk geslacht, een onrechtvaardige begeerte met geen verkrijging vernoegende. Niemand komt van nature meer dan nooddruft toe; daarbuitengaande kan hij noch einde noch mate vinden en komt nooit tot geluk. Niettemin is de menschheid vol van dezulken. Geestelijke hooge overheden hebben zich niet ontzien, uit begeerte naar het geld tol te nemen van slechte huizen. In Keulen voerde een doortrekkende hoogduitsche graaf, wien in zijn herberg door den raad der stad hun gebruikelijke wijngave was toegeschikt, de zilveren kannen met zich weg, en gaf, toen de raad aan hem daarom naschikte, voor antwoord, dat zij hem die kannen gezonden en hij hen daarvoor gedankt had; waaruit in Keulen nu tegenwoordig nog de wijs is in het met wijn eeren, dat zij aarden kruiken zenden. De gelddorst van den gierige moet vlieden voor de

natuur; want waarom zijn het goud en zilver diep in de aarde verborgen en onder onze voeten verworpen, dan opdat wij ze verachten en vertreden zouden en opwaart ten hemel zien? In zijn begeerigheid om te krijgen en te houden is hij als degene die in een schip staat om kazen te laden en die, de toegeschoten kaas in handen ontvangen hebbende, die achter zich neerleit en telkens weder opziet om een andere kaas te ontvangen. Terwijl hij zich kwelt met het bijeenbrengen en bewaren van zijn rijkdom, is hij niet des geïds heer maar des gelds slaaf en katijf.

De vriendschap is zeldzaam tusschen die gebroederen en bloedmagen die gemeenlijk maar oneigenlijk vrienden worden genoemd. Zij kan beschreven worden als een rechtvaardige wil die vrij is en zich richt op des geliefden lief. Een recht vriend is een tweede ik. Toch is niets gewoner dan schijnvriendschap, die liefheeft niet den vriend maar des vriends schoonheid, vermakelijkheid of have. Vóór het aannemen van iemand tot vriend moet men naar het gemeene spreekwoord een mudde zouts met hem gegeten hebben. Neiging kan wezen tot onbekende lieden, vriendschap alleen tot wie men kent van zinnen en zeden. De vijandschap daarentegen is een ongerechtigheid, loerende uit haat op eenig mensch om hem te krenken. Zij komt voort uit herinnering van geleden kwaad. Daarom moet elk voorwendsel voor wrok hoe eerder hoe liever worden weggenomen. Een goed mensch heeft den mensch lief als een schepsel Gods, en haat alleen de zonde. Kwade lieden kunnen den goeden hun have benemen en hun lichamen dooden, maar hun zielen kunnen zij niet aanroeren, en zij doen hen zelfs door hun waarschuwend voorbeeld het kwaad ontworden.

Het vijfde boek handelt over de sterkheid. Hieronder

verstaan wij die deugd des gemoeds die onversaagdelijk doet en lijdt, naar den wil Gods, zware en schrikkelijke zaken. Er is een valsche sterkheid, die voortkomt uit vermetelheid, uit toornigheid, uit hoop, vrees, ja ook uit nood. Het lijden des lichaams kan men dikwijls niet mijden, maar het lijden des gemoeds komt door onze eigen schuld, meest uit waan, schijn of ijdelheid. Goede droefheid is het waar men droeft om het hebben van ware kwaadheid en om het ontberen van ware goedheid. Verlies van have, van magen, van eer zijn middelbare dingen, goed of kwaad naar gelang van het gebruik dat wij er van maken. Met de sterkheid kunnen wij zelfs dood en zonde uitdagen, daar wij de wapenen tegen den duivel en zijn hoplieden opnemen onder God zelf als veldoverste.

Wel te onderscheiden van het onschuldig onvermogen van eerstgeboren kindertjes en geboren zotten, is er nog een schuldige krankheid bij hen die het van nature ontvangen vermogen om God te gehoorzamen niet gebruiken. Zij komt voort uit logen en onwijsheid. Geloof in het goede geeft kracht om het goede te bestaan.

Grootmoedigheid is een onoverwinnelijke kracht der zielen om groote dingen te doen of te lijden. Vergeleken met Gods grootheid zijn alle aardsche dingen klein; zoo berust dan de grootmoedigheid op een waarachtig oordeel, een vast betrouwen op Gods eeuwig woord waardoor hemel en aarde geschapen is. Een zoo vast betrouwen, dat de betrouwer nimmer aarzelt de waarheid, hem gewisselijk kond, te getuigen, en getroost is het gewoonlijke loon der onschuld, den haat en de vervolging der goddeloozen, te gedoogen.

Kleinmoedigheid is een verworpenheid van hart, die noch voorspoed noch tegenspoed kan dragen. Als een weerhaan

ongestadig, stijgt de kleinmoedige mensch vaardig in het hooge als het hem welgaat, maar laat wederom lichtelijk den moed vallen in een kleine tegenheid. Zijn onjuiste waardeering der dingen maakt hem onbekwaam tot eerlijken arbeid die zonder uitzicht is op eer of lijflijken lust, en brengt hem er toe zich zelf het leven te nemen, en laf zijn tegenspoed te ontvliesen. Het eenige geneesmiddel is, zijn dwaas mistrouwen Gods en traagheid in het gevecht tegen de zonden op te geven, en niet langer de ontrouwe en ondurige schepselen te betrouwen.

De gelijkmoedigheid heeft haar werking meest in tegenheden. Willig gehoorzamen is de hoogste vrijheid; „niet „te willen wat men niet mag, is in aller verstandigen „macht.” De vroede mensch kan niet anders verkiezen — dat is minder dan anders willen — dan hem van God geschiedt. Wat waarlijk iemands eigen goed is kan hem tegen zijn wil niet benomen worden. De gelijkmoedigheid is een rechtvaardigheid, want het is de natuurlijke staat van den mensch zich in onbestendige toestanden te bevinden, en zijn kunst matigt tegenheid tegen voorspoed, gelijk zij smalle en grove stemmen in de muziek onderling matigt teneinde een welluidende overeenstemming en gelijkheid te maken uit haar verscheidenheid en verandering. Ook bevindt men lichtelijk, nog altijd veel meer goeds dan kwaads te ontvangen. De verstandige mensch ziet altijd op zijn ellendiger, niet op zijn gelukkiger. Het wijste wat een batementspeelder doen kan is de tooneelrol te spelen die zijn factor hem toedeelt, hetzij die van koning of die van bedelaar. De verstandige weet dat God hem altijd hetgeen hem het nutste is toeschikt.

De zwaarmoedigheid is een zwakheid des gemoeds van onwijze lieden, die door onvoorzien ten tegenspoed lichte-

lijk worden verstoord of ontrust. Des lijfs pijn moet men lijden zonder des gemoeds verdriet. Als het gemoed door bedrieglijken waan verlamd wordt moeten wij dien op zijde zetten. Daar men vergeet dat wij geen aanspraak hebben op aardschen voorspoed, zijn slechts weinigen met hun lot tevreden zonder zich een veel beter lot waardig te achten. De zwaarmoedige kwelt zich met verleden droefheid, en terwijl hij zoo beleefd is bij de menschen niet te spreken dan van vroolijke dingen, denkt hij bij zich zelf niet dan van droevige zaken, gelijk de gierige wijnkoopers aan andere menschen de alderbeste wijnen verkoopen, maar zelf de aldersnoodste drinken.

Lijdzaamheids ambt is alle tegenheden met een gelijk gemoed te gedoogen. In den regel gaat zij met standvastigheid samen, zoodat men die beide dikwijls verwacht; maar de lijdzaamheid kan vermeerren, en de standvastigheid, die in het tot het einde toe volständig zijn bestaat, niet. De lijdzaamheid lijdt Gods of der schepselen werk, terwijl de standvastigheid zelve werkt in den voortgang van welbegonnen zaken. In tegenspoed is de lijdzame noch ongevoelig noch hulpeloos bedroefd. De geldelooze maar ook zorgelooze wolspinsters en -kemsters zingen meer uit de borst met vreugde op één dag, dan de geldhebbers in de hooge huizen in hun gansche leven. De lijdzaamheid is ons niet minder noodig dan het eten en drinken. Maar de vroede mensch weet dat hem van niemand iets kwaads kan opkomen zonder de alwijze bestiering Gods, tot zijn betering. Als wij de lijdzaamheid beginnen in de kleinste dingen binnenshuis, zal de stadige oefening haar ons leeren in de grootste dingen. Heidens hebben de waarde der lijdzaamheid gezien bij het sterregetuigenis van de wet der natuur; fij ons zoo wij niet tot meerder deugds komen bij het

zonnegetuigenis onzer heilige schrift. Zouden wij niet als een steenklip tusschen de stootende golven staan, zoo wij God verstaan te wezen een waarachtig medecijnmeester, die ons de tegenheid toeschikt niet tot straf maar tot genezing? Om lijdzaam te zijn behoeft men verstand, met nederigen ootmoed die zich alle genade onwaardig en alle straf waardig houdt.

De onlijdzaamheid is een krankmoedige onwilligheid om tegenspoed te dulden. Wij vluchten behoorlijke arbeid of pijn, omdat onze waan de luie weelde voor goed en het arbeidzame ongemak voor kwaad houdt; kwellen ons daarvoor met de teleurstelling onzer wenschen, en betoonen ons onrechtvaardig tegen den rechten Eigenaar aller dingen, weerbarstig tegen des Heeren roede.

De standvastigheid is een sterkheid des gemoeds, zonder ophouden het kwade latende en het goede aanklevende. Kent men het kwaad uit ondervinding voor verderfelijk, dan kan het ons nimmermeer tot zich aanlokken; maar wie eens het goede in waarheid kent blijft onverscheidelijk daaraan geknocht. Op de twee onbrekelijke pilaren van waarheid en rechtvaardigheid gebouwd, richt de standvastigheid den mensch onveranderlijk ter deugd, gelijk een kompas, zelfs onder de onrustige baren die het schip herwaarts en derwaarts doen tuimelen, in vlakke stilheid zich stadelijk blijft strekken naar zijn ware leidsterre. De mensch is slechts een gast en vreemdeling in het groote huis der wereld, waar des Huisvaders wil behoort gevolgd te worden in alle dingen.

De onstardvastigheid is als het vergeefsche werk van den snellooper die ophoudt eer hij ter wedplaats komt. Niet die wel begint, maar die wel voleindt verdient de kroon. Daarom behoort men zich wel te beraden eer men

een werk bestaat, dat ons zonder middelen zou kunnen laten voordat het ten volle gedaan is. Standvastigheid echter in een opzet dat niet ten goede strekt zou hardnekkigheid wezen. Ook is het niet genoeg het kwade dat men zonder gevaar had kunnen doen te laten, en het goede, ook al stond daar geen loon toe, te bevorderen, maar men moet het een en het ander doen zonder te letten op de belooning of straf, welke ons van onzen plicht zouden kunnen afbrengen. Natuurlijk kan men de waarheidskennis niet ontberen. Zonder licht ziet men niet, zonder zien kent men niet, en zonder kennen haat men noch laat men het kwade, noch lieft men en doet men het goede standvastelijk. Des menschen zotte wil is het rechte tegendeel van den alwijzen wil Gods; toch moet de almogende wil Gods geschieden, en het leven van den eigenwillige vol wroegen en onrust zijn. Die onrust ware hij gaarne kwijt, maar het zondig leven wil hij behouden; goedheids vruchten wil hij wel, maar haar wortel wil hij niet. Het voornemen van een onstadig gemoed wordt zoo dikwijls verplant, dat het geen bloeisel veelmin eenige vruchten kan voortbrengen.

Het zesde boek. De laatste der vier hoofddeugden is de matigheid, een deugd matelijk bestierende alle bewegingen der ziel en des lichaams. Voldoening van natuurlijke begeerten versterkt en verkwikt; maar menig onwijs mensch houdt ingebeelde genoegens voor werkelijke genietingen. De matigheid bedwingt en besnoeit de lusten met rede toom en door hulp van waarheidskennis. Zijn pijnlijke onrusten mildelijk, zij mijdt ze; zijn ze lijdelijk, zij lijdt ze; zijn ze onlijdelijk, zij slijt ze, of ze slijten en vernielen hem dien ze treffen. Dit volbrengt zij door aan de lusten niet toe te geven buiten wijsheids maat, daar zij door zeldzame bevrediging sterven en bederven. De wijsheid beoogt niet

alleen maat te stellen aan de begeerte, maar op het vorderlijkste tot ware goedwording te komen. De matigheid mengt en voegt de begeerten des lijfs en des gemoeds schikkelijk te zamen in een lustige eendracht. De onmatigheid wordt gevonden zoowel in degenen die beneden, als die boven de mate leven. In beide gevallen kwetst zij de natuur, hetzij door het mager hongeren of door het gulzig smetsen. Het is een zonde, die voortkomt uit den waan als zouden de begeerten, die maar een middel zijn, zelf het doel wezen. De vluchtige schijnlust is een moeder van een gedurende pijn, die uitloopt op geheel verderf van lijf en ziel.

De lust des gemoeds wordt, kunnen wij zeggen, geboren alleenlijk uit het aanschouwen, en blijdschap uit het verkrijgen, van hetgeen goed of schoon is of schijnt. Uit waarachtig aanschouwen van het Opperste Goed komt ten laatste een blijdschap voort die ware zaligheid is. Dit aanschouwen wekt een goede begeerte op, die men niet moet verwarren met de begeerte naar des Oppersten Goeds zalige vruchten welke vanzelf volgen, daar deze begeerte veeleer ziet op ons zelf dan op dat Goed hetwelk het begin en het einde van al ons bejag moest zijn. Begeerten komen altijd voort uit gedachten, zonder welke geen wakende mensch is, maar waaraan men haar kwaad werk beneemt zoo men aan den altijd omdraaienden molen der gedachten goede tarwe te malen geeft tot waarachtig voedsel der ziel, want de oorzaak van de ijdele gedachten is ledigheid. De natuur toch dwingt nimmer te misbruiken. Nog beneden de dierlijke lijflijke lusten echter, waaraan velen dwaselijk toegeven, is er een lust tot kwaaddoen aan anderen, die niet minder duivelsch is dan uit vreemde vreugde een eigen treuren te scheppen of uit der ellendigen droefheid een mindering van de onze.

Pijn moet zijn een van beide, lijdelijk of onlijdelijk. Is zij lijdelijk, zij oefent des menschen geduldigheid; maar is zij onlijdelijk, zij rooft het leven, want waar de krachten einden moet het lijden einden. Alle pijn wordt geminderd door geduldigheid, gelijkmoedigheid, en zelfs door de gewoonte. Pijn uit de natuur of uit toeval is onmijdelijk; maar dit is anders met de pijn die den mensch opkomt uit eigen zonden en om die reden noodzakelijk verzeld is met droefheid. Want wat wij pijn noemen is een smertig gevoel in het lichaam, doch droefheid is een verstoring des gemoeds en kan door pijn des lichaams alleen veroorzaakt worden door het denken in een verbeelding. Droefheid kan evenzeer door geleden of toekomend kwaad worden veroorzaakt, en lijflijke pijn kan blijdschaps oorzaak wezen in het gemoed, gelijk in een geschiedenis van een van des schrijvers oude vrienden, Gelle Glaasmaker, later schipper, toentertijd stuurman of hoogbootsman.

„Dese lagh voor Vlissingen greeet na Spangien te varen. Des
 „merghens als namiddages het schip vande lande stack hielt hy sich
 „so sorglijcken wonde in sijn been, dat hy moeste blijven ende
 „'t schip laten varen. Tot de Pijne quam droefheyt vande versuymde
 „winst ende noodige schade der kosten in 't ghesenen. Des derden
 „dages als de wonde inde bitterste smerte stont verhoorde hy in 't
 „seker dat het schip met alle 'tvolck was ghesoncken. Nu hielt hy
 „sijn leven beter dan 't verlies van 't gheldt of sijns beens ghesont-
 „heydt. Dit maackte hem blijde in 't hebben van de heylsame wonde
 „ende van de nutte schade des gheldes, als middelen waar door hy
 „'tbeste, te weten sijn leven, hadde behouden. Soo hadde hy teffens
 „Pijne in sijn vleesch en bloet, ende blijdschappe in sijn ghemoedt.”

(Aan het eind dezer plaats, gelijk herhaaldelijk in zijn boek, sluit de schrijver met een rijm.)

Temlust en volglust laten zich beschrijven als neigingen om den lust te betemmen of te volgen. Temlust is een matig bedwang aller onnoodige lusten. Het besnoeit en breekt af de woeste en onbehoorlijke lusten, terwijl der

matigheid meeste werk is de overwonnen lusten te bestieren en te bevoogden. Volglust komt niet hieruit, dat men verwonnen wordt door de kracht der lusten, maar dat men hoort naar de aanlokking tot zonden of afschrikking van deugden door den lust, waarnaar mondige menschen zoo verstandig moesten zijn niet te hooren. Alle dingen te weten is alleen de eigenschap Gods, en is voor ons niet te hopen noch te wenschen; maar dat men niet bestaat hetgeen men niet verstaat, is de eigenschap van de vroede menschen.

Het ambt van de zachtmoedigheid is meest gelegen in het bedwingen van de toornigheid en wraakgierigheid. Terwijl de gemeene mensch jegens zijns gelijke schuldig is te vergeven, is de prins, als beschermer van de gemeene rust, tot straffen volgens de wet gehouden; doch waar maar eenige twijfel met reden voorvalt of men zal straffen dan vergeven, de straf minderen dan niet, behoort alzulke twijfel ten voordeel van barmhartigheids zijde te komen. De overheid mag, ook waar zij rechtvaardig straft, nooit vertoornen; en onderzaten kunnen niet te barmhartig of lankmoedig zijn in het vergeven en gedoogen van misdaad tegen hen geschiedende. Zoodanige zachtmoedigheid wordt geboren uit de loutere liefde tot den naaste, en doet den mensch een oprecht beeld worden des zachtmoedigen Gods. De zachtmoedige mensch lijdt verachting koelmoedelijk, vergeet wat hem misdaan is, onthoudt wat hij anderen misdaan heeft, heeft met niemand twist, met elkeen vrede, ook met zijn consciëntie zelf, en bezit daardoor zijn aardrijk (dat is zijn lichaam) en zijn hart met stadige rust. De barmhartigheid is een dochter van de liefde, waarover hiervoren in het kapittel van de liefde veel is gehandeld, een zuster van de mildheid, en moeder van de aalmoes;

en is dan op het edelste en aangenaamste, als zij vroolijk is en spoedig.

De wreedheid is een onmatige lust tot kwelling en vernieling van menschen. Zij vergeet geen, maar vergeldt alle leed. Het schadelijkst is zij in prinsen. Hoovaardige pronk en overdaad moet als wreedheid worden aangemerkt, daar het onnuttelijk verdoet waarmee de arme kon zijn gevoed, en hem een langzamen kwijnenden dood aandoet. Evenzoo is het met bedrog, woeker, al die wreedheid der gemeene lieden die vermoed gaat onder de momaangezichten van edeldom, van statigheid, van rijkdom, koopmanschap en leening, hetgeen niets minder verdoemelijk is dan het onbeveinsd verwoeden der tirannen, dat niet alleen de kwaden spaart en de goeden vernielt, maar dit laatste zoo fellijk dat zij vóór het sterven recht wel gevoelen dat zij sterven.

De ootmoedigheid is de wortel aller deugden, gelijk de hoovaardij die aller zonden. Onder ootmoedigheid moet men verstaan een rechtmatige vernedering van zich zelf onder God en menschen, wegens ware kennis van eigen onwaardigheid. Een nederig man verstaat dat hij van zich zelf niets heeft noch vermag dan kwaad en zonde; dat hij ook ondanks allen schijn met rechtvaardig wroegen zijns gewetens zijn kwaadheid weten moet; dat zijn vrienden en zijn vijanden hem geduriglijk zijn snoodheid ontdekken, en dat het goede dat in hem is, van God uit genade buiten alle zijn verdienste in hem is. Hij weet meer kwaads van zich zelf in waarheid, dan hij van dengeen die de aldersnoodste schijnt voor de menschen met reden kan vermoeden; daarom stelt hij zich zelf evenzeer beneden de menschen. Een man van schijndeugd daarentegen zoekt in zijn vernedering onder alle anderen eer en prijzing, en vertoort zich als men hem lastert; anders dan degeen die zich zelf

altijd mishaaft, maar daarom aan God en alle goede menschen welbehaaft, en vrede heeft met God, vrede met de menschen, en vrede met zijn consciëntie.

De hoovaardigheid is een vermetele begeerte van hoogheid, een onmatige verheffing van zich zelf. Het bittere benijden vervolgt haar en laat haar niet rusten. Wanend meer te zijn dan zij is, vindt zij zich altijd minder te zijn dan zij waande. Zoo is de hoovaardij een uitsluitster van waarheidskennis, een herbergster van alle gebreken, een oppronkster van de schijndeugd, lijdt geen onderwijzing, verschoont al haar zonden, en veracht vermetellijk den Alderhoogste. Zijn er eenige goede gaven in haar, die schrijft zij haar eigen vermogen toe; daarentegen schrijft zij haar eigen misbruik en zonden op God en andere menschen. Zij wordt veroorzaakt in den mensch door de onkunde van zich zelf, door den valschen waan van zich zelf, en door de onbescheiden liefde tot zich zelf. Kunst of geleerdheid, door vlijt en naarstige oefening verkregen, verschoont niet dat men daarop hoovaardig is, naardien het goed vernuft waarmee sommige menschen geboren worden Gods werk is, en hun wijsheid en kunst onwetende dwaasheid is zoo men ze tegen de Godheid houdt. De ongeschiktste zaken worden als voorwendsel genomen voor dwaazen roem, ofschoon zelfs koninginnen en keizerinnen in haar kostbare en onnatuurlijke pracht niets kunnen schijnen bij de aangeboren sierlijkheid van papegaaien, fazanten of pauwen. De hoovaardigen winnen met hun heilloos pronken slechts dit, dat zij door alle verstandigen voor zotten gekend, door het gemeene volk voor hoovaardige pauwen geacht, en door God voor liefdelooze en verdoemelijke helbranden geoordeeld worden; zoo duur koopen zij hun eigen schande en verachting, die zij bovenal zelf vijand zijn. Waar hij eer zoekt vindt de

hoovaardige haat, nijd, bitterheid en tweedracht, want deze zijn altijd tusschen zijns gelijken; dat is een rechte voorsmaak van de helle. —

De lezer zal indachtig gebleven zijn dat deze oudste ethica in een nieuweuropeesche taal het werk is van een burger zonder geleerde opvoeding, die haar schreef op aanstichting van zijn vriend Hendrick Spieghel, evenals hij een verlicht katholiek. Zonder tot vergelijking met beroemde voorgangers te tarten, die in hun tijd voor een gansch ander publiek hadden geschreven, verlangt hij enkel zijn landgenooten deel te geven aan de beste vruchten van zijn lezens- en levenservaring. Te midden van een dagelijks aanwassende verscheidenheid van meeningen in zaken des geloofs, waardoor de gemeene man van zoo menigvuldige kiffboeken te lezen zal walgen, van tot waarheidskennis te kunnen komen zal vertwijfelen, van alle goede zeden zich roekeloos afkeeren, en alzoo ganschelijk in een libertijnsche vrijheid en goddeloos leven verwilderen zal, terwijl de meesten van hen die het lezen der boeken niet geheel verlaten zelden de goddelijke maar doorgaans de menschelijke schriften lezen, te weten elk die welke gemaakt zijn door de leeraren waaraan hij is hangende, over hooge trappen in de leer, die de leeraren meestal zelf zeggen voor alle menschelijke verstanden te hoog ja onbegrijpelijk te wezen, raadt hij zijn lezers — gelijk hij aan zijn vriend schrijft — hun geest te ontdoen van het mengsel van strijdige meeningen dat hun begrip verwacht, en hun onderzoekingen overnieuw te beginnen met het naspeuren van de menschelijke natuur in zich zelf, om daardoor een vasten grondslag te bemachtigen voor hun betering. Na dat werk zullen zij de waarde hebben leeren schatten van de leer der schrift, waaruit het den schrijver desgevraagd niet moeilijk vallen

zou te bevestigen al hetgeen hier bewezen is met de rede.

Over de geheimenissen die de bevoegdheid van den leek tebovengaan is onze wijsgeer zoo voorzichtig te zwijgen. Wij kunnen ons wel begrijpen dat dit met de houding die hij sinds zijn kindsheid jegens den gewijden stand heeft aangenomen strookt, maar kunnen toch niet nalaten te vragen, waarom hij het — gelijk hier beschreven werd — geheel zonder tusschenkomst der godgeleerdheid doet, en haar niettemin schijnt te beschouwen als aan behoeften voldoende waarvoor het moeilijk valt in zijn overzicht van het menschelijk bedrijf een plaats te vinden. Inderdaad, wanneer Coornhert zich in andere geschriften met de leerstelsels der godgeleerden inliet, was het alleen om aan te toonen dat zij hun opvordering aan anderen om hun gevoelens te omhelzen niet werkelijk gestaafd hadden; en in de Zedekunst zet hij de redenen uiteen waarnaar hij zijn zedelijk gedrag zou willen regelen, onafhankelijk van de partijmeeningen die de wereld verdeelden en van welke hij, als gewoon sterveling, het gewicht maar niet kon inzien. Onder de onmisbare bestanddeelen van waren godsdienst boekte Coornhert zekere uiterlijke praktijken; in zoover kon hij op de instemming van het meerendeel zijner lezers rekenen; maar welk aandeel die praktijken wel tot ons geluk mogen bijbrengen behoort tot die onbekende punten waarover een wijze, gelijk de schrijver ons leert, ongaarne beslist. Dit moet een ernstige zwarigheid zijn geweest tegen het aanhangen van zijn gevoelens, daar diegenen die den godsdienst tot louter redelijke regels dorsten herleiden allicht niet konden meegaan met de onderstelling van een door God bevoorrecht stand, zij het ook met beperkte rechten. Er was, aan den anderen kant, veel dat voor een onzijdig stelsel

scheen te pleiten. Reeds lang voorheen was gezegd dat alle belijdenissen ter wereld zekere bestanddeelen gemeen hebben; ook, dat dit de belangrijkste, of zelfs de eenig belangrijke zijn, en dat zij in den aard zelf van ons geslacht wortelen. Bijeengenomen vormen deze oordeelen een hoogst merkwaardige theorie, die in den nieuweren tijd zeer toegejuicht, maar nog altijd niet, gelijk Coornhert gehoopt had, door de geestelijke voormannen in zijn eigen geboorteland voorgoed aangenomen is, ontvankelijk als dezen waren voor de luide misprijzingen der oneenige partijen. Niet alleen is de Zedekunst nooit in een vreemde taal overgezet, maar van de uitgaven in een afzonderlijk deel is bijna geen enkel exemplaar over, en het eenige dat schrijver dezès gezien heeft (1630, 12°.) bevat een mooi, gegraveerd portret op het titelblad, maar vermeldt noch de woonplaats noch den naam van uitgever of drukker. Blijkbaar was het nog geen heelenal gevaarloos werk, geestverzorgers behulpzaam te zijn. Ten tijde toen de onbekende bezorger der uitgaaf den naam van den ouden twisteschrijver in eer poogde te herstellen was de verdenking die diens oude vijanden daarop geworpen hadden nog niet afgestorven. Het kostte de nakomelingschap moeite te gelooven dat zulk een befaamd libertijn en minachter van het gezag der geestelijkheid geschreven zou hebben met het doel zijn lezers voor „een libertijnsche vrijheid „en godloos leven” te bewaren. Ook heeft zijn wijsgeerige essay nog altijd geen onderzoeker gevonden, bereid het door dr. J. ten Brink in 1860 begonnen werk te voltooien en de bizonderheden tot haar verschillende bronnen terug te sporen.

Na den dood van prins Willem werd de staatkundige verdeeldheid erger dan ooit; want was het verzet tegen den soevereïn al uitgelopen op de formeel afzwering van

den spanjool door de voornaamste provinciën van den opstand (1581), het was niet gemakkelijk tot overeenstemming te komen nopens de wijze zijner vervanging. Bij gebreke van een hoofd van het uitvoerend gezag moesten de staten der verschillende gewesten, of anders hun gemeenschappelijk vertegenwoordigend lichaam, de voornaamste bewindsmacht zijn; maar stond dit lichaam boven de enkele leden der unie ook indien ze verdeeld waren, of was het veeleer een deputatie, door hen aangewezen om hun gemeene zaken af te doen? en emanerde het gezag der staten provinciaal uit de gemeenschap, dan uit bevoorrechte standen naar hun inrichting in ieder landschap op zich zelf? Kon voorts de tegenwoordige staatkundige toestand blijven, of zou een door de unie of de verschillende gewesten gekozen monarch, of wellicht een machtig buitenslands zetelend heerscher, of zijn afgevaardigde onder een of anderen titel, de beste beschutting zijn voor de vrijheden van het geheele volk? En wat zou de wettelijke positie van dat vooruitstekend hoofd moeten wezen, en de aan zijn waardigheid te verbinden rechten en plichten; om niet te spreken van de feitelijke keus van een titularis, met name sedert de moord van den algemeen beminden prins Willem het gerijpte plan om hem krachtens den wil der onderdanen graaf van Holland enz. te maken verijdeld had; en zijn oudste zoon (als men die in 's vijands macht werd gehouden niet meerekent) nog te jong scheen om in zijn schoenen te stappen? Naast de staatkundige verschillen had men die van hen die elkaar het overwicht in godsdienstzaken betwistten; zoodat het voor de nationale zaak een heuglijke uitkomst was toen, na een paar jaar proefnemens met een franschen prins en een engelschen landvoogd (graaf Robert van Leicester), de geünieerde provinciën zich voor lange jaren constitueerden

tot een federatieve republiek, die feitelijk onder de hegemonie van Holland stond. In elk dier gewesten bleef de souvereiniteit toekomen aan zijn eigen staten, meerendeels uit plaatselijke grooten bestaande die tot zekere familiën en tot de gereformeerde staatskerk behoorden. Aan de prinsen van Oranje werd dikwijls door de staten het hooge ambt toevertrouwd van opperbevelhebber van leger en vloot, of dat van gouverneur in den trant van die tijdens Karel en Filips, en natuurlijk was er, met name onder de standen die voor de betoovering van een roemruchten naam het gevoeligst zijn, altoos een sterke partij gezind tot versterking zooveel maar mogelijk van de staatsrechtelijke macht van dien stadhouder (d. i. stedehouder van den landsheer). Binnen dit raam van regeering bestond groote verscheidenheid van bijzondere en plaatselijke ordeningen, gelijk van de menigvoudige vergelijken waaraan het ineengewarde stelsel zijn bestaan dankte wel het gevolg moest zijn, en waarin de ingezetenen zich te beter thuis gevoelden naardien zij volkszede boven strenge welsluitendheid stelden. Niet dat zij, die geen bezwaar hadden gevonden om met zoowel staat als kerk hunner vaderen te breken, de voorouderlijke beginselen als onomstootbaar beschouwden, maar de omzichtigheid belette hen smaak te hebben in onbeproefde maatregelen zoolang de gebruikelijke aan de behoeften van het oogenblik voldeden. Het despotisme van koning Filips was een innovatie geweest; de republikeinen van 1588 bedoelden goede conservatieven te zijn, en het praktisch welslagen van hun samengestelde staatsregeling twee eeuwen lang schijnt in alle geval dit te hebben bewezen, dat zij niet heelemaal ongeschikt was om de kracht en welvaart van althans dit volk te handhaven.

De aan de calvinistische kerk toegekende exceptioneele

rechten waren minder geducht dan zij wel schenen. Toen zij eenmaal de geëerde positie had verkregen daar zij om had staan roepen, kon die niet langer als voorwendsel strekken voor opstand tegen de erkende machten. Haar leden waren lang niet allen stipt in den geloove, maar schikten zich natuurlijk voor het uiterlijk dikwijls ter wille van ambten en wereldlijke voordeelen, en lieten in de praktijk hun aan den volksaard eigene gematigdheid de overhand houden over de starheid der geneefsche sekte, die haar felste aanhangers veeleer onder de hardknuistige werkende standen vond dan onder de aristokraten met hun meer overlegde behandeling van kiesche zaken. Hier wederom, evenals onder het oude stelsel, bleken maatschappelijke voorrechten geen onvermengde zegen voor een godsdienstige gezindte. Het allerminst betoonden zich de hugenootsche tradities opgewassen om bezadigde gemoederen hetzij voor zich te winnen of van anderen te vervreemden. In de jaren van haar triomf over het roomschdom zocht de nederlandsche gereformeerde kerk haar nationale eenheid hecht te maken door op gezette tijden generale synoden bijeen te roepen, welken toelig de souvereine gewesten zoolang zij konden tegenwerkten, totdat op een gunstig oogenblik de bekende dordtsche synode (1618-19) de langgewenschte vrijheid daartoe kreeg, en onverwijld zóo krachtig aan het verordenden toog, dat de remonstranten of arminianen, de gematigde partij die zich aan de oude nationale opvatting der gereformeerde leer hield, uit de staatskerk werden uitgedreven, en genoopt werden een noodegeduld leven te leiden als van geldelijken staatssteun en bevoegdheden verstoken, hoewel vaak invloedrijke, dissenters, terwijl de voordeelen en voorrechten van de officieele kerk aan de volgelingen der heftige buitenlandsche dominees ten deel vielen. Een van nature tot

gematigde en humane inzichten geneigde bevolking was door de verdoolde dwingelandij van haar uitheemsche leiders tot die rekenschaplooze bewondering voor tot het uiterst gaande opvattingen gedreven, welke voegt bij gemoederen die door harde ervaring verbitterd zijn en liever alle spoor van het goede in den mensch willen betwijfelen dan niet toegerust schijnen voor de beslissing van een zoo netelig vraagstuk. Over het algemeen vielen de staatkundige gevoelens dezer predikanten samen met die van graaf Maurits van Nassau (later prins van Oranje) op zijn krijgsmansstandpunt, in tegenstelling met de patricische burger-regenten aan het hoofd der republiek, die over het geheel de remonstrantsche zijde hielden. Vandaar het misverstand van tal van bevooroordeelde lieden, die Maurits kortweg identificeerden met calvinistische rechtzinnigheid, onderdrukking van paapschen en remonstranten, en onversaagden strijd tegen de spanjaarden, en daartegenover aan den hoofdman der aristokratenpartij, den grooten advokaat van Holland Oldenbarnevelt, enormiteiten toedichtten als vijandschap tegen de ware religie, heulen met Spanje, de schelmen die met de spaansche zeehavens handel bleven voeren daarin stijven, 's prinsen heilzaam gezag ondermijnen, en in alles handelen als een landverrader. Ter zake van dit alles werd de „grand old” patriot door een commissie van geslagen vijanden gevonnist, en zonder verwijl onthoofd. In onze dagen evenwel is afdoende aangetoond dat de advokaat geen andere schuld gehad heeft dan dat hij zijn eigen opvattingen had omtrent het wel van zijn land, en met groote hardnekkigheid daaraan vasthield. De man die de meeste kans had schijnen te hebben zijn ambtsopvolger en de voortzetter zijner staatkunde te zullen worden was, te zamen met een paar andere partijleiders, terzelfder tijd

gevat en tot levenslange gevangenis verwezen, waaruit hij bedektelijk ontvluchtte, en ging sindstoen voor de republiek verloren, in plaats van, gelijk zijn aanleg beloofde, haar beste dienaar te kunnen blijven.

Met terzijdelating van zijn levensgeschiedenis en van zijn verdiensten als man van klassieke en bijbelsche geleerdheid, advocaat, historicus en kristelijk apologet, zullen wij slechts wijzen op de beteekenis van Huig de Groot (Hugo Grotius) als wijsgeer.

In 1583 uit het deftige deltsche geslacht van dien naam geboren, verwierf hij als piepjong latijnsch dichter, uitgever van Martianus Capella en Aratus, bekeerder van zijn eigen moeder, en advocaat den eernaam van wonder der eeuw, lang voordat hij twintig was, en schijnt een dier zeldzame personen te zijn geweest die den kinderleeftijd zonder schade kunnen overslaan. In 1604 gaf een geding over een prijs, die door schepen van de pasopgerichte oostindische compagnie op de portugeezen gemaakt was, aanleiding tot een hoogst geleerde memorie van den jongen praktizijn, waarvan het handschrift in onzen tijd tusschen familiepapieren gevonden is onder den titel *De jure praedae*. Het grootste gedeelte van het twaalfde hoofdstuk werd in 1609 als verhoog De mari libero gedrukt, en een later voortspruitsel derzelfde reeks van studiën was het beroemde werk *De jure belli ac pacis* (1625). In zijn Inleidinge tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid, in het hollandsch geschreven ten nutte van vaderlandsche advokaten, een door de mannen der rechtsgeleerde praktijk hooglijk gewaardeerd meesterwerk, worden soortgelijke beginselen toegepast op een verwante stof. Te dezer plaatse hebben wij slechts een enkel woord te zeggen over hun wijsgeerig gewicht.

Toen het denkbeeld van één kerstenheid, die al de staten van Europa onder een opperste wet en onder beleid der hiërarchie zou samenvatten, een goed deel van zijn invloed verloren had, werd het zooveel te meer noodzakelijk, het enkele berusten der getrouwen in de bestaande orde van zaken te vervangen door de overtuigde instemming van alle denkende wezens. Om dit oogmerk hadden de bespiegelingen der oude wijsgeeren en scholastieke doctors vlijtige bestudeerders gevonden onder hen die zich geroepen voelden de ontwrichte maatschappelijke krachten, welke tegen het eind der middeleeuwen het goede werk van eeuwen met verwoesting dreigden, te bedaren. Er waren schrandere opmerkingen in overvloed, verzameld en vermeerderd door uiterst bekwame en ervaren mannen; maar toch zijn bijna allen het hierover eens, dat de roem van de geheele stof tot een klare en rationeele theorie te hebben herleid aan Grotius toekomt.

Het recht (merkt hij oordeelkundig op) zoowel als de rede zijn, wat ook de plaats moge wezen die zij in de overige schepping innemen, óns niet anders bekend dan als attributen der menschelijke natuur. Aan alle menschen zonder uitzondering is de begeerte eigen naar een vreedzame en volgens de mate van hun begrip geordende samenleving met hen die van hun geslacht zijn. En daar wij als goed en billijk erkennen alwat in de menschelijke natuur is gegrond, en als rechtvaardig en betamelijk alwat dienstig is tot het leven in de maatschappij, hebben wij geen speciale goddelijke of menschelijke ordinantiën noodig om ons te overtuigen van het recht en den plicht van ieder mensch om zóo te leven als de verstandigen door eigen scherpzinnigheid en nadenken inzien dat 's menschen aanleg voor samenleving hem voorschrijft. Het natuurrecht,

even oud als het menschengeslacht, is de enkele en genoegzame grondslag voor deugdelijke gedragsregels. Alwat er tegenaan botst is verkeerd. Rechten komen óf onmiddellijk daaruit voort, óf zijn, als zij aan een andere bron ontvloeien, met de voorschriften van het natuurrecht althans niet in tegenspraak. Waar het zwijgt treedt God als wetgever op met Zijn heilig woord (den aangenomen canon des bijbels), of de overheid met haar stellig wetsbevel, of, nog anders, verkrijgen zekere praktijken kracht van wet uit bestendige gewoonte. Misbruik van macht zal altijd voorkomen, maar over het geheel zal door den wetgever, die zijn eigen natuurlijke neigingen niet buiten werking stellen kan, het heil der gansche soort worden beoogd; en buiten het aprioristisch argument ten gunste van het gebieden, nl. dat het in overeenstemming is met den redelijken en maatschappelijken aard van ons geslacht, zal er althans een sterk vermoeden bestaan ten voordeele van een gebod, wanneer men bemerkt dat het bij een aanmerkelijke meerderheid instemming vindt.

Vandaar dat in het internationale recht — waar geen gemeenschappelijke rechtbank voor geschilhebbende partijen bestaat, en de gelegenheidsverdragen niet bij machte zijn een vast samenstel van beginselen te verzekeren — het natuurrecht gelijk Grotius dat opvat een uitgangspunt biedt dat voor alle landaarden en belijdenissen aannemelijk is; tenzij inderdaad de leer van het hopeloos bederf der menschelijke natuur ons geslacht nopen zou alle praktische philosophie op te geven. Wat ons verplichten kan de wetten waaraan wij hebben te gehoorzamen als rechtvaardig te erkennen is niet de wil van den heerscher onder wiens gezag wij staan, maar alleen de overeenstemming dier wetten met het natuurrecht. Het zal geringen twijfel lijden

dat, in een gemeenschap waar vrede en orde moeten worden gehandhaafd, de menschen elkaars eigendom behooren te ontzien, terug behooren te geven wat niet van hen is of hun ten onrechte is ten deel gevallen, hun beloften behooren na te komen, toerekenbare schade te vergoeden. Wij moeten ook in het oog houden dat de menschelijke natuur niet onverschillig vermag te blijven jegens het aangenaam of grievend karakter, en de innerlijke moreele waarde, van handelingen of gevoelens; straf bijvoorbeeld is een daad van protest tegen de verkeerdheid eener handeling, en onderscheiden van de vergoeding der feitelijke schade die deze mocht hebben toegebracht.

De oorlog zelfs wordt door Grotius' methode opgenomen in de rij der onderwerpen waarover men kan redetwisten, niettegenstaande de gronddefinitie van de maatschappij als bestemd om tweedracht te voorkomen. Het geldt hier niet een blooten toestand van wanorde en roerigheid, maar een eigenrichting bij gebreke van een derde die bevoegd is als scheidsrechter op te treden. Er kunnen evenveel redenen voor oorlogvoeren zijn als er zijn voor een regelmatige rechtsvordering, en men erkent er geen als rechtvaardig die niet het oordeel van bevoegde beoordeelaars, gegrond op het natuurrecht en de bestaande verdragen, zouden bevredigen. Zoodoende wordt het mogelijk, niet — zoolang er onrechtvaardigen zullen zijn — het onrecht geheel te bannen, maar zich te verstaan over wat behoort, de rede uitspraak te laten doen in plaats van eigenbaat of vooroordeel, en voor de partij die gelijk heeft zoo al niet de grootste strijdmacht, dan toch iets dat vaak ten leste veel sterker is, te winnen: de kracht der publieke meening. In elk geval wordt een zoo stuitend bedrijf als oorlogen, wanneer het naar zulke beginselen bedreven wordt, tegen het

verwijt van wreede barbaarschheid behoed, en op het niveau van het beschaafde leven gesteld. De bestmogelijke oplossing zou, gelijk Grotius uitdrukkelijk verklaart, de instelling zijn van de ontbrekende internationale rechtbank.

Het staat aan ervaren staatslieden een oordeel te vellen over de praktische waarde van het bestek. De ontwerper ziet scherp genoeg om de regulatieve beginselen van het natuurrecht, welker inachtneming bij het voorbereiden en toepassen van positieve wetten ons door het gezond verstand wordt voorgeschreven, niet te verwarren met de wetten die in een gegeven land krachtens den wil des wetgevers van kracht zijn. Evenmin strekt de onveranderlijkheid die aan de menschelijke natuur en de door haar toebedeelde neigingen wordt toegeschreven zich tot de besluiten van 's mensen willen uit, dewijl het juist als de plicht der gestelde machten beschouwd wordt deze wilsbesluiten in gelijken tred te houden met de behoeften des tijds en met het voortschrijdend inzicht in de eischen der moraliteit. Wij behoeven niet in verdere bijzonderheden te treden om te doen zien dat de hier voorgeslagen leer uit een geest voortkwam die afkeerig was van geweld en vijandigen wedijver, maar evenzeer van alle onderwerping van den een aan den ander, tenzij voor zoover een goede inrichting der menschenmaatschappij, welke in de oogen van rechtgezinde regeerders het hoogste is, klaarblijkelijk beperking van onze aangeboren vrijheden vergt.

Curieus genoeg hebben sommige gezaghebbende schrijvers tegen de hooge appreciatie in gansch Europa van Grotius' theorie de bedenking opgeworpen, dat die theorie in het voordeel der tirannen spreekt, en verkeerdelijk een louter feit tot grondslag maakt van rechten, vermits de feitelijke begeerte van ons geslacht naar samenleving wordt aange-

voerd als een reden voor de geldigheid der verbintenissen. Doch hoe zou ooit iemand op anderen grond recht op iets kunnen hebben, dan op grond dat hij feitelijk de vereischten bezit die het met de algemeene orde der dingen in overeenstemming doen wezen dat de bedoelde voorwerpen van hem zijn; en wanneer men geen natuurlijk verband aanneemt tusschen de geaardheid van een kring van wezens en het hun betamend gedrag, kan een bepaalde gedraging slechts op dezen grond verplichtend voor hen zijn, dat zij feitelijk door een belofte daartoe zijn verbonden. Men moet onderstellen dat, naar het gevoelen der bestrijders, de natuur eener soort niets dan een loutere toevalligheid is; doch dat men rechten op plumpe feiten zal moeten blijven gronden zoolang die rechten alleen voor gewone menschen bestemd zijn, niet — wat ook Grotius' bedoeling niet is — voor wezens in het afgetrokkene zonder aanzien hunner maatschappelijke of andere hoedanigheden. Een ander beroemd schrijver beschuldigt hem er van, als een onvervalschte schoolvos te schrijven, omdat hij zooveel autoriteiten aanhaalt en hun argumenten vóór en tegen bediscuteert, waar hij met zijn eigen meening had kunnen volstaan. Voorzeker zou een populair brein geen aanleiding vinden zijn betoog met citaten te versterken; maar een man van het vak, die meer om de algemeene instemming zijner genooten dan om den lof van den grooten hoop voor zijn oorspronkelijkheid en snuggerheid geeft, zal gaarne naar welbepaalde medestanders omzien, of anders naar tegenpartijders die intijds nietontvankelijk kunnen worden gemaakt. De eerste vraag die een scherpsziend man zal stellen als hij van nieuwopkomende beweringen hoort is deze, hoe zij zich zullen verdragen met wat hij gewoon is als algemeen erkend aan te nemen; en de bekwame hollandsche

advokaat was niet zoo ingebeeld om, ter wille van den roep een scheppend genie te zijn, de blaam te willen belopen dat hij de door hem ingenomen stelling niet van alle kanten had onderzocht, en daardoor misschien zijn zaak in gevaar te brengen. En zoo een man als Voltaire zijn breedvoerigheid vervelend vond, moet hij weinig oog hebben gehad voor de strekking van het boek en voor het bekoorlijk latijn waarin het geschreven is.

Alles bijeengenomen schijnt het, dat een juiste en volledige waardeering van Grotius' verdiensten nog steeds een desideratum is. Dat de een zich met juist dezelfde uiteenloopende studiën zou hebben beziggehouden waarin een ander zich onderscheiden heeft is a priori niet te verwachten; en in een geval als dit zou waarschijnlijk de staatkundige geschiedenis van zijn tijd op zich zelf reeds een levensbeschrijver geheel in beslag nemen. Het zou ons niet verwonderen zoo het noodig bleek het werk onder verschillende bijdragers te verdeelen, en voor het philosophische deel iemand te kiezen die in het bijzonder vertrouwd is met de rechtswetenschap.

DERDE HOOFDSTUK.

DE HOOGESCHOLEN.

Tot de eigenaardige instellingen die het nieuw Europa uit die van het romeinsche wereldrijk heeft ontwikkeld behooren de hoogeschole. In den besten tijd der grieksche beschaving was er geen geregeld onderwijs voor wie den kindertijd te boven waren. Kennis, naar haar toenmaligen omvang, werd verkregen naarmate aanbod of vraag zich bij toeval voordeed; de gelegenheid om een bedrijf of ambacht te leeren moet daarentegen ruim genoeg zijn geweest, en waar men grootstendeels op straat leefde móest de wijsheid van vooruitstekende mannen wel sterken invloed hebben op begaafde jongeren. Na de perzische oorlogen, toen beschaving van den geest een middel werd om in de wereld vooruit te komen, werd hooger-onderwijs geven een geregeld beroep, en de omstandigheid dat mannen met hart voor de publieke zaak, als Plato, aan den invloed der uitoefenaars van dat beroep gevaarlijke neigingen toeschreven schijnt gevoerd te hebben tot de praktijk van academische lessen met het doel om, ten nutte der maatschappij in haar geheel, de beste geestvermogens van veelbelovende jongemannen te ontwikkelen. Deze aantrekkelijke toeleg slonk gedurende het daaraanvolgend tijdvak van legerheerschappij ineen tot de bescheiden afmetingen eener opleiding van staatsambtenaren

en van ordelievende leden der hogere standen, die aan het rijk bestendigheid zouden verzekeren, wat de grootstedenbare zegen scheen te zijn. Voor zulk een doel was oorspronkelijk onderzoek veel minder begeerlijk dan trouwe verbreiding van conventioneele geleerdheid, en de aard der door het publiek gezag aangemoedigde of gesteunde scholen kon alzoo niet anders dan bij uitstek behoudzuchtig zijn.

Intusschen had het natuurlijk verlangen van bezige geesten om uit eigen oogen te zien allengs een weerbarstigheid doen ontstaan om voor de oplossing van alle verstandsproblemen, gewijd of profaan, te blijven afhangen van de beslissingen van wie ten slotte de vermeende schatwaarster der absolute waarheid was geworden, de katholieke kerk; en ten leste kwamen uit de gilden van particuliere leeraren, meest van de zoogenaamde zeven artes liberales, de eerste hogescholen voort. Aanvankelijk bedoelden deze een reactie van de vraag naar wereldlijke geleerdheid tegen de eenzijdige onderwijzing der kloosterscholen, die eigenlijk voor een geheel bizonderen stand van leerlingen waren uitgedacht. Maar de immer waakzame geestelijkheid voorzag het binnendringen van een leekenelement dat wel eens onhandelbaar zou kunnen blijken, en lei alvast beslag op het recht om de opkomende beweging ten voordeele harer eigen zaak te monopoliseeren. De burgerlijke regeering, die de opkomst van nog een tweede niet-wereldlijke macht waarover zij geen gevolgrijk toezicht zou hebben duchtte, drukte eveneens van den beginne het hooger-onderwijs neer onder de zware hand der officieele bescherming, en verzekerde zich daardoor de duurzame dankbaarheid van een corporatie, die mogelijk beproeven zou met de geestelijke mededingster op haar eigen grond tot een treffen te komen. Zoo kwam het dat een hogeschool, in de eerste plaats die van Parijs, een

slechts half zelfstandige instelling werd, onder priesterlijk en vorstelijk oppertoezicht, en de privilegien en giftbrieven die ze ontving vergold door onder haar studenten tradities op te houden van trouw aan den vorst, eerbiedwaardigheid, en al die hoedanigheden welke aan beschermheeren, die gaarne hun stukje van de wereld met de regelmaat van een planetenstelsel zien bewegen, welgevallig zijn. Wat herziening van oude begrippen, jonge ontdekkingen, en algemeenen vooruitgang aangaat, — pogingen in die richting werden door de hoogeschoolen niet vaak ontmoedigd, maar de stoot placht van buitenaf te komen. Zooals Spinoza in zijn Staatkundige verhandeling opmerkt, worden staatsakademies niet zoozeer tot het opkweeken als tot het dwingen der vernuften ingesteld; al komt het dikwijls voor dat regeerders, evenals anderen, zich slechts onvolkomen bewust zijn van den waren koers van wat zij tot stand brengen.

Wij hebben reeds gezien dat hertog Jan IV van Brabant in 1426 in de kwijnende hoofdstad zijner voorgangers de leuvensche hoogeschool stichtte, een school die zijn raadslieden als mededingster van Parijs en Keulen beoogden op te richten, en als centrum van geleerdheid zoowel voor het gebied dat hij uit eigen recht of uit recht van zijn ramspoedige gemalin Jakoba beheerschte, alsook voor de stichten in de onmiddellijke nabuurschap, waaronder Utrecht en Luik. Van den aanvang was Leuven aangewezen om de hoogeschool der Nederlanden te worden, terwijl daarentegen voorheen de studenten uit deze streken naar Parijs, Orleans, Montpellier, of, nog verder, naar Salamanca, Padua, Bologna gingen, totdat, tegen het eind der veertiende eeuw, Keulen aan een ruimer deel der bevolking een minder kostbare gelegenheid, en onder lieden van verwante taal en zeden

verschafte. Daar de paus er in bewilligde de nieuwe instelling terstond op denzelfden rang te stellen als haar oudere genooten, en 's hertogs opvolger haar vijf jaar later voltooide door toevoeging van een faculteit der godgeleerdheid, werd een opvoeding in den vreemde weldra uitzondering, hoewel als sluitstuk g'eenszins versmaad door wie het konden bekostigen en zich door iets bizonders begeerden te onderscheiden. De inrichting der hoogeschool volgde uitteraard het algemeene middeleeuwsche model; de faculteiten, vijf in getal, met inbegrip van canoniek nevens burgerlijkrecht, droegen de candidaten die zij geëxamineerd hadden aan den proost of den deken der kapittelkerk van St. Pieter — die was wat in Engeland de kanselier eener universiteit is — voor om bevorderd te worden tot hun graad, en hielden de gepastheid staande van onderwerping van het wereldlijk onderricht aan het geestelijke. De faculteit der vrije kunsten werd altoos als de leerschool voor allen gelijkelijc beschouwd, die dan later, zoo zij wilden, een der geleerde beroepen konden kiezen. Dientengevolge werden de studenten dier faculteit in den regel beschouwd als jongens, behoorende tot een der vier paedagogiën waar zij onder den regent van het huis bijeenwoonden, en kregen zij onderwijs in wat zij op de voorbereidende parochie- of kloosterscholen niet hadden geleerd, t.w. de rudimenta van de scholastieke wijsbegeerte en verwante vakken voor zoover die nog in leven waren en voor de behoeften van het levend geslacht passend werden gerekend. Daar de studie der klassieke letteren, wiskunde en natuurwetenschap het van het oude bestek der opleiding tot algemeene beschaving won, onderging de akademische leergang in de bizonderheden natuurlijk wijziging; maar behield toch, gelijk meer of minder met al diergelijke instellingen het geval moest

zijn, een ouderwetsch karakter, hetwelk door hen die het wezenlijke van langzaam doch gestadig veranderen voorbijzagen geminacht werd als een hardnekkig ignoreeren van den vooruitgang der menschheid. Maar wij weten dat de akademische geleerdheid nooit tot roeping gehad heeft om datgene te vertegenwoordigen wat nog niet als de overheerschende meening is aangenomen, maar om wat men als de wetenschap van zijn tijdvak beschouwt, conclusies en problemen, verwijzingen en methoden, zóo over te leveren dat de nieuweling het werk zijner vaders met verstand leert voortzetten. Evenals het boergondische en het oostenrijksche huis bleef Leuven trouw aan het roomsch geloof, zoodat wij niet anders zouden kunnen verwachten dan dat het stipt beginselvast en tegen nieuwigheden wantrouwend was. Op zijn stemmige manier deed het voor de volksverlichting zooveel als het vrijheid had te doen, totdat in 1797 het fransche gouvernement besliste dat in zijn nieuwaangenomen onderwijsstelsel voor instandhouding der hoogeschool geen reden was. Voor de franschsprekende gewesten stichtte koning Filips II in 1562 een tweede hoogeschool te Dowai, die bestaan bleef totdat de stad in 1667 door Lodewijk XIV werd genomen en in het tegenwoordige fransche département du nord opgeslokt.

Veel grooter gevolg had de oprichting van hoogeschoolen in de noordelijke Nederlanden.

Toen in 1574 het beroemde beleg van Leiden op Hollands bevrijding van het spaansche soldatendom was uitgelopen, en de staten den prins van Oranje uit naam van zich zelf en van de bevolking tot tijdelijk gouverneur of regent hadden aangesteld, was een zijner eerste maatregelen, de weifelende elementen uit de vroedschap der dappere stad te verwijderen en haar te begiftigen met een nationale hoogeschool gegrond op vrijzinnige en protestantsche be-

ginselen. Daar de wettige landsheer in naam nog steeds het hoofd was, móest de stichting wel, krachtens rechtsfictie, in zijn naam geschieden, ofschoon het als een spot klinkt dat het groote broeinest van verzet tegen de absolutistische en roomschgezinde leer zijn stichtbrief zou te danken hebben aan Filips' zorgzaamheid voor zijn onderdanen, wien de plichtvergeten hertog van Alva en zijn aanhangers niet eens toestaan hun zoons in de ouderlijke overtuiging rustig te laten opgroeien. Het Spanje van 1875 miskende de historische waarheid dan ook niet, toen het er zich van onthield afgevaardigden te zenden om met die van de halve beschaafde wereld de hollandsche akademie op haar plechtig gedenkfeest te gaan gelukwenschen. Het kennelijk oogmerk van den oproerigen staatsman was natuurlijk, Leuven — vanwaar zijn eigen oudste zoon door vijand Alva was ontvoerd — aan den koning en de koningsgezinden te laten, en een veilige toevlucht te bereiden niet alleen voor protestanten, maar voor allen die de suprematie der kerk van Rome wraakten. In een klein land zou één enkele zetel van hooggeleerdheid buiten twijfel genoegzaam aan de bedoeling van den roemruchten stichter hebben beantwoord, indien slechts de provinciën het recht om openbare colleges te geven en graden te verleenen aan toekenning door de generaliteit hadden voorbehouden, terwijl thans daarentegen elke gewestelijke of stedelijke corporatie die de uitgaaf kon bekostigen haar eigen instelling wilde hebben om beroepslieden op te leiden en zelfs te diplomaeren. Amsterdam deed, na de dordtsche scheuring, zijn best om ten bate van de remonstranten en andere dissenters een volledigbevoegde tweede hogeschool te krijgen in plaats van zijn bescheiden athenaeum illustre, dat tot voor korten tijd zijn leerlingen aan 's rijks hogescholen moest

overlaten voor het stuk van promotie. Maar zelfs de machtige stad slaagde niet in haar pogingen om den vanouds herbrachten regel te ondermijnen, volgens welken akademie-rechten uitsluitend emanerden uit de souvereiniteit. Tijdens de eerste zestig jaar der nederlandsche akademische geschiedenis had men, naast Leiden, de friesche hoogeschool te Franeker (sinds 1585) en een te Groningen (sinds 1614) voor stad en lande van dat gewest, twee afzonderlijke machten in één staatswezen, gelijk thans nog in sommige zwitsersche kantons voorkomt. Elke hoogeschool in den lande stond van den beginne af onder een college van curatoren, mannen van invloed en aanzien, die dikwijls de bevoegdheid voerden om hoogleeraren te benoemen, doch maar hoogst zelden die om hen te ontslaan. Zij maakten nooit (zooals rector en senaat) deel uit van het hoogeschoolverband, maar traden op als gelastigden van de staten provinciaal en den stadhouder. In Groningen benoemden stad en lande elk hun helft van het college.

De omstandigheden in aanmerking genomen, was een zuiver wetenschappelijke houding der nieuwe instellingen buiten kwestie. Het onderwijs moest noodzakelijk worden toevertrouwd aan leden der staatskerk, betrouwbare vrienden der nationale zaak. Toch schreef het statuut van Leiden, het vrijzinnigste van alle, geen godsdienstigen of wijsgeerigen toets of restrictie voor. In Franeker moesten alle hoogleeraren de kerkelijke formulieren onderteekenen, en Groningen althans liet dit punt niet los vóór 1801. De calvinistische predikanten bleven strijden om invloed op de leer van ten minste hun eigen faculteit, doch al dadelijk verklaarde de vroedschap van Leiden, wat het gevoelen was van velen in den lande, dat zij niet geneigd waren om, terwijl zij de inquisitie van Spanje bestreden, die van

Genève in te halen. En toen de synode van 1618 een specialen kerkelijken curator vroeg om toezicht te houden over de theologische faculteit bleef haar resolutie een doode letter, en beletten de wettige curatoren de plaatselijke predikanten zich in het bestuur der akademie te mengen. De belangen hunner positie verboden hun evenwel met al te kleine minderheden rekening te houden, en daar hun omzigtige gematigdheid zich niet altijd voldoende kon laten gelden tegenover eerzuchtige leiders die niet schroomden den ongeschoolden hoop fanatiek te maken, was het van hun kant de wijste staatkunde om zoo het pas gaf maatregelen te nemen die strijdig schenen met het in hun ordonnantiën geproclameerde vertrouwen in de vrijheid.

Van studentenhuizen als in Engeland, en zelfs als in Keulen of Leuven, is geen zweem te vinden, behalve waar het zekere beursstudenten betrof die op kosten van edelen of steden studeerden en bijna allen bestemd waren voor het predikambt. Elke hoogeschool had haar bursa of *oeconomia*; in Leiden bleef het statencollegie van 1592 tot 1810 in stand, en daarnaast een seminarie voor fransche predikanten van 1606 tot 1703. Zelfs daar werd het regenten- of voogdijsysteem niet streng doorgevoerd. Het hoofd (regent genaamd), of zijn plaatswaarnemer, herhaalde met zijn kostjongens, alleen om te maken dat zij hun werk niet verwaarloosden, wat zij van hun professoren 'op de voor allen bestemde voordrachten geleerd hadden, en andere nieuwelingen vonden overvloed van private onderwijzers om hen op soortgelijke wijze voort te helpen. 's Woensdags en 's zaterdags waren er geen openbare lessen, maar ging men buitengewone hoogleeraren en lectoren hooren, of zelfs de gewone titularissen op de private samenkomsten of *collegia* die zij dan leidden. Ook was het gebruikelijk om op die dagen,

onder leiding van een daartoe toegelaten leeraar, zijn eigen krachten te beproeven in de geregelde disputatie.

De oudste leidsche faculteit der letteren (en wijsbegeerte, gelijk haar toenaam was) bestond uit zes gewone hoogleeraren, in de logica, physica, wiskunde, welsprekendheid (of latijn), grieksch, en hebreeuwsch. De ethica werd wegens haar heidensche strekking door de regeeringspartij in den regel niet zonder argwaan aangezien; zoo ook de metaphysica, ingevolge den natuurlijken afkeer dien humanisten en protestanten hadden van middeleeuwsche spitsvondigheid. Het gemeen gevoelen was, dat de oude filosofie een altoos kennenswaardig werk van menschelijke vernuftigheid is, mits het wordt aangemerkt als een zaak van het verleden, buiten werking gesteld sinds de komst des Heilands. Niettemin werden die gevaarlijke vakken van den beginne af als geoorloofd toegelaten, en vóór het midden der zeventiende eeuw hadden zoowel ethiek als metaphysiek in het geregeld curriculum haar plaats gekregen. Van iedereen, met name van den toekomstigen predikant, werd verwacht dat hij zijn studie begon met humaniora en filosofie, ofschoon een graad in de letteren geenszins als onontbeerlijk beschouwd werd. Wij zien dan ook maar heel weinig voorbeelden dat de graad van candidatus werd behaald. Aan den titel van *artium liberalium magister* werd die van *philosophiae doctor* reeds heel in het begin toegevoegd, waardoor de gepromoveerden op kennelijke wijze in gelijk aanzien werden gesteld met de „doctores” der specieele faculteiten; de eerste leidsche A. L. M. Ph. D. was de beroemde Gerardus Vossius, die het werd in 1598.

Gelijk wel vermoed kon worden was de wijsbegeerte die aan de akademische jeugd werd voorgezet de getemperde scholastiek die in de protestantsche scholen van dien tijd aan-

genomen was. Van de pogingen der ramisten om tegenover de logica van Aristoteles een minder kunstmatig systeem te stellen is nauwelijks een spoor bewaard. Professor Jo. Hachting te Franeker (1622-30) gaf in 1626 een *Dialectica Petri Rami* uit; maar hij was toen reeds in het buitenland wezen studeeren na zijn promotie in het vaderland, en was bij zijn terugkeer ondermeester geweest op een gemeentelijke latijnsche school, waar, omdat zij nog maar voor knapen bestemd was, de vereenvoudigde leer meer kans had goed onthaal te vinden. Twee bekende hollanders uit Oudewater, Snellius de oude en Arminius, die deze zelfde leer hadden onderwezen in Zwitserland en Duitschland, werden onverwijd tot andere plichten geroepen door hun benoeming te Leiden. De eerste die daar een leerstoel in de wijsbegeerte bekleedde, Corn. de Groot (1575), een oom van Huig de Groot, en evenzoo Henricus de Veno te Franeker (1602-13) heeten naar het platonisme te hebben overgeheld, waarmee blijkbaar dezelfde of een verwante vorm van ongedegen eklekticisme wordt bedoeld. Zoover wij weten was De Groots-opvolger, de hagenaar Nic. van Dam, een aristotelicus, en dat waren ook drie landzaten der zuidelijke provinciën die kort na hem te Leiden hoogleeraar waren, Alex. de Ratio (1578-81), Ant. Trutius (1582-93), en Adr. Damman (1586-88). De laatste werd opgevolgd door een schot, mogelijk op aanbeveling van Damman, die door Geo. Buchanan naar Schotland heet beroepen te zijn. James Ramsay werd in 1588 ingeschreven als student in de rechten, werd buitengewoon hoogleeraar in de logica, nam in '92 het regentschap van het statencollegie waar, en overleed het volgend jaar, zeer kort na zijn promotie in de rechten. Het komt niet onwaarschijnlijk voor dat zowel Corn. de Groot, die kort na zijn eerste oefenjaar zijn leerstoel verwisselde voor dien van burgerlijkrecht.

als zijn neef de beroemde advokaat er krachtig voor geijverd hebben dat tot vertegenwoordigers der philosophie leeken werden benoemd, teneinde een duidelijke lijn te trekken tusschen de wereldsche wijsheid die voor alle partijen gelijkelijk geschikt is, en de sectarische neigingen waarvan in die dagen de leeringen der theologen al zeer spoedig verdacht werden. Het ware soort standvastige pleitvoerders voor de eer der rationeele kennis waren die zwervers van meer talenten dan middelen, die den kaledoonschen naam niet minder geducht maakten aan de scholen van het continent dan hij er op de slagvelden was. Van 1593 tot '98 behandelde een fransch theologant, Pierre Dumoulin, als buitengewoon hoogleeraar Aristoteles naar het grieksch; overigens werden geen colleges in de wijsbegeerte gegeven dan door lectoren, onder wie een tweede schot, wiens naam wordt opgegeven als Makolo en die wel Mac Culloch zal geheeten hebben. Eerst in 1603 werd opnieuw een gewoon hoogleeraar benoemd, John Murdison genaamd; die vóór veertien jaar les in de logica had gegeven te Middelburg in Zeeland, en te Leiden ingeschreven was geweest als scotus en student in de rechten. Wij hebben de bewijzen dat Huig de Groot hem voor het ambt had aanbevolen, en hij werd opgevolgd door zijn landgenoot Gilbertus Jacchaeus, die uit Aberdeen geboortig was en Jack heette (gelijk wij weten uit een artikel van prof. Veitch in n°. 5 van het tijdschrift *Mind*) en ook te Helmstedt en Herborn in Duitschland had gestudeerd. Deze kwam in 1603 als jongman van vijftwintig jaar in Leiden met het voornemen om in de theologie te gaan studeeren, maar bemerkte alras dat zijn arminiaansche inzichten hem als dominee in moeilijkheden zouden brengen, ging daarom over tot de physica, en promoveerde in 1611

in de medicijnen. Middelerwijl klom hij van de betrekking van lector over de Isagoge van Porphyrius op tot buitengewoon hoogleeraar in de logica en ethica, en na zijn promotie in de medicijnen tot gewoon hoogleeraar in de physica, wat hij bleef totdat op het eind van 1619 de twee remonstranten die hem in zijn beide vorige leervakken waren opgevolgd ingevolge de nederlaag hunner partij te Dordrecht afgezet werden, en Jack zelf in zijn ambt geschorst werd. De zuiverheid van zijn onderwijs moet te dier tijd in twijfel getrokken zijn, nu hij pas drie jaar tevoren *Institutiones primae philosophiae* (Instituties der metaphysica) had uitgegeven, volgens eigen erkenning op raad van „den onvergelykelijken Grotius”, die blijkbaar in zaken van wijsbegeerte als de gewone raadsman der staten optrad. Het onderwerp van zijn boek wordt, gelijk hij verklaart, te weinig gekend juist door hen die het het best behoorden te verstaan dewijl het nauwkeurige inlichting verschaft nopens de ware natuur van God voor zoover de mensch zich die kan denken. Het zal ijverenden kwezelaars wel als een goddeloos oordeel hebben geklonken, dat de leer van den heidenschen wijsgeer Aristoteles onmisbaar zijn zou om kristentheologanten een helder begrip te geven van de Godheid over welke zij altoos redevoerden. Toch werd in het boek de kerkleer uitdrukkelijk van de menschelijke meeningen onderscheiden als „uit den hemel neergezonden” (*doctrina coelitus delapsa*); daardoor zullen de weleerwaarde dominees er ten slotte vrede mee hebben gekregen dat schrijvers van onbetwifelbare rechtgeloovigheid niet gearzeld hadden de diensten der profane metaphysica te aanvaarden, en na een schorsing van vier jaar herstelde het eindbesluit den vriend van den verfoeiden Grotius in al zijn vroegere rechten.

Hij stierf in 1628 aan verlamming, en liet uit zijn leidse vrouw een, thans uitgestorven, nakomelingschap na.

Er is wel beweerd dat het dordtsche calvinisme met de peripatetische wijsbegeerte, de remonstrantsche leerwijze met het neologisme van Ramus samenging. Wij weten alleen dat Arminius, het hoofd der laatstgenoemde partij, in zijn jonge jaren de verzoeking had ondergaan van de ijdele beloften van het ramisme; maar al de hoofdmannen onder zijn geleerde volgelingen, Grotius en diens beschermelingen Murdison en Jack niet uitgezonderd, waren onverdachte aristotelici, en inderdaad konden zulke doorknede klassieke geleerden als de landgenooten van Erasmus en Grotius waren niet lang in dwaling blijven omtrent de middelmatigheid der zich roemende discipels van Cicero. De slofferige meegaandheid die de versmaders van den ouden grieksch en meester zich vergenoegden aan hun leerlingen mee te deelen scheen hen niet schadeloos te stellen voor het gemis van strenge geestestucht, en Aristoteles bleef door alle partijen beschouwd worden als een waarborg voor bona fide beoefening der logica, zelfs door strenge philologen, die wel niemand van zachtmoedigheid jegens middeleeuwsche tradities verdenken zal. Toen Jacks vrienden, Bertius, Vossius, Barlaeus, uit hun ambt werden ontzet, werden zij onmiddellijk door anderen van dezelfde denkwijze vervangen. Tot dezen behoorden Dan. Sinapius (gest. 1638) en de weleer vermaarde Franco Burgersdijck (1620-35), wiens *Institutiones logicae*, voor het eerst gedrukt in 1626, op uitdrukkelijken last der staten van Holland opgesteld zijn, te gelijk met Vossius' *Grammatica en Rhetorica*, opdat de voorbereidende scholen, waarover de akademie te klagen had, voor het geheele trivium dat zij te onderwijzen hadden van standaardleerboeken zouden voorzien zijn.

Deze boeken vonden weldra hun weg in heel Europa; van de *Logica* verscheen reeds in 1644 een editie te Cambridge, en J. S. Mill heeft er als jongen in zitten studeeren.

In Franeker werden de hierbesproken vakken in het begin vertegenwoordigd door vaderlandsche geleerden die in hun kwartier des lands reeds gunstig bekend stonden. Aan de bemoeienis van Joan Casimir Junius, die hem te St. Andrews als veelbelovend lector gekend had, had Groningen zijn eersten hoogleeraar in de wijsbegeerte te danken, Geo. Mc Dowell, uit Maxton aan de Tweed geboortig, die op zijn vierentwintigste jaar uit Schotland beroepen werd, tweemaal in een van de voornaamste families der stad trouwde, en alras belooning vond voor zijn aan de gemeenschap bewezen diensten. Uit het hoogleeraarsambt toch, dat hij van 1614 tot '27 bekleedde, ging hij over in dat van voorzitter van een krijgsgerecht, en klom mettertijd op tot ambassadeur van Karek II in den Haag. Ook zijn akademische opvolgers, Franc. Meyvart uit Gent (1620-40), Mart. Schoock uit Utrecht (1640-65), en Jo. Bertling uit Groningen (1667-90), verzaakten de geldende leer niet. Schoock was een partijganger, werd echter weldra een particulier tegenstander, van Gijsbert Voet, de utrechtsche steunpilaar der calvinistische orthodoxie, en wijdde in druk in inhoudrijke verhandelingen uit over een eindelooze verscheidenheid van onderwerpen, van pausdom en cartesianisme af tot boter, haring en bier toe. Aan het deventersche athenaeum werd de peripatetische vaan stevig omhooggehouden door een geleerd en bereisd doctor der varijsche hoogeschool, Gijsbert van Isendoorn (1634-47), die daarna nog negen jaar college gaf in zijn geboorteprovincie te Harderwijk (1648-57), en toen in vrede stierf, na een resolutie van curatoren te hebben geprovoceerd tegen de cartesiaansche ketterijen.

Ondanks de verplichte beoefening der peripatetische wetenschap moest de bekendheid met de rivaliseerende stelsels der oudheid, alsook de ontdekkingen van den nieuweren tijd en theologische overwegingen, er toe leiden, dat het denken afentoe van het platgetreden pad afweek, hetgeen spoedig een grondige herziening van de geldende theorieën zou hebben noodig gemaakt, ware het niet dat men aan zaken van, naar het scheen, louter weetlust minder belang hechtte. In 1620 werd te Leiden een reeks lessen over nagenoeg de geheele theoretische wijsbegeerte gedrukt, het nagelaten werk van zekeren David van Goirle (Gorlaeus) uit Utrecht, van wien het op het titelblad heet dat hij een aantal zeer voorname leerstellingen der peripatetische school omverwerpt. Daar hij eerst in grasmaand van het jaar 1611, pas twintig jaar oud, te Leiden in de godgeleerdheid was komen studeeren, moet hij een jongman van zeldzame beloften zijn geweest, die ongetwijfeld de eerste colleges in de physica van Jack heeft bijgewoond en den moed had het met zijn meester oneens te zijn. Hier vertoont hij zich als een denker die, meer naar kennis der werkelijkheid dan naar conventioneele verklaringen begeerig, er met name vaardig in is om met groote nauwkeurigheid van woorden abstracties te hanteeren, doch die, door nauwer te letten op natuurverschijnselen en op de beginselen der bewegingsleer, veel grooter welslagen op zijn ondernemen zou hebben bereikt dan zijn speciale opleiding voor de kerk hem schijnt vergund te hebben. Misschien vindt nog eens een bevoegd schrijver tijd om de verdiensten en tekortkomingen aan te wijzen van een die zich zeer beijverd heeft een van de hervormers der wetenschap te worden, doch wien het mislukt is wegens overschatting van het louter formeele denken, dat zoo dikwijls in netelige om-

standigheden een valstrik gebleken is voor het talent.

De eerste verbetering die hij in de traditioneele kunde aanbracht is de ontkenning van het bestaan der universalia. Uit het feit dat hetgeen tot een zaak in de betrekking van praedicaat kan staan zich in het afgetrokkene denken laat, zonder betrekking tot de zaak waaraan het zou kunnen worden toegeschreven, volgt niet dat het een op zich zelf staand iets is, gelijk de realisten ons zouden willen doen gelooven. Er is geen reden om er iets meer in te zien dan een van de klassen waarin de geest de voorwerpen van zijn opmerkzaamheid rangschikt teneinde ze uit elkaar te houden en met elkaar te vergelijken. Wij zijn niet gerechtigd aan iets dat in den geest gedacht wordt een bestaan toe te schrijven, tenzij wij daarvoor een stellige reden kunnen toonen. De aard van ons denkvermogen dwingt ons bv. een onderscheiding te maken tusschen de essentie van een zaak, of wát zij is, en haar existentie, of aanwezig in de werkelijke wereld; maar toch begrijpen wij dat hetgeen zoodoende als afzonderlijk voorwerp van opmerkzaamheid wordt voorgesteld in werkelijkheid één is met iets anders, waarmede het volgens onze woorden slechts in zekere betrekking zou staan. In gewone gevallen loopen wij geen gevaar een tweede verschijning of trek voor een tweede zaak te houden, maar toch ligt aan tal van grove hetzij philosophische of populaire dwalingen zulk een verwarring te gronde. Klaarblijkelijk onder den invloed staande van de op het gezond verstand gebaseerde gevoelens der nominalistische school, en als goed hollander meer op onbetwifelbare feiten dan op specieuze theorieën uit, dringt Gorlaeus er voortdurend op aan dat wij het aantal der als werkelijk bestaand erkende dingen niet moeten vermeerderen buiten geval van noodzaak. Hij noemt het ongerijmd het bestaan van iets

als vaststaand aan te merken zoolang wij er niet zeker van zijn dat er zulk een ding is (*ridiculum enim est statuere dari, quod dari nescimus*). Evenwel, hoe duidelijk hij op dit en andere punten ook is, de eenheid van bestek in zijn wetenschappelijk stelsel is minder volkomen dan bij den aanhef het geval beloofde te zullen worden. Eigen ervaring en de getuigenis der gewijde teksten worden maar dadelijk als gelijkslachtig behandeld, alsof geen discussie van beteekenis over zijn onderwerp zou kunnen worden gevoerd dan tusschen hen die bij voorbaat de volstrekte geldigheid dier beide bewijsmiddelen erkennen. Het is waarschijnlijk dat de postume uitgever van het boek een ietwat gebrekkig handschrift heeft gevolgd, daar een bekwaam innovator niet zou hebben verzuimd in den breede uiteen te zetten welke redenen hij had om de doodgewone opvatting der bewoording „praktische wijsbegeerte” te ignoreeren en ze te bezigen ter aanduiding van logica en wiskunde, op grond dat althans de laatste een kundigheid is die het verstand „praktisch” volmaakt. Het zou nutteloos zijn na te snuffelen wat nu precies de verbeteringen zijn die de jonge wijsgeer zijn toehoorders zal hebben aanbevolen; de teksten zijn te onvolledig om een eerlijke appreciatie van zijn begaafdheden te vergunnen. In allen gevalle trok hij in zijn tijd de aandacht door zijn beslist tegenstand tegen de aristotelische ontologie, en vond bewonderaars die bereid waren zijn handschrift te drukken met zijn naam er op, doch niet om het in het openbaar te verdedigen, en zelfs niet om voor de zuiverheid der uitgaaf behoorlijk zorg te dragen. Zooals het daar ligt kunnen wij het bezwaarlijk anders beschouwen dan als een leerzaam toonbeeld van de meer stoute dan rijpe overdenkingen, waardoor de voortgang der wetenschap, aan

den vooravond nog wel van haar ongehoorden vooruitgang, werd in gevaar gebracht.

De wijsbegeerte wordt hier omschreven als de leer aangaande de volmaking der menselijke ziel (anima) in haar tegenwoordig leven. Er is een wijze om het verstand te volmaken en een om den wil op te kweken; elke dier beide wordt behandeld in een aparte afdeeling der wijsbegeerte, tennaastenbij overeenkomend met wat wij gemeenlijk bedoelen met de termen theoretisch en praktisch, hoewel hier, om welke reden ook, uitgedrukt in een onhandige parafraze. Wat Gorlaeus praktische wijsbegeerte gelieft te noemen heet in den regel formeele wetenschap, en staat in zijn stelsel tegenover theoretische wijsbegeerte, of de leer van het zijn. Onder dezen naam verstaat hij, vooreerst, een algemeene theorie van het zijnde en de daaraan toegeschreven eigenschappen, die hij bezwaar heeft metaphysica te noemen (maar waarom niet ontologie?), en voorts een uiteenzetting van de onderscheiden soorten daarvan. Om te beginnen is natuurlijk de Schepper onderscheiden van alle schepselen; maar verder zijn onder de laatste, naast fysieke wezens en voorwerpen, de engelen begrepen, die als een afzonderlijke klasse van wezens moeten worden beschouwd. Naar de opvatting van den schrijver zou dus een hoofdstuk der bijbelleer vergelijkbaar zijn met een der zoölogie of meteorologie, — een methodische schikking die meer symmetrisch dan voorbeeldig is, en dan ook nooit door de nieuwere wetenschap is aanvaard. Evenwel moeten wij niet vergeten dat toen de wereld omtrent drie eeuwen jonger was tal van eenvoudige waarheden, die aan de kinderen van onzen tijd gemeenzaam zijn, nog met moeite moesten worden ontdekt, en dat wij hier te doen hebben met een tijdgenoot van Bacon, niet van Newton.

Evenals de beroemde kanselier behoort hij tot het tijdvak van den kampstrijd tusschen het middeleeuwsch traditionalisme en het zelfstandig onderzoek, tijdens hetwelk de vanouds herbrachte begrippen meer door kracht van gewoonte dan door sterkte van overtuiging gehandhaafd bleven. Als voorbeeld hoe vlottend omstreeks den jare 1620 de meeningen onder vrijzinnige jongeren waren kunnen wij wijzen op wat onze schrijver over het vraagstuk van de beweging der aarde zegt. Hij schijnt geen ijverig verdediger der oude partij te wezen; inderdaad erkent hij volmondig dat haar meeste argumenten onhoudbaar bevonden zijn, en hij zou zelfs bereid wezen van de heele astronomie der scholen af te zien, waren er niet drie redenen die hij afdoende acht. Als zoodanig geeft hij op, niet de onrechtzinnigheid der nieuwere theorie of het aan de oude meesters verschuldigd ontzag, maar de volgende opmerkingen, die door een eenvoudig beroep op de moeilijkheid om van de hemelverschijnselen op de gewone wijze rekenschap te geven zouden zijn opzijgeschoven. Ten eerste, één lichaam kan op een gegeven tijdstip slechts één natuurlijke beweging (zooals Aristoteles het noemt) hebben. Want daar alwat natuurlijk is noodzakelijk is, en daarom altoos juist zóo veel uitwerking heeft als waartoe het het vermogen bezit, zou een lichaam, indien het met meer dan één natuurlijke beweging te gelijk behept ware, zich op één zelfden tijd in verschillende richtingen moeten bewegen, wat zich niet laat denken. Nu weten wij dat aarde en water, de elementen waaruit onze bewoonbare bol bestaat, zich van nature niet in een kring maar recht naar het middelpunt der aarde bewegen, en indien dit het geval is met de geïsoleerde deeltjes waarmee wij proeven nemen, moeten zij als aggregaat onder denzelfden regel staan. Bijgevolg, hoe de natuur-

lijke beweging van onzen bol ook moge wezen, kringvormig is zij zeker niet. — In de tweede plaats, ondersteld dat de aarde zich evenzoo bewoog als de planeten, dan zouden de zielen van haar bewoners dat feit opmerken, aangezien de bijbehorende lichamen het gemeenschappelijk lot zouden moeten deelen. Nu bemerken wij niets van zulk een algemeene beweging, bijgevolg bestaat zij niet. — Ten laatste, als de aarde zich in een kring bewoog, zou een loodrecht in de hoogte geworpen steen niet, zooals toch het geval is, weer op zijn vroegere plaats neerkomen. Immers voor te geven dat hij zelfs onderwijl hij de aarde verlaat en weder bereikt haar beweging deelt gaat niet op; want toen de werpende hand hem dwong een oogenblik uit zijn regelmatigigen loop af te wijken, kon hij in dien tusschentijd zijn natuurlijke beweging niet behouden in dien zin, dat hij te gelijk de baan der aarde en zijn eigen bijzondere lijn door de lucht zou hebben doorlopen. — Wij zien dat de toenmalige afkeurders der scholastiek zelf niet altoos vertrouwen verdienden, maar ondanks al hun fijne ontleding op tegenwerpingen van het gehalte van deze bleven steken. De gebruikelijke opleiding die men in een stad als Leiden kreeg had hen niet genoopt om op zulke voor de hand liggende begrippen te komen als samengestelde beweging, of onmerkbaarheid van een voortgang indien slechts de beweging gelijkmatig zij, veelmin om te pogen zich van het verschil te vergewissen tusschen wat zij bedoelden met natuurlijke en kunstmatige beweging. Dat de europeanen van den nieuweren tijd, die hun ontwikkeling aan de oude grieken en romeinen te danken hadden, niet op eenmaal hun bevoegdheid om op hún beurt zelfstandig te oordeelen in praktijk konden brengen, verbaast ons niet wanneer wij de wondere kracht der suggestie

kennen. Maar wel verwondert ons, ook dan, de bloohartigheid van hervormers die twee van de vier elementen, en andere grondartikelen van het peripatetisch geloof, dorsten afschaffen, en toch bleven staan bij een volkomen onbevozen bewering als bv. deze, dat wij elke verplaatsing van ons eigen organisme opmerken, iets wat elke trekschuitreiziger weerleggen kon. Met het oog op den hoop verwarde hypothesen waartoe de natuurwetenschap geworden was zouden wij moeten verwachten dat een openhartig weetlustige uit die dagen met genoeg het heele pak louter formeele schoolwijsheid overboord zou hebben geworpen en alleen eenvoudige onloochenbare feiten en verklaringen van aantoonbare beginselen zou hebben behouden om daarmee overnieuw te beginnen. Integendeel zien wij een die onder de besten moet gegolden hebben hulpeloos afhangen van het toevallig overschot der gangbare meeningen, doorspekt met zijn eigen even toevallige oorspronkelijke overdenkingen. Lieden van zijn slag waren niet halsstarrig genoeg om zich aan de oude theorieën vast te klemmen op grond van haar ouderdom; en toch zouden zij ze nauwelijks hebben durven verlaten, als er geen vastberadener geesten geweest waren om de realistische gevoelens vóór zich te dagen, en tegen het eene gezag op te staan zonder nu voor een ander te gaan buigen. Blijkbaar was het lang niet gemakkelijk ontwikkelde lieden te overreden dat de waarheid niet een diepzinnige en deftige zaak behoeft te zijn, maar vaak duidelijk en eenvoudig genoeg is om door ieder te worden begrepen, en dat de door een lang verloop van naarstige studie verworven denkbeelden nochtans zonder werkelijke waarde kunnen zijn. De scholastieke gewoonte om elk voorwerp van conventioneelen eerbied in een stemming van ontzag te naderen deelde aan zaken en personen een beko-

mede waarop ze, afgezien van het belang dat er in bijzondere kringen aan werd gehecht, geen aanspraak konden maken. Zelfs toen Gassendi's horatiaansch motto *sapere aude* geen waarborg meer was tegen het belooopen van ernstig gevaar in een onverdraagzame omgeving, herinnerde het denkers den weerzin dien zij zelf zouden voelen om het voor impopulaire meeningen op te nemen. De maatschappij der geleerden heeft langen tijd onder een eigen etiquette geleefd, die met even weinig lankmoedigheid als elke andere vormencodex ter wereld inbreuk verdroeg. Eerst de cartesiaansche hervorming was machtig genoeg om de onderscheiding uit te wisschen tusschen eenvoudige en belijdbare waarheid, die in den nieuweren tijd gemeenlijk als één en dezelfde worden opgevat. Vóór de definitieve zegepraal dier hervorming schijnt er altijd een indruk te zijn blijven hangen, dat zekere opvattingen misschien strijdig zijn met de werkelijkheid, maar dat het onvoegzaam zou zijn dat te zeggen. Welopgevoedheid doet geleerden van gekuischter stempel altoos bedenken hoe zeer zij zelf aan fouten onderhevig zijn, en doet hen daardoor hun dolende broederen sparen; maar anderen zagen geen reden om, wanneer van hen die zich voor wetenden uitgaven de nietwetendheid bleek, hen van het vonnis te verschoonen dat hun overmoedscheen te verdienen. Door het overwicht van het meer gemeenzame op het meer hoofsche element in de studentenwereld werd de zorg om de waardigheid van den stand op te houden hier te lande misschien nog minder dan elders een breidel op de vrijheid van spreken en denken, welke onder het oude hoogeschoolsysteem één hoofdzakelijke gelegenheid tot uiting had: de in het openbaar gehouden disputaties. Zoodra er een vraagstuk opkwam dat de belangstelling in de openbare zaak binnen het gebied der

school meer of minder in beweging bracht, werd het zonder falen het onderwerp van een meer vurig en onomwonden dan hoffelijk debat, dat evenwel vermoedelijk het beste geneesmiddel verstrekte tegen jeugdelijke bedeesdheid en overmatige deferentie voor ongerechtvaardigde oordeelvelling.

Toen de remonstrantsche beroerten afgewend waren van die éene hoogeschool welker vrede zij bedreigd hadden, konden haar curatoren zich vleien, voor het vervolg de rustige ontwikkeling te hebben verzekerd van gezonde geleerdheid op onwrikbare calvinistische beginselen, zij het ook verklaard in dien milden geest die het best bij den volksaard voegde. Weinig vermoedden zij dat uit een ander deel der unie binnen luttel jaren een leer zou worden gepropageerd, die beschikt was den nieuwoptgekomen eisch van duidelijkheid als eerste voorwaarde van geloofwaardigheid krachtiger aan te zetten dan eenige andere leer tot dusver had gedaan. Geheimzinnigheid ging men allengs als een twijfelachtig voorrecht beschouwen, dat evengoed diepte als onzekerheid van kennis kan aanduiden en daarom veel lager staat dan een ronde verklaring van niet te weten, die ons ten minste helpt om vast te stellen op welke punten wij te kort schieten. In strijd met wat menigeen verwachtte was het de ijverende protestantsche partij die den meest beslistenen weerstand bood tegen elke poging om het beginsel van persoonlijke controle door het verstand in te voeren. Mogelijk vreesden zij, door aan de menschelijke wijsheid aandeel toe te staan in het beleid van ons leven, de verdienste van 's menschen verlossing toe te schrijven aan zijn eigen handel.

In het voorjaar van 1629 dan schreef de franekersche rector den naam in van *Renatus des Cartes, gallus, philosophus*, een fransch edelman, opgevoed aan een

jesuïetenschool, later te Parijs met wiskunstenaars als Mydorge en Mersenne in omgang, nog later vrijwilliger in staatschen dienst onder de bevelen van dien grooten beschermheer der exacte studie, Maurits van Oranje. Het twaalfjarig bestand met Spanje noopte den jongen krijgsman alras naar actieven dienst elders om te zien, en dien vond hij een pooslang onder de katholieken in Duitschland en Hongarije. Toen besloot hij, daar hij achteraf toch het meest geschikt scheen voor een wetenschappelijk leven, voortaan een rustig onderdak te zoeken aan de kleine friesche hoogeschool. Om een of andere reden viel de plaats hem tegen, en weldra keerde hij terug naar Amsterdam, vanwaar hij enkel een kort uitstapje deed naar Engeland. In Amsterdam kwam hij in kennis met den gouverneur van eenige jongelieden, Henry Renier (of Renery), geboortig uit het sticht van Luik, die te Leuven in de wijsbegeerte had gestudeerd, doch toen hij in zijn vaderstad in den geestelijken stand zou gaan het calvinisme omhelsde, en zich kort daarop naar Holland begaf, waar hij eerst plan had predikant, maar later verkoos wetenschappelijk privaatileeraar te worden. In 1631 beriep hem de stad Deventer tot een leerstoel aan haar athenaeum; drie jaar later verbond hem de stad Utrecht aan een dergelijke inrichting, en toen het souvereine gewest van dien naam haar illustre school tot hoogeschool wenschte te verheffen, werd Renier de eerste academische vertegenwoordiger der cartesiansche philosophie. Gelijk hij aan Mersenne schreef, was de fransche denker zijn licht, zijn zon, zijn god zelfs geworden, wiens zaak hij omzichtig maar met verknochtheid diende. Bij zijn dood (1639), puur ten gevolge van hard werken, hield niet alleen zijn philologische ambt- en landgenoot Aemilius het met hem, maar verscheiden vroedschappen en studenten, en een zijner leer-

lingen Henry de Roy (of le Roy, ook Regius genaamd), gaf naar zijn beginselen college in de physiologie, met grooten bijval. Regius echter, zich in zijn medisch hoogleeraarschap meer onafhankelijk voelend van de geestelijke autoriteiten, vond goed de aristotelische school in zulke bewoordingen aan te vallen, dat hij de verbittering gaande maakte niet alleen van zijn philosophische collegaas Arn. Senkwaard (Senguerdius, 1639-48) en Dan. Berckringer (1640-67), maar ook van hun machtigen theologischen beschermer Gijsbert Voet, die zelf een leerling was geweest van Jack en privaatileeraar van Burgersdijck. Deze onvermoeibare zwaardvechter der bestaande orde van zaken begon onverwijld zijn campagne, eerst door zijn leerlingen in hun gebruikelijke theses te doen protesteeren, en vervolgens door twee besluiten uit te lokken, een van de vroedschap in haar curatoriale hoedanigheid, waarbij Regius beperkt werd tot zijn medisch leerambt, en het andere van den akademischen senaat, waarbij het professorencollege de nieuwe wijsbegeerte afkeurde om drie opmerkelijke redenen. Ten eerste, omdat zij in tegenspraak was met de oude leer; ten andere, omdat zij de studenten onkundig liet van de beteekenis der oude termen; en ten laatste, omdat zij, althans naar het scheen, tot consequenties leidde die in botsing kwamen met andere takken van geleerdheid, met name de rechtzinnige theologie. Een ander leerling van Voet, Schoock te Groningen, werd door zijn leermeester opgestookt om een traktaatje ter bestrijding van het cartesianisme uit te geven. De gevoelige fransche wijsgeer, die begonnen was met den trouwen Regius op zijn verzoek bij te springen met argumenten, maar zoo lang mogelijk vrede begeerde te houden, zag zich nu openlijk beschuldigd van niets minder dan atheïsme, een aantijging die zelfs in de vrije republiek gevaarlijk genoeg was, en

nam op zijn beurt tot krachtdadige maatregelen zijn toe- vlucht. Behalve dat hij zijn bekenden brief aan Voetius in het licht zond, wendde hij zich tot den ambassadeur van zijn land, en met diens hulp tot den groningschen senaat en de utrechtsche vroedschap. Nadat er veel polemisch stof was opgejaagd verbood Utrecht zijn drukkers om nog eenig twistgeschrift van een van beide zijden uit te geven (1645), en Schoock, die het gestook van zijn meester ver- klapt had, ontkwam ternauwernood aan een vervolging wegens smaadschrift tegen dezen. Van toen aan heerschte de officieele wetenschap in Utrecht ongestoord, onder de auspiciën van Voet en zijn twee zoons Paul en Daniël, die door zijn invloed elk op hun beurt tot een hoogleeraar- schap werden geroepen (1641-53 en 1653-60; de laatste te Harderwijk onder den onbesproken Isendoorn opgeleid). Regelrecht van het sterfbed van den jongste zond de onversaagde oude vader een zijner verwanten om de vroed- schap te winnen voor de goede oude aristotelische richting, maar ditmaal zonder welslagen, daar het ambt aan een bloed- verwant van een der stedelijke grooten zelf vergeven werd, Regnerus van Mansvelt, die op het punt gestaan had om als gezantschapspredikant het land uit te gaan, en een ge- matigd cartesianisme beleed, gelijk een fatsoenlijk jonkman in die dagen voegde (1660-71). Doch korte jaren vóór zijn dood had de vergrijsde theoloog wederom de voldoening, een zijner trouwe leerlingen, Gerard de Vries, eerst lector (1671-72) en vervolgens hoogleeraar (1674-1705) te zien worden als opvolger van zijn kinderen; ook gaf deze, zevenentwintig jaar na de eerste editie, een tweeden druk uit van Daniël Voets *Libri VI de rerum natura*. Toch heette het tegen het eind der eeuw dat deze zelfde De Vries nog maar weinig invloed had overgehouden, en

op verscheiden punten voor den neologischen stroom was gezwicht. In zijn tijd werd de astronomie gedoceerd door iemand van dezelfde school, Joh. Luyts (hoogleraar te Utrecht 1680-1721), die, als hij tot het laatst de leer van zijn eigen verhandeling over die wetenschap is toegedaan gebleven, een der laatste weersprekers van den kringloop der aarde moet zijn geweest.

Inmiddels had in Leiden de studie der wijsbegeerte onder Burgersdijcks opvolgers, den latijnschen dichter Jo. Bodecherus (1629-38), Dan. Sinapius die van zijn post aan het statencollegie tot een professoraat in de ethica bevorderd werd (1635-38), en Franc. du Ban, een onberoemd gebleven franschman (1635-43), niet getierd. In 1641 poogde de nieuwe hoogleraar in de logica Adr. Heereboord het vak weder te bezielen, daarbij protesteerend tegen den slaafschen eerbied voor Aristoteles dien die groote meester de eerste zou zijn geweest om te bezweren, en de logica behandelend naar een eigen opzet. De verbeteringen die hij voorsloeg vonden evenwel geen algemeene aandacht en kunnen nauwelijks eenig gevolg hebben gehad. Natuurlijk werd hij tot verantwoording geroepen voor den rector Otto Heurnius, een bedaagd hoogleraar in de medicijnen die zelf lector in de logica was geweest toen hij nog zat te wachten op zijn vaders titel; maar curatoren vonden er geen kwaad in en lieten hem toe voort te gaan gelijk hij begonnen was. Kort na dezen zien wij hem in verrukking over de eerste publicaties van Descartes, en deels door zijn lessen, de verhalen uit Utrecht, en het verblijf van den franschen denker in Leiden en elders in de republiek, begon het zaad van het nieuwe rationalisme onder de studenten te kiemen. Om aan dit gevaar voor het oude leerstelsel, en aan de leekenbehandeling die zekere, gemeenlijk aan het predikambt voorbehouden,

onderwerpen bedreigde, te ontkomen, gingen metterdaad enkele consciëntieuze jongemannen voor colleges in de echte metaphysica naar Utrecht; weshalve de leidsche curatoren ten slotte, op dringend verzoek van hun theologische faculteit, een openbaren leergang in de metaphysica besloten te openen (1644). Op aanbeveling van Salmasius beriepen zij Adam Stuart, „vir in philosophia Roscius” gelijk men hem fraai betitelde, vroeger hoogleeraar te Sedan, die te dier tijd schijnt vertoefd te hebben in Londen. Terstond toonde hij zich een even vurig twistvoerder als wie ook van het geslacht Voet en hun leerlingen, bestreed openlijk Heereboord, die van 1645 af ook in de ethica college gegeven had, en trachtte het verschil aan te geven tusschen de volgelingen van Aristoteles en die der natuur. De groote onderwerpen van den dag, de rechtmatigheid van algemeenen twijfel en de eigenschappen der Godheid, werden in elke openbare disputatie betrokken, en zóo heftig waren de regent van het collegiehuis Revius en de hoogleeraar in de godgeleerdheid Trigland, dat Descartes bij curatoren een formeele klacht indiende (1647). Het gelukte hem slechts een besluit te verkrijgen dat alle vermelding van zijn meeningen in de akademische lessen verbod. Maar Stuart, die zijn aanvallen op die meeningen voortzette zonder hun zegsman te noemen, vond een versch bestrijder in een jong utrechtsch doctor in de medicijnen, Jo. de Raey, die zes jaar geleden zijn meester Regius aan zijn oude akademie had terzijgestaan, en er nu op stond dat beide partijen het besluit even letterlijk in acht zouden nemen. Dit leidde tot hevige tooneelen en tot eenig vinnig pamfletgeschrijf, waarna curatoren aan de beroering een einde maakten (1648).

De volgende vijfentwintig jaar schijnt hun politiek er

een van bemiddeling te zijn geweest. In 1656 moesten de hoogleeraren in de wijsbegeerte en in de godgeleerdheid beloven, niets te zullen inpalmen van elkaars gebied. Adam Stuart stierf in 1654, doch had De Raey toen reeds drie jaar lang als ambtgenoot gehad in de faculteit (1651-68). De arme Heereboord, die aan wijn verslaafd was en een nogal poovere voordracht had, overleed in 1661, niet zonder buitenslands eenigen naam na te laten, want een van zijn werken, de *Philosophia naturalis*, moet in 1665 te Oxford herdrukt zijn. Hij werd opgevolgd door David Stuart, die zijn vaders dogmatisme geërfd had zonder diens twist-zuchtig karakter (1661-69). Ten tijde van dezen ouder-wetschen geleerde wendde een aanhanger der jonge sekte, de hoogleeraar in de godgeleerdheid Heidanus, een man van ruime belezenheid, al zijn invloed aan om aan de hoogeschool als gematigd cartesiaan Arnout Geulincx in te leiden, tevoren hoogleeraar in de wijsbegeerte te Leuven en later tot het protestantisme bekeerd, wien wij een afzonderlijk hoofdstuk zullen hebben te wijden, daar er reden is hem als verreweg den oorspronkelijksten denker te beschouwen die ooit aan een nederlandsche akademie college in de wijsbegeerte heeft gegeven; iemand die bekender zou geworden zijn als hij niet zoo jong gestorven was en niet tegen zich gehad had de ongunst van ambtgenooten en, wat het ergst van alles was, de onderscheiden soorten van vooroordeelen die hier te lande elk ernstig philosophisch ondernemen in den weg stonden. Wat ook tijdens het abrupt besluit van zijn loopbaan door de epidemie van 1669 zijn verwachtingen mogen zijn geweest, de fransche inval van drie jaar later zou er zeker een eind aan hebben gemaakt. De regentenpartij, die in zijn dagen de zijn richting vijandige invloeden had wederstaan, had enkel tijd om twee cartesianen

te benoemen, doch dezen werden juist aanbevolen door hoedanigheden die van de zijne verschilden. De een, Burcherus de Volder (1670-1705), leeft nog in de herinnering als briefwisselaar met Leibniz over de natuurwetenschappen; de ander, Theod. Kranen (1670-73), een poover partijman, werd spoedig aan de medische faculteit overgedaan, en bracht het door zijn vlotte welsprekendheid tot hofarts te Berlijn, waar hij in 1690 stierf. Inmiddels werd de uiterlijke traditie van het peripateticisme door een simpel lector bewaard, Wolfert Senguerd, zoon van den utrechtscen aristotelicus, die zijn laatste jaren (1648-67) had doorgebracht aan het amsterdamsche athenaeum.

Ondanks den politieken omkeer die door het stadhouderworden van Willem III werd teweeggebracht, deden de leidsche curatoren wat zij konden om tegen den reactiestroom in te gaan en hun hoogeschool op de hoogte van den tijd te houden. Ook was de voorkeur der mannen op het kussen niet zulk een levenskwestie dat zij de gevoelens van het opkomend geslacht aanmerkelijk zou wijzigen. Het deed er weinig toe of onschadelijke lieden als Senguerd en een zekere Wilhelmius als hoogleeraar optraden (gest. 1724 en 1677); of een vreedzaam geleerde als De Volder, hoezeer in theorie een medestander der in de nederlaag zijnde partij, voornamelijk op grond van zijn bedreven experimenteeren zijn ambt behield. Praktisch bleef de akademische vrijheid onaangetast, totdat de geestelijkheid, altijd ree om kennisproblemen met godsdienstkwesties te verwarren, curatoren er toe wist te brengen om een syllabus uit te vaardigen van dwalingen die niet langer zouden mogen worden staande gehouden, bv. *omnem philosophiam religionis esse expertem, summumque hominis bonum esse animum sua sorte contentum*. Men moet het ernstig

betreuren dat Heidanus, toen hij het onderstond om zoowel als cartesiaan als, in de theologie, als coccejaan (tegenpartijder van Voetius) tegen dezen maatregel op te komen, meedoogenloos werd afgezet, maar hij was toen al tachtig jaar (1676) en een rijk en bij de leeken invloedrijk man. Een enghartig fransch theologant; Steph. le Moyne, vatte moed om zitting te nemen in een senaat, die aldus gelukkiglijk gezuiverd was van alle nieuwigheden die zijn gemoedsrust in gevaar zouden hebben kunnen brengen.

Uit Leiden en Utrecht voor zoover mogelijk geweest, bleef de nieuwe wijsbegeerte bloeien aan het amsterdamsche athenaeum, waar haar vroegere zwaardvechter aan deze beide hoogeschoolen, De Raey, van 1669 tot 1702 hoogleeraar was, en Jo. Theod. Schalbruch, de uitgever der werken van den cartesiaan Clauberg, van 1698 tot 1722. De Raey was aanbevolen door den beroemden hydrograaph Hudde, een der burgemeesters, en bewonderde, evenals velen van die school, niet zoozeer de theorieën van den franschman als zijn redeneermethode. Op zijn oudendag vergeleek hij 's meesters hypothesen met porceleinen vazen, bewonderenswaardig om naar te kijken maar wel wat broos om te hanteeren. Clauberg had Descartes' leer in den systematischen vorm gebracht daar onderwijzers van beroep van hielden, en Schalbruch was rector der stedelijke latijnsche school. Zijn philosophisch ambt schijnt op een of andere manier van 1704 tot 1717 gedeeld te zijn door den hoogleeraar in het grieksch Tib. Hemsterhuis, omtrent wiens loopbaan in Amsterdam weinig of niets bericht wordt. Zelfs te Harderwijk had de nieuwere school aanhangers in Corn. van Thiel (1655-88) en openlijker in Ger. Wijnen (1691-1721); en te Groningen, niettegenstaande het akademisch statuut, in den historicus Tob. Andreae (1634-76), Ger. Lammers (1667-69),

en twee hugenootsche refugiees, Jac. Gousset (1691-1704) en Mich. Rossal (1724-44). Franeker was een broeiest van cartesianisme onder Jo. Greidanus (1658-68), Jo. Wubben (1664-78), Jo. Schotanus a Sterringa (1678-99), Abr. Gulichius (1679-80), Tob. Andreae den neef (1681-85), Herm. Alex. Röell (1686-1704), en Ruard Andala (1701-27, een heftig bestrijder zoo van Geulincx als van Spinoza). Toch werd ook hier de scholastieke traditie en de letter van het statuut nagekomen door de aanstelling van Christoph. Munster (1651-60), Abr. Steindam (1664-72), en Jo. Regius (1686-1738), een leerling van Ger. de Vries, die, toen hij veertig jaar en zijn filosofie geheel verouderd was, zijn financiën verruimen moest door dokterspraktijk. Toch bond hij als oud man nog een fellen pennestrijd aan tegen het cartesianisme van zijn ambtgenoot Andala, waaraan curatoren een eind hebben moeten maken.

Doch juist ten tijde dat de laatste pogingen werden gedaan om den triomf van het cartesianisme over de aarzeling der akademies te verzekeren, waren de dagen van het neologisme der zeventiende eeuw geteld. Toen Senguerd in Leiden, De Vries in Utrecht, Regius in Franeker er nog tegen aan het kampen waren als tegen een gevaarlijk invoersel, ging een jong haagsch advokaat, Will. Jac. 's Gravesande, die reeds als schrijver over natuurwetenschappelijke onderwerpen in een te dier stede uitkomend fransch tijdschrift bekend was, ter gelegenheid van de troonsbestijging van George I als secretaris van de ambassadeurs der republiek naar Londen, en kwam als beslist newtoniaan terug. Vóór hem had reeds een ouder man tot staving van Newtons theorieën in gesloten kring proeven vertoond, Bern. Nieuwentijt (1654-1718), doctor in de geneeskunde en burgemeester van het stadje Purmerend. Deze was leerling ge-

weest van De Volder en Kranen, en als zoodanig in zijn jeugd een vurig cartesiaan. Afkeer van hypothesen en voorliefde voor de aanschouwelijke bewijslevering zooals die zelfs door Senguerd in praktijk gebracht en door de positieve geestesneiging van het gros der hollanders werd in de hand gewerkt brachten Nieuwentijt er toe zich tot de latijnsche werken van engelsche schrijvers te wenden. Van zijn twee hoofdwerken in het hollandsch werd het eene, handelend over de evidentie van het bestaan eener Godheid uit de natuur, in het engelsch vertaald, en daaraan hebben, naar men zegt, Paley en Châteaubriand niet weinig ontleend. Het andere, na zijn dood ter perse gelegd, is een verhandeling over de betoogwijze der wiskundigen, ter weerlegging van Spinoza. Doch nu de zegevierende ontdekkingen van Sir Isaïc door een bevoegd vergelijkter aan de bron van oorsprong waren geverifieerd, haastten diens landgenooten zich deze gelegenheid te benutten en 's Gravesande aanstonds tot een professoraat in de wis- en sterrekunde te beroepen (1717). Van 1734 tot zijn dood in '42 gaf hij ook college in de redeneer- en zedekunde, en werd daarbij klaarblijkelijk geïnspireerd door het systeem van Leibniz, zooals dat in de verhandelingen van Christ. Wolff gemethodiseerd was. Van nu voortaan was een hoogleeraar in de wijsbegeerte in de geünieerde provinciën in de eerste plaats beoefenaar van de natuurwetenschappen. De logica had, wegens de ongenade der peripatetische kunde en den schaarschen tijd die in het moderne leven voor de bestudeering beschikbaar bleef van den drogen vorm zonder concrete toepassing, veel van haar aantrekkelijkheid verloren. Evenzoo was de metaphysica, toen de natuuronderzoekers zelfs de cartesiaansche hypothesen begonnen los te laten, met haar ongestaafde verklaringen-op-gezag opgehouden, trachtte zij bij het licht

der ervaring-alleen verder te komen, en gaf meer om overvloed van gewisse feiten dan om stelselmatige volledigheid der leer. De rede hield niet langer haar almogendheid vol, ofschoon zij haar gevoel van verantwoordelijkheid en een wantrouwen jegens theorieën die niet geheelenal „klaar en duidelijk” waren behield. Dientengevolge was zij, zoowel bij ethische als bij ontologische onderwerpen, blijde zich op veilige algemeenheden terug te trekken en door een non liquet, of een beroep op het kristelijk geloof, van lastige kwesties af te komen. De benaming eklektisch kwam wederom in den smaak, en Cicero werd andermaal door een publiek met romeinsche sympathieën toegejuicht als het toonbeeld van een wijsgeer. Ook het calvinisme had, onder verschillende invloeden zoowel van buitenslands als van binnenlandsche partijen, veel van zijn exclusief karakter verloren, en kon nauwelijks iets aan te merken hebben op een filosofie die zoo bescheiden was en zoo bereidwillig om tegen de vele treurige afvalligheden van den dag op wacht te staan. Derwijze werd de achttiende eeuw alsmede een deel der volgende, gelijk zij in onze academische wijsgeeren vertegenwoordigd waren, een tijd van onbewustzijn van de werkelijke moeilijkheden van het menschelijk denken, en verbaasde zij zich met den kalmen glimlach eener stevigstaande superioriteit over de excentriciteiten van vroegere en toenmalige innovators. Studenten van goeden aanleg hoorden met verschuldigden eerbied de geleerde gemeenplaatsen aan van leermeesters als Nic. Engelhard (Groningen 1728-65), Jo. Lulofs (Leiden 1742-68), Dion. van de Wijnpersse (Groningen 1752-69, Leiden 1769-1805), Jo. Fred. Hennert (Utrecht 1764-1804), Jo. Theod. Rossijn (Harderwijk 1765-75, Utrecht 1775-1815), Bern. Nieuhoff (Deventer 1775, Harderwijk 1775-1818), allen goedonderlegde en ver-

standige lieden, maar zonder veel eigen aandrift. De felle disputen van weleer, tusschen stijve schoolgeleerden en ijverende verschijnselonderzoekers, waren sindslang uitgestorven. In plaats daarvan vonden verhandelingen en vertoogen ook buiten de hoogeschole tal van ontwikkelde lezers, en de schrijvers van zulke stukken werden tot het voorvechten van godsdienst en zedelijkheid aangemoedigd door de uitloving van gouden medaljes en de belofte van een statigen druk. Zoo had men de Hollandsche maatschappij der wetenschappen te Haarlem, Teylers genootschap terzelfder stede, het Haagsch genootschap tot verdediging van den christelijken godsdienst, het Stolpiaansch legaat door een burger zonder eenigen akademischen graad te Leiden ingesteld, alle in de tweede helft der eeuw opgericht en ieder jaar hun prijsvragen uitschrijvend. Onder de eersten die zij bekroonden behoorde tot de hoogstgeschatten de doopsgezinde dominee dr. Allard Hulshoff (gest. 1755), uit de wolffiaansche school van Engelhard; en zelfs hoogleeraren als Van de Wijnpersse en de meer als philoloog beroemde Dan. Wytttenbach waren op zulk een bekroning trotsch. De verbreiding der nieuwere, vooral der fransche, letteren, die weetlustigen de moeite van degelijke klassieke studie bespaarde, had een nieuwen kring van publiek doen opkomen, die wel op zijn manier belezen was, doch geen aanspraak maakte op dien hooger en standaard van ontwikkeling die in de wandeling geleerdheid heet; en menig schrijver over voor iedereen belangrijke zaken zag in, dat het aan zijn doel meer beantwoordde zich te richten tot dezen aangroeienden kring dan tot een vermoedelijk beter onderlegde maar niet altoos begaafder of minder bevooroordeelde minderheid. Dientengevolge is men de beoefening van het grieksch en zelfs van het latijn meerenmeer gaan

beschouwen als een specialen tooi, niet meer als een eigenlijk vereischte voor een hoogerbeschaafden geest; en onderling strijdige standsbelangen maken het uiterst moeilijk het vraagstuk tot een goede praktische uitkomst te brengen. Erkend moet worden dat door gestadige hanteering zelfs het hollandsch, dat vroeger door fijnbeschaafde vaderlandsche humanisten en fatsoenlijke lieden dikwijls verwaarloosd werd, sindsdien veel van zijn oude kracht en klaarheid herwonnen heeft, en in later tijd gebleken is ook voor het wetenschappelijk denken een zoo geschikte voertaal te zijn als men maar kan verlangen, onder voorbehoud misschien dat de beteekenis van gebruikelijke termen door bevoegde rechters overnieuw worde vastgesteld. Toen de eerste wijsgeerige verhandelingen der achttiende eeuw in de landstaal verschenen stond de keus tusschen een breedsprakig maar passend latijn óf een onhandig hollandsch dat ver achterstond bij den echt hollandschen stijl van mannen als Coornhert of Geulincx in zijn vlaamsche tuchtverhandeling van 1667. Hoezeer wij het grondig verschil tusschen den verstandelijken smaak onzer grootvaders en dien van ons zelf moeten kunnen verklaren, is het thans bijna niet mogelijk belang te stellen in hun eindelooze demonstraties en refutaties, die bestemd waren om de hoofddwalingen van den dag neer te veilen, en metdatal niet veel meer succes hadden dan de geschriften van den vermaarden provinciaal uit de Brieven van obscure mannen, „die zich in ertelijke „disputaties manhaftig tegen de ketters staande hield en „het hen allemaal deed afleggen, alleen de ongeloofigen „zelf waren niet overtuigd.” Daarin stak de moeilijkheid. Wat de weldenkenden, zooals zij zich bij voorkeur noemden, het meest van belang achtten was, algemeene instemming te verkrijgen voor de meeningen die beleden werden door

een groote en eerbiedwaardige meerderheid, welke niet alleen op de sympathie der menschen maar ook op hun koel verstand beroep had gedaan, om zodoende zelfs de onwilligsten te nopen door onweerlegbare bewijsvoering. Hier als in andere landen werkte een machtige stroom van overreding het vertrouwen op 's menschen onpartijdigheid, dat door latere ervaring wel wat geschokt is, in de hand; en ofschoon de gewone verstandige mensch vlug genoeg klaarstaat om voor een behoorlijke winst of voor zijn plicht wat te wagen, zal hij aarzelen om met stelligheid te spreken daar waar ruimte te over is voor twijfel, altijd tenzij hij met menschen te doen heeft die te log van begrip zijn om voortdurende inprenting van de natuurlijke onvolmaaktheden van ons ras te kunnen ontberen, en hij dus zijn medemenschen wel móet vervelen. Behalve zoo men de laatste geestdriftige voorstanders ontmoet van nagenoeg vergeten godsdienstige of staatkundige partijgevoelens, maken die eerbare oude kwartijnen en octavoos op den hedendaagschen lezer den indruk, niets anders in te houden dan waarheden als koeien en gemeenplaatsen. Dat zij eenmaal in een even beweeglijke en hartstochtelijke samenleving als de onze levende krachten vertegenwoordigd hebben, valt ons moeilijk in te zien; terwijl daarentegen veel van wat oudere generaties bezighield ons voorkomt van gisteren te datceren. In de geschiedenis der engelsche letteren komen wij soortgelijke perioden van slapte tegen, die echter weer spoedig gevolgd kunnen worden door een wederopleving van gezonde activiteit.

Over het geheel kenmerken zich de laatste dagen van de republiek der vereenigde Nederlanden door een neiging om de tegenstellingen van het maatschappelijk leven glad te slijpen, en de hoedanigheden te vertoonen van gematigde, verdraagzame, zelfbeheerschende lieden die meer bezorgd

zijn voor het behoud hunner reputatie van fatsoen en achtbaren wandel, dan begeerig naar den lof van hen met wie ze toch wel nooit in persoonlijke aanraking zullen komen. Door al de gevoeligheid van den vrijen burger op het stuk van eigen waardigheid loopen de pretensies van een ijdel man goede kans op wreede bespottung, zoodat althans een vertoon van bescheidenheid verplicht wordt gerekend, en de bittere polemieken waarin zich in den ouden tijd sekten en scholen botvierden een veel zachter, anderen zouden zeggen makker, vorm hebben aangenomen; al kan men niet voor de uitwerking der hartstochten instaan wanneer ze boven hun gewone mate worden geprikkeld. Alles bijeengenomen kunnen wij moeilijk vooraf zeggen wáartoe een bevolking bij een plotseling opkomenden stand van zaken in staat is, zonder zoowel haar aangeboren hoedanigheden als die welke zij onder den invloed van zekere burenen aanneemt grondig te hebben bestudeerd. Sedert het opkomen der nieuwere filosofie zal men aan de nederlandsche hoogescholelen bijna geen wijsgeerig onderricht ontdekken dat niet het merkteeken draagt hetzij van fransche, of engelsche, of duitsche schrijvers, al naar de invloeden die bij de ontwikkeling der onderscheiden personen overwegend waren. Als er in de wijsbegeerte sprake kan zijn van een vaderlandschen smaak, dan kan die bewoording dienen om afkeer aan te duiden van paradoxen en van overhaaste gevolgtrekkingen, gepaard aan verlangen naar juiste inlichting, en tevens, sinds de sokratische scholen beter bestudeerd zijn, een grooten eerbied voor de hoofdmannen dier scholen als toonbeelden van helder verstand en van oog voor alwat goed en schoon is. David Ruhnkenius, de leidsche hellenist, die in zijn eigen land een schoolmakker van Kant geweest was maar later de hollandsche

akademische gewoonten en denkbeelden overnam, moet de leer hebben voorgestaan „dat de bekoring en het nut der „wijsbegeerte in de methode en in den vorm, niet in de „stof en de bewijzen ligt, daar immers ten opzichte „van haar waarheid alles onzeker is”. De zoon van diens leermeester in het grieksch Hemsterhuis, François geheeten (1722-90), die jarenlang in den Haag een aanzienlijken post in de regeering heeft bekleed na een schitterende opleiding en een goede kans op een professoraat in de wijsbegeerte te Franeker, was een warm pleitvoerder voor Plato (hij vierde jaarlijks Sokrates' geboortedag), smaalde Cicero een erbarmelijk filosoof, doch roemde Horatius als een zeer hoogen geest, die in zijn navolgingen den ontzaglijken Pindarus de echt hoofdsche elegantie van den tijd van Augustus had bijgebracht, bijkans zonder diens sterkte te verzwakken. Het is niet onwaarschijnlijk dat critici van tegenwoordig over de respectieve verdiensten van litteraire beroemdheden anders zullen oordeelen. Ondanks zijn bewondering voor Plato verraadt de nieuwerwetschheid van zijn opvatting zich al dadelijk door zijn volkomen afscheiding tusschen de wijsbegeerte en de wetenschappen, en door zijn meening dat 's menschen geest bestemd is om zijn voorwerpen aan te schouwen en te genieten, en waarschijnlijk niet, gelijk scheen, om ze te verstaan. Zonder de aanduidingen die het spinozisme geeft geheelenal van de hand te wijzen, haalt hij de gedragregelende dogmaas der gematigde deïstische schrijvers uit de diepten van zijn inwendig bewustzijn, en zijn veelbewonderde bespiegelingen over de liefde heeft hij niet zoozeer aan zijn lectuur van Plato te danken als aan zijn hooggestemden omgang met vrouwen uit de groote wereld als madame Perenot en prinses Gallitzin. Toch had de door zijn vader Tiberius (1685-1766) weer

opgewekte helleensche studie deze goede uitwerking, dat zij de vermeende wiskunstige demonstraties der navolgers van Wolff in diskrediet bracht. Tevens begonnen de schotsche denkers van dien tijd meerenmeer de aandacht te trekken van leermeesters en studenten aan de hoogeschoolen, die met vreugd ontwaarden dat de punten van aanraking tusschen de wereld van algemeene beschaving en die van beroepsontwikkeling zich vermenigvoudigden. De presbyteriaansche tradities zoowel van de protestanten van Noordbrittanje als van die in de Nederlanden hadden krachtiger invloed dan het taalverschil en de afstand tusschen beide landen, en wogen bijna op tegen de ongemeenzaamheid die ten aanzien van in het engelsch geschreven boeken natuurlijk bestond. Daarbij kwam dat bv. Will. Laur. Brown, die in 1830 overleed als hoofd (principal) van Marischal College te Aberdeen en in 1755 als zoon van een schotsch dominee te Utrecht geboren was, daar ter stede van 1788 tot '94 den leerstoel in de zedekunde enz. bekleedde, bij welke colleges hij Hutcheson als handboek gebruikte. Beattie's Elements of moral science werden onder toezicht van prof. J. F. Hennert, die in Berlijn geboren was (1733), in het hollandsch vertaald en in 1795 uitgegeven. Maar de schotsche invloed is reeds in 1781 in de Aphorismi van laatstgenoemde kennelijk. Over het geheel werd de wijsbegeerte, ten gevolge van onderscheiden omstandigheden, zelfs in de scholen min of meer met de fraaie letteren gelijk-, en van ernstige inspanning vrijgesteld. „Klaarheid en duidelijkheid”, reeds van Descartes af de zegswijs, kreeg de beteekenis van de allerduidelijkste begrijpelijkheid. De taal van de collegekamer evenwel bleef, wellicht de eerste veertig jaar onzer eeuw, het latijn, ofschoon het maar zelden de luchtige bevallig-

heid bereikte van Wytttenbachs *Praecepta philosophiae logicae* (Amst. 1781).

Toen Kant opeenmaal tot europeesche vermaardheid opdook, ontving men zijn werken in deze gewesten met meer twijfel dan bijval. Met uitzondering van een rectorale oratie van Ant. Chaudoir te Franeker (1792) en de colleges van Hennert in Utrecht en van den jongen Ger. van der Voort in Groningen (1790-93), deden de officieele mannen niet meer dan hem noemen. Men bedenke daarbij dat Chaudoir een man van veelzijdige belangstelling en wijdvertakte buitenlandsche connecties was, en dat ook zijn beide ambtgenooten geen vooroordeel tegen duitsche innovaties hadden, daar de een zelf een geboren en getogen pruis was, en de ander, als amsterdammer van geboorte, reeds vroeg met de manier van doen van allerlei vreemdelingen moet zijn bekend geweest. In Amsterdam zelf toonde zich Paulus van Hemert, vóordien professor aan het remonstrantsche godgeleerde seminarie, een vurig discipel van Kant, en gaf een tweetal vertoogen (1792 en 1796) en zes deelen van een aan de richting zijns meesters gewijd magazijn uit (1799-1803), voor welk laatste werk hij een klein getal aankomende talenten als medewerkers had. Toen hun verzamelwerk voor de lezers die het op het oog had te zwaar bleek, nam Van Hemert de proef met een meer letterkundig en populair tijdschrift, dat door zijn gevatte geestigheid iets langer in het leven gehouden werd. In die zelfde jaren (1804-8) had een groepje uit de beste candidaten in Groningen een kantiaansch genootschap van jongeren. Geprikkeld door de smadelijke bejegening die de overgeleverde opvattingen en hun schroomvallige pleitvoerders van de amsterdamsche partijgangers te lijden hadden, gaf Van de Wijnpersse op zijn stokouden dag anonyme opmerkingen

uit over de gevaarlijkheid der nieuwe kritische leer (1805), en twee jaar later poogde Wyttenbach de nieuwe metaphysica koorts belachelijk te maken, waarbij hij Kant zijn veronachtzaming der geschiedenis voor de voeten wierp en Van Hemert zijn slecht latijn, zijn gebrek aan ontzag, en zijn ondankbaarheid tegenover ouderen. Een felle pennestrijd in het latijn tusschen laatstgenoemden veteraan met zijn trawanten en de kantiaansche partij werd de heele zeven daaraanvolgende jaren volgehouden; na dat tijdperk stierf de beweging, die altoos tot een kleinen kring beperkt was gebleven, overal in den lande langzaam uit. De laatste kantiaansche vaandrig schijnt zekere rechtgeloovige dorpsdominee Le Roy geweest te zijn, die, schier binnen onze eigen heugenis, den duitschen denker bleef aanprijzen als den verdelger van het rationalisme, die door zijn skeptisch doorredeneeren de noodzakelijkheid bewezen had van een bovennatuurlijke openbaring.

Gedurende den groei der republikeinsche hoogeschole in het noorden had de eerwaardige stichting der brabantse hertogen haar voorvaderlijken roep steeds opgehouden. Vóór de godsdienstige beroeringen was zij de aangewezen studieplaats geweest voor wie geen bizondere reden hadden om tot bejag van kennis, roem en kerkambten een poos naar het buitenland te gaan. De geregelde leergang te Leuven had, ingevolge zijn afkomst uit het oude Parijs en zijn roomsch-katholieke tradities, een tamelijk ouderwetsch karakter, terwijl de in de jonge republiek aangenomen curricula ingegeven waren door bekeerlingen van een nieuw geloof, die uit onderscheiden hoeken van Europa hier waren neergestreken en hun eigen meesters allicht eerder volgden dan hun voorgangers binnen de oude wanden. Voor het uiterlijk hadden de studenten van omstreeks 1650 zoowel

in het noorden als in het zuiden alle standonderscheidingen laten varen, en zagen zij er als gewone leeken uit; zoo heeft ook het duitsche comment, een speciaal wetboek van studentenetiquette, nooit bij hollandsche of belgische studentenvereeningen navolging gevonden. Moge gelijkenis van streven, smaak en zeden in vroeger tijd als voorspelling zijn aangemerkt van een strikt eenvormige ontwikkeling van de in de algemeene tradities der europeesche beschaving grootgebrachte jongemannen, de geschiedenis leert dat het lotgeval der volken op zich zelf reeds volstaat om tusschen verwante stammen een verschil in gewoonten en neigingen te doen ontstaan, dat een vreemdeling allicht zou zoeken te verklaren uit verschil van volkswezen en andere diepliggende redenen. Zoo heeft het scherpgeteekend type van den middeleeuwschen schoolgeleerde in later tijd wezens voortgebracht die in hoedanigheden en aspiraties zoo ver uiteenloopen als de in nagenoeg dezelfde studiën betrokken jongemannen van thans hier en aan gene zijde van onze staatkundige grenzen. Kortom, de achtereenvolgende gebeurtenissen hebben groote verandering gebracht in tal van dingen die men placht te beschouwen als stukken van de onveranderlijke schikking van het menschelijk leven, doch te midden waarvan wij thans, in plaats van ze in onze onwetendheid te critiseeren of te bewonderen, zoetjesaan al tastend onzen weg leeren vinden. Lichtvaardige vreemdelingen mogen er zich vroolijk mee maken een volk voor de voeten te werpen wat men in de wandeling zijn fouten en tekortkomingen noemt, — hun opvatting is toch nauwelijks het luisteren waard, zoolang zij niet bewijzen zelf in staat te zijn het zichtbaar kwaad tot zijn bron toe na te sporen en een deugdelijk geneesmiddel aan de hand te doen. Zoolang er niets gebeurt dat machtig genoeg is om de

betrekkelijk gelijkmatige stemming te wijzigen die in verloop van tijd een karaktertrek van den stam geworden is, — waartoe zouden anderen dan aankomen met overdenkingen over wat de stamgenooten zelf hetzij als onvermijdelijk aanvaarden, of voor het minst geen verlangen toonen tegen iets anders te verruilen. In abstracto zou men daartegen kunnen aanvoeren dat een volk niet het recht heeft alleen voor zich zelf te leven; en de samenwerking der volken in gemeen overleg verdient onze sympathie zelfs in hooger mate dan hun zelfstandigheid door isolement. Wellicht is de gelukkigste oplossing van deze moeilijkheid die welke Göthe aangeeft in een vers uit zijn jeugd:

„Edel sey der Mensch,
 „Hülfreich und gut!
 „Denn das allein
 „Unterscheidet ihn
 „Von allen Wesen,
 „Die wir kennen“. enz.,

dat wil zeggen: laat ons, liever dan bevelen op te leggen aan hen die wij overigens als vrij handelende personen bejegenen en voor hun gedrag verantwoordelijk rekenen, een beroep doen op het in hen zelf opwellend verlangen om een rein en edelmoedig leven te leiden, en laat ons dus de menschelijke tekortkomingen beschouwen als nederlagen in den natuurlijken kampstrijd tegen oorzaken van zedelijk verval. Zodoende zouden wij ongeveer hetzelfde gevoelen omtrent plicht en deugd aannemen als de oud-hollandsche gewaande libertijnen, wier gevoelen bij de overheerschende rechtgeloovigen zoo gehaat was; doch het is verre van bewezen dat niet te allen tijde een sterke maar angstvallige meerderheid het in het binnenst van hun ziel eens waren met de Coornherts en soortgelijke ketters van weleer, die standvastig weigerden over iemands geweten

eenige rechtspraak te gedoogen, daar dat het onvervreemdbaar prerogatief was van de Oneindige Wijsheid zelve. Ondersteld al dat men den moed had zijn oprechte meening op dit stuk bloot te leggen, toch zou men allervermoedelijkst zijn geheel ongenoegzame kennis van de daartoe behoorende gegevens erkennen, en weigeren zijn noodzakelijkerwijs beperkt verstand met een zoo verpletterend probleem te belasten. Of anders zou men wel bedenken dat zulke eischen niet verstaan kunnen worden dan in den zin dien ze in de omgangstaal hebben, en die ze minder tastbaar extravagant maakt; dan zou men dus de waarschijnlijk bedoelde amendeering stilzwijgend aanbrengeu. Doch de onbedachtzaamheid van vroeger tijden heeft er de meesten onzer toe gebracht, het precies aangeven van wat men bedoelt gelijk te achten aan noodelooze nauwkeurigheid; en dientengevolge is het niet altijd doenlijk uit te maken, of een beweren in letterlijken zin moet worden opgevat dan enkel als een aanwijzing die nog door bizonder begaafde hoorders of lezers moet worden vertolkt. Deze dubbelzinnigheid der taal, alnaar zij bedoeld is als technisch of als populair-litterarisch, heeft overal haar ongerief, maar moet dáar met name hinderlijk zijn waar de zinsbouw der landstaal zijn krachten nog niet dermate heeft ontwikkeld dat men dien duidelijk verstaanbaar, ongekunsteld, en tevens over het geheel zuiver kan noemen. Nu was hier te lande de nauwelijks aangebonden traditie om in de moedertaal over filosofie te schrijven spoedig afgebroken door de beroepsdenkers aan de hoogescholeu; en het vervolgens in onbruik geraken van het latijn liet de geleerden wederom van een gemeenzame voertaal voor discussies van bespiegelenden aard verstoken. Het praktisch gevolg was dat in het hollandsch college geven in de

wijsbegeerte, als men alwat daartoe hoorde tot zijn recht wilde laten komen, een vrij lastig en metdatal weinig dankbaar werk werd. Gezwegen nog van die nuchtere goedgeelovigen die bij de vage hoop volhardden om onderhoudend geschrijf te slaan uit onmiskenbaar droge onderwerpen welke, bij bitter weinig zekerheid, aan eindeloze misvattingen blootstaan, waren er ook die het verwijt van oppervlakkigheid trachtten te ontgaan door vastberaden de leer van het positivisme te aanvaarden, meestal echter met een voorbehoud ten behoeve van een paar goedige theologische beweringen daar men moeilijk buiten kon. Over het geheel was onder bekwame studenten de algemeene indruk deze, dat de studie der wijsbegeerte voor een tijdverdrijf te lastig en voor een ernstige bezigheid niet profijtelijk genoeg is, zoodat ze wijzer deden het Onkenbare onaangeroerd te laten, en voor al het overige te vertrouwen op de toevallige bevindingen van het gezond verstand. Natuurlijk zal iemand die te ingetogen is om veel van zijn aandacht te verspillen aan vraagstukken die niet regelrecht zijn levensplichten betreffen moeilijk te overtuigen zijn, dat het hem niettemin van voordeel wezen zou om zoo grondig als hij kan over fundamenteele beginselen na te denken, al ware het alleen maar om de vermoedelijke grenzen van ons kenvermogen te bepalen. Met onze gewone vluchtige manier van denken nemen wij allicht als vaststaand aan, dat onze vooropvattingen aan de waarde onzer oordeelvellingen slechts afbreuk kunnen doen, terwijl er integendeel geen enkele reden te vinden is om de betrekkelijke nauwkeurigheid van inzicht, welke bij gewone voorzorg kan verkregen worden, te versmaden. Nimmer is het gestaafd dat de mensch, het eenige aardsche voorbeeld van een met rede begaafd wezen, reeds om die reden alleen zou moeten behandeld worden

alsof dat kenmerk door alle personen in even hooge mate werd bezeten. Dienvolgens mag, bij gebreke van onweerlegbare grensbepalingen — — — —

Het heeft Napoleon gedurende zijn korte heerschappij over dit land (1810-13) behaagd twee onzer hoogescholen op te heffen, Utrecht te verlagen tot *école secondaire* (wat daarvan ook de beteekenis mocht zijn), en Leiden en Groningen als *académies* in zijn alomvattende *université de France* in te lijven. Dientengevolge werd de faculteit der wijsbegeerte en vrije kunsten, die eens de kweekplaats was van het bijgeloofvrije denken en der algemeene ontwikkeling, naar het nieuwe fransche schema stukgesneden in een faculteit van exacte wetenschappen en een van letteren. Na den val van het keizerrijk werd deze vaneenrijting bekrachtigd door het koninklijk besluit van 2 augustus 1815 op het hooger-onderwijs, maar daarbij werden de benamingen ingevoerd van *facultas disciplinarum mathematicarum et physicarum* en *facultas philosophiae theoreticae et literarum humaniorum*. In alle vijf faculteiten zou men door het afleggen van bepaalde examens de graden van candidaat en doctor kunnen behalen; maar studenten in de godgeleerdheid of in de rechten moesten eerst een bizonderen graad in de letteren halen, en studenten in de medicijnen eerst een dergelijken in de wis- en natuurkundige wetenschappen. Daarnevens werd, om tusschen de groote afdelingen van den hoogeschoolarbeid verband te behouden, een uitgewerkt stelsel ingevoerd van *testimonia* voor het bijwonen van colleges in verschillende faculteiten. Terwijl bv. de litteratoren in de logica examen moesten doen, moest ieder ander een *testimonium* voor dat vak overleggen; *metaphysica* en geschiedenis der wijsbegeerte waren voor het doctoraat in de letteren examenvakken,

maar de studenten in de wis- en natuurkunde en die in de theologie moesten de colleges daarin evengoed volgen. De geheele vorm van onderwijs die in het nieuwe besluit was neergelegd was een vernuftige samenstelling van het oude bestek eener opleiding tot algemeene beschaving met het nieuwe van louter vakonderwijs; en in den loop van zestig jaar is het een praktische misgreep gebleken. Vooreerst was het inrichten van de latijnsche scholen grootstendeels overgelaten aan het welbehagen der gemeentebesturen, onder wier niet zelden koopmanachtig bestier niets het deugdelijke klassieke onderrecht belette om gaandeweg in verval te geraken. Van 1845 tot '49 is een staatscommissie ingesteld geweest om het toelatingsexamen tot de akademie af te nemen, en in dier voege een vasten maatstaf voor de vorderingen te stellen; maar dit werd spoedig gestaakt, en men liet de zaken erger worden dan ooit. Ziende dat tot de akademie menschen werden toegelaten die van gebrekkige scholen kwamen of maar een schamel beetje privaatonderwijs genoten hadden, begonnen de ouders het voor verstandig te houden hun jongens de hoogere klassen van goedbestuurde instellingen niet te laten doormaken. De oude gewoonte om college te geven in het latijn, welke het organiek besluit van 1815 als regel had bekrachtigd, moest men laten varen, niet zoozeer uit hoofde van nieuwere begrippen als van te weinige kennis der taal. Een ernstiger nadeel was de verwaarloozing van een grondige oefening der verstandsgaven, hetgeen voor een deel te wijten was aan de menigvoudigheid der vakken die men gaandeweg bij de voorbereidende scholen had ingevoerd met het verkeerdbegrepen doel eener veelzijdige ontwikkeling. Ten andere kon de litterarische propaedeutica, gelijk men haar noemde, aan de hoogeschool niet aan haar oogmerk beantwoorden, aangezien hetzelfde

onderwijs voor aanstaande philologen en voor alle overigen moest dienen, alsook omdat in het schema later bij wijze van verbetering nog een apart examen in de wiskunde was ingelascht. De aankomelingen merkten dat alleen de allerbesten van hen werkelijk aan de voorwaarden van het stelsel konden voldoen; en zorgden hoe eer hoe beter van hun wiskundige en klassieke verplichtingen hoe dan ook af te komen. In de derde plaats schenen testimonia een vak als van weinig belang te stempelen, en was het moeilijk ze te weigeren, vooral waar andere plichten het bijwonen van zulke lessen bepaald tot een last maakten en velen buiten hun schuld slecht voorbereid waren om wezenlijk nut te trekken uit wat ze verplicht waren te volgen.

Onder dit stelsel zagen de meeste jongemannen natuurlijkerwijs in het filosofisch onderricht een soort lastig „erfstuk” uit den nacht der middeleeuwen, en moest dit buitendien op het lage niveau gehouden worden van breinen die aan ernstige inspanning nu juist niet gewend waren. Van de vier in het organiek besluit genoemde vakken liet men na eenigen tijd de ethica vallen als een nuttelooze dubbelgangster der godgeleerde zedekunde, en liep de metaphysica gemeenlijk met de geschiedenis der wijsbegeerte ineen. Ook was er niet veel kans op wedijver van meeningen in een zelfde plaats. Want daar het rijk het in stand houden van drie hoogeschole te zijnen laste had — Leiden, Utrecht en Groningen; buitendien had men in het begin 's lands athenaea te Harderwijk en Franeker, opgeheven in 1818 en '43 — moest er wel een beperkt getal professoraten zijn, en zelfs heeft zich, te Utrecht, het geval voorgedaan dat eenige jaren lang de wijsbegeerte tusschen den professor in de wiskunde en dien in het grieksch verdeeld werd.

Amsterdam, dat maar een stedelijk athenaeum was, steunde voor de wijsbegeerte als vanouds op zijn physicus, totdat het toevallig een oriëntalist aantrof, dr. Taco Roorda, die groot belang stelde in wijsgeerige studie; en sedert diens vertrek in 1843 zijn beide studievakken saamgevoegd gebleven onder zijn drie opvolgers, die later alle drie hoogleeraar te Leiden zijn geweest doch van wie er slechts één in de filosofie is blijven college geven. Van Roorda verscheen in I. H. Fichtes Zeitschrift deel X (1843) een artikel over den huidige toestand der wijsbegeerte in Nederland; ook heeft hij in het hollandsch geschreven over psychologie (op de duitsche manier) en over de wijsbegeerte der taal, en was de laatste dertig jaar van zijn leven de voornaamste vertegenwoordiger der javaansche taal- en letterkunde.

In de praktijk stonden de professoren in de logica voor de keus om hetzij toehoorders te trekken door alwat technisch was te vermijden en met gulle hand litteraire versnaperingen te strooien, of bij hun vak te blijven maar dan ook hun meeste toehoorders weg te jagen. Een hunner, die een middenweg trachtte te begaan, en zijn testimonia eenige waarde wilde geven door een klein tentamen, bemerkte dat men de schets der formeele logica voor bijna even schrikkelijk hield als de differentiaalrekening. Wat den cursus in de metaphysica betreft, die moest verzoet worden met historische leerstof, en liet in den jeugdigen geest buiten een paar datums en kant-en-klare formules bijna geen spoor achter. Om iets in den geest van een volledig overzicht te geven, daarvoor was geen tijd; elk die in wijsgeerige overleggingen belang stelde beschouwde den extra-tijd dien hij daaraan besteedde als onttrokken aan zijn eigenlijke verpoozingen. Ook waren er professoren in de godgeleerdheid die

parallele colleges gingen geven onder den naam van *theologia naturalis*; en ter wille van de studenten in de letteren en hun doctoraal was het ten slotte nog maar het best om het éene jaar dat beschikbaar stond aan een verslag te wijden van de grieksche filosofie van Thales tot op Aristoteles.

De omtrent twaalf hoogleeraren die onder het besluit van 1815 de wijsbegeerte vertegenwoordigd hebben zijn geen van allen eigenlijk gezegde volgelingen van de groote toenmalige duitsche scholen geworden. Weliswaar deed de belezen Jac. Nieuwenhuis (Deventer 1816-22, Leiden 1822-43), na eerst een bewonderaar te zijn geweest van Geo. Hermes te Bonn, later aan het aanbevelen van Krauses gevoelen, zooals dat in het fransch door Ahrens verklaard was, mede; ook Opzoomer is indertijd een welsprekend pleitvoerder daarvoor geweest. Op zijn beurt gaf de vrijzinnige katholiek F. C. de Greuve (Groningen 1831-62) blijk van neiging tot hegelianisme. Op anderen, zooals den hoogdenkenden Mart. des Amorie van der Hoeven (hoogleeraar in de rechten, Amsterdam 1848-68), hadden de duitsche bespiegelingen diepen indruk gemaakt; maar de hun toegevallen plaats was geen leerstoel in de wijsbegeerte. Om die zelfde reden moet er hier ook van worden afgezien nader in te gaan op de oorspronkelijke poging van een van Van Hemerts oude makers, dr. J. Kinker (gest. 1845), om het stelsel van Kant te voltooien in zijn *Essai sur le dualisme de la raison humaine*, die na zijn dood onvoltooid is uitgegeven (1850-52). Aan de overzijde waarschuwden theologanten als E. A. Borger (*Disputatio de mysticismo*, Harlemi 1819, Hagae Com. 1820) hun landgenooten smalend om hun aandacht toch niet aan die nevelige en troostelooze uitheemsche voortbrengselen te verspillen; en zelfs een

van de oudkantiaansche trawanten van Van Hemert, J. F. L. Schröder (Utrecht 1817-44), kwam er op rijper leeftijd toe een anthropoloog te worden van de school van het gezond verstand en de gemeenplaatsen. Als degelijk wiskundige, man van zeer uitgebreide belezenheid, en ernstig en beminnelijk moralist, nam hij zijn eigen plaats in naast den populairen Ph. W. van Heusde (Utrecht 1804-39), een leerling van Wyttenbach, die altijd weer de natuur en geschiedenis des menschen uitlei, en zijn toehoorders vurige liefde voor Plato wist in te boezemen zonder nu juist heel ver door te dringen in de diepten van 's meesters geest (*Initia philosophiae platonicae* 1827-36, 2e ed. 1842; *Characterismi principum philos. veterum* 1839; *De socratische school* 1834-39). Na deze beiden had Utrecht het geluk mr. C. W. Opzoomer aan zich te verbinden (1846-1890, gest. 1892). Door zijn vloeiende en smaakvolle colleges hebben velen bewondering leeren gevoelen voor een wijsgeerige beschouwingswijze die in hoofdtrekken ontleend was aan Comte en J. S. Mill, maar aangevuld door een scheiding tusschen wetenschappelijke en godsdienstige waarheid, om zodoende ruimte te vinden voor een breedgeteekend protestantisme. Een van de leiders der „moderne” partij in de kerk, heeft hij zich mede onderscheiden als commentator van het burgerlijk wetboek en als zorgvuldig beoefenaar der nieuwere letterkunde. Evenals zijn beide voorgangers heeft hij den roem geogst dat hij het geestelijk leven bevordert heeft ver buiten zijn ambtssfeer, en de woordvoerder geweest is van een flink aantal onzer meest ontwikkelde mannen. Uit zijn school is voortgekomen jhr. Van der Wyck (hoogleraar te Groningen 1863-1890, sinds dat jaar zijn opvolger), die zich voornamelijk scheen te willen bezighouden met de ver-

breiding en verbetering der nieuwere britsche psychologie.

Buiten de hoogescholen hebben onderscheiden denkers weerklank gevonden in den lande. Van 1828 tot '30, en andermaal in '36 en '37, werd in den Haag door een klein groepje aanhangers een hegeliaansch tijdschrift uitgegeven. Tot hen die Comte stoffelijk ondersteunden behoorden zekere hollandsche officieren, en meer dan eens zijn de positivistische theorieën, zoowel in hun oorspronkelijke gedaante als volgens hun hervorming in den geest van Littré, in onze opmerkzaamheid aanbevolen. Zelfs beraamden zij den toeleg om zich (in 1866 te Leiden) in den vorm van een theologisch proefschrift voor te doen. Anderen weer zagen naar de stelsels van vroeger om leiding uit. Dr. A. J. Vtringa bracht belangstelling teweeg voor de emanatietheorie van Plotinus, en dr. J. van Vloten wijdde tal van jaren aan de taak om onzen eigen Spinoza te doen aannemen als den wijsgeer der toekomst. Van de louter historische bijdragen behoeven slechts vermeld te worden de door Van Heusdes leerling en opvolger S. Karsten uitgegeven fragmenten uit Xenophanes, Parmenides en Empedokles (1830-38), de dissertatie van zijn zoon H. T. Karsten de *Platonis quae feruntur epistolis* (Traj. 1864), en de merkwaardige Gidsstudiën van mr. P. A. S. van Limburg Brouwer over indische en chineesche bespiegeling, die blijkbaar ten doel hadden de onhoudbaarheid te bewijzen der daagsche opvattingen omtrent de menschelijke natuur en de vanzelfsprekende waarheid. Een bonte reeks van heterodoxe opvattingen, van deïsme tot secularisme toe, werden naast elkaar bepleit in de jaargangen van de *Dageraad*, een specieel blad dat van 1856 af ettelijke jaren te Amsterdam verscheen. In onze gansche theologische en algemeene letterkunde deden zich aanduidingen voor

van oprechte belangstelling in zekere philosophische vraagstukken, van veel van den hak op den tak springend ge lees daarover, en van een begeerte om ze beantwoord te zien op een wijze die persoonlijke voldoening kon geven. De zelfingenomen „eclecticus” of „kristenwijsgeer” der vorige eeuw, hoewel in de rijen van oudere dominees en juristen nog ruim vertegenwoordigd, werd een figuur van het verleden. In diens plaats zouden de salonvrijdenkers met een soortgelijke uitweggever, den „dichter-wijsgeer”, genoeg hebben willen nemen, terwijl hun vrienden in het laboratorium een geloof trachtten te smeden uit de gissingen der natuurwetenschap. Maar de gewoonte van wetenschappelijke grondigheid, die men krijgt door zich met volharding op welken kring van problemen ook toe te leggen, doet vraag ontstaan naar iets van gansch ander karakter. Waar methodische nasporing wordt beproefd moet men afwachten, of het opkomend geslacht het moeras der skeptische moedeloosheid zal vermijden en zijn weg naar eigengewonnen rationeele overtuigingen vinden.

Sinds 1 oktober 1877 zijn onze hoogescho len onderworpen aan de wet op het hooger-onderwijs van 1876 en de daarbij behorende koninklijke besluiten. De hoofdtrek dezer wet — die door velen beschouwd wordt als een bijengelapt compromis tusschen strijdige beginselen — schijnt volstrekte verdeling van arbeid te zijn. Het gymnasium zou voortaan de plaats wezen voor opleiding tot algemeene beschaving, en alles moeten opzwellen wat onder den naam van litterarische propaedeia viel; terwijl de hoogeschool daarentegen de plaats zou worden voor die beroepsopleiding welke eenige kennis van latijn en grieksch vereischt, — louter een samenkoppeling van vakscholen. De testimonia werden allemaal afgeschaft. De vijf faculteiten

bleven gelijk zij waren. Alleen werd die der godgeleerdheid losgemaakt van alle verband met kerk of sekte, en moest zij haar dogmatisch en praktisch onderricht van vroeger aan kerkelijke seminariën overlaten; terwijl men in de faculteiten der rechtsgeleerdheid, der wis- en natuurkunde en der letteren voortaan verschillende paden zou kunnen begaan en verschillende graden halen. In plaats van één soort *philosophiae theoreticae magistri literarum humaniorum doctores*, zooals het organiek besluit van 1815 voorschreef, kreeg men thans in één faculteit specieele doctoren in de klassieke, de semietische, de nederlandsche letterkunde, in de taal- en letterkunde van den oostindischen archipel, en in de wijsbegeerte. Dit laatste doctoraat is iets geheel nieuws onder de zon. Een jongmensch van achttien, versch van zijn gymnasium, moet college volgen in de logica, de psychologie, en de geschiedenis der grieksche en romeinsche wijsbegeerte, om dan den graad van candidaat te behalen. Door een tweede examen, dat de middeleeuwsche stelsels en die van den nieuweren tijd benevens de *metaphysica* „in haren vollen omvang en toepassing” omvat, alsmede door een proefschrift dat een uur lang verdedigd moet worden, kan hij den doctorstitel bemachtigen, en voortaan — berouw hebben over zijn verwaarloosde opleiding. Voorzeker is een dergelijk schema niet tot stand gekomen door de fout van hen die het zouden hebben uit te voeren. De eenige mogelijkheid om tegen de kwade gevolgen daarvan een tegenwicht te leggen is te zoeken in een combinatie van de wijsgeerige studie met een andere; mits men het kan bekostigen een paar jaar langer dan den gebruikelijken tijd aan de akademie te blijven. Nu de wijsbegeerte zodoende in een hoekje van het akademisch stelsel is opzijgedrongen, zou zij moeten trachten een vrijwillig

gehoor te krijgen uit de beste studenten van elke groep; maar dan stuit men weer op de moeilijkheid om geschikte uren te vinden, en voor ingewikkelde problemen de noodige achting bij te brengen zonder de aanlokking eener dadelijke belooning. Alleen de studenten in de klassieke letteren zijn verplicht om voor hun candidaats eenig begrip te krijgen van de oude filosofie. Misschien wordt het zelfstandig denken nog het meest gebaat door met zorg gestelde boeken voor eigen lectuur. De wijsbegeerte als geheel genomen kan de hoogeschole missen, maar hoogeschole die probeeren het zonder de wijsbegeerte te doen zullen op den langen duur blijken aan den hoofdoorsprong te tornen van hun eigen inzetting.

VIERDE HOOFDSTUK.

GEULINCX.

In het Antwerpen van Rubens, dat, door de onlusten der zestiende eeuw zwaar geteisterd, toch nog altijd uitblonk als een stad van weelde, nijverheid en kunst, in verkeer met geheel de beschaafde wereld, werd op den laatsten dag van januari 1624 Arnold Geulincx gedoopt, het eerste kind van der stede bode op Brussel, Jan Geulincx, en zijn vrouw Maria Strickers. De vader, uit de buurt van Leuven afkomstig, had bij voorname heeren in dienst gestaan, en zeker aan hun invloed zijn verantwoordelijke betrekking te danken. Veertien jaren later was het echtpaar in het bezit van een woonhuis, thans n°. 17 in de Wijngaardstraat, met een achterhuis in de Moriaanstraat, dat sedert herbouwd is, doch toen tot berging van paard en wagen benevens de opgeslagen vrachtgoederen kan gediend hebben. Er waren toen reeds vier kinderen geboren, van welke er een, onder Jacob Jordaens tot schilder gevormd, nog in 1661 tot een langdurig proces tusschen de gilden aanleiding zou geven, en een ander te Leuven, in het laatst van 1653, op de promotielijst der faculteit van vrije kunsten voorkomt.

De familie behoorde blijkbaar tot de kleine doch niet onbemiddelde burgerij, en naar alle waarschijnlijkheid werd de jonge Arnold, met de meeste knapen van dien stand,

bij de augustijner observanten in de Kammerstraat ter schole gezonden. Het was daar een groote dagschool met ondersteuning van stadswege; de jongens bewogen zich veel op straat, en maakten vroegtijdig kennis met het velerlei schoons en leelijks dat daar te zien en te hooren viel. Bij de lessen stond de latijnsche stijl op den voorgrond; voorts werd, behalve natuurlijk van de kerkleer, naar het gebruik dier dagen ook van de logica werk gemaakt. In het grieksch en de wiskunde toont onze wijsgeer zich later niet zeer bedreven; fransch en hoogduitsch schijnt hij te hebben verstaan; allicht had hij ook van het engelsch, italiaansch, spaansch en portugeesch een en ander opgevangen. Metdatal stelde hij op die uitheemsche klanken blijkbaar geen bijzondere prijs, en toont, in weerwil zijner ijverige studie van het onmisbare latijn, een warme voorliefde voor zijn rijke en krachtige moedertaal. Hoezeer hij haar meester was, kan zijn in 1895 herdrukte boekje Van de hoofd-deuchden getuigen. Zijn meening op het punt van taalkennis verklaart hij in eenige vertoogen van 1652, waarvan ik de vertaling in de Gids van augustus 1892 heb medegedeeld.

Uit het woelige volksleven, waaraan hij in zijn schooljaren had deelgenomen, werd hij met den aanvang van 1641 in de veel stillere bedrijvigheid van het collegie de Lelie te Leuven verplaatst. De zetel dier instelling is in den franschen tijd als staatsdomein verkocht en sedert allengs verdwenen. Van den ingang in de tegenwoordige Diersersche straat strekten de gebouwen zich langs de Nieuwstraat uit tot aan de Savoyerstraat, en herbergden in hun vertrekken om het ruime binnenplein heen enkele leeraren en tal van studenten. Daar werd, evenals in den Burcht, den Valk en het Varken, onderwijs gegeven bovenal in de scholastieke wijsbegeerte, naar aanleiding der voornaamste

werken van Aristoteles. Elk van die vier collegiën telde, behalve zijn regent en onderregent, twee professoren van den eersten, en evenzoo vele van den tweeden rang. Boven alle stond de examineerende faculteit der vrije kunsten, een van de vijf die gezamenlijk de universiteit uitmaakten. Dit machtige lichaam was metterdaad een samenstel van velerlei stichtingen en vereenigingen, ieder met haar eigen bezit, haar eigen beschreven en gewoonterecht, die onder elkaar zoowel als met andere machten en enkele personen nu en dan in tweestrijd geraakten, en meer door uitgelokte rechterlijke beslissingen en het gemeene belang dan door een krachtig opperbestuur bijeen werden gehouden. Voor het uiterlijke droeg het akademieleven nog geheel zijn oorspronkelijk middeneeuwsch karakter. De graden ontving men als vanouds uit handen van den proost of den deken van St.-Pieter; vele der leeraren hadden kerkelijke wijdingen en prebenden verworven; in hoofdzaak echter bleef de hoogeschool een bevoorrechte kleine maatschappij op zich zelf van op behoud van het bestaande gestelde geleerden.

Toch waren de groote bewegingen, die men in het ruw onder den naam der renaissance samenvat, hier zoomin als elders zonder uitwerking gebleven. De verrassende ontdekkingen in de stoffelijke wereld, de hevige strijd van partijen op meer dan een gebied, drongen tot vernieuwde overweging van vraagstukken waarmede men sedert lang meende te hebben afgerekend; en wie daarin het verst gingen achtten welhaast, met uitzondering alleen van de stellige uitspraken der kerk, alles aan bedenking onderhevig. Juist door die onzekerheid, dachten velen, werd de waarde dier uitspraken omtrent de gewichtigste belangen van het menschedom in het volle licht gesteld; anderen wilden, door scherpe afscheiding tusschen geopenbaarde en bij het natuurlijke licht

gevonden waarheden, vooral het op waarneming gegronde onderzoek tegen bedenkingen der geestelijkheid vrijwaren. Zoo kwam het dat, evenals destijds in Frankrijk, eerst de twijfel van Montaigne en diens navolger Charron, en daarna die van Descartes ook bij goedkerksche leden der universiteit ingang vond, en er telkens in lessen en twistredenen gevoelens bepleit werden, waarover de voorstanders van oudere leerwijzen het hoofd moesten schudden. En ook op het godsdienstige terrein, dat men onbetreden wenschte te laten, was door de opkomst van het jansenisme te Leuven zelf een verschil van gevoelens ontstaan, waarbij vaak dezelfde personen voor den schrijver van den „Augustinus” partij kozen, die het in de wereldlijke wetenschap met Descartes hielden. De meest besliste voorstander der nieuwe richting in beiderlei opzicht moet wel Geulincx zijn geweest, die sedert 1646 als hoogleeraar bij de Lelie was aangesteld en zes jaren later tot den hooger rang werd verheven. Op zijn beurt was hij deken der faculteit, en werden hem nog andere waardigheden door haar opgedragen; zijn opgewekte en welsprekende voordrachten werden druk bezocht, en hij scheen zich van een schitterende toekomst verzekerd te mogen houden. Des te meer echter sprong in het oog, dat zijn invloed, indien hij in het invoeren van nieuwigheden te ver ging, voor de gemoedsrust zijner leerlingen en den gevestigden naam der hoogeschool gevaarlijk kon worden; en zonder twijfel zagen de ijverigste behoudslieden in zijn omgeving reeds naar een geschikte aanleiding uit, om zich van zulk een ambtgenoot op wettige wijze te ontslaan. Het is waar, dat hij zich over de theologie, waarin hij almede licentiaat was geworden, volstrekt niet uitliet, en zich bij zijn wijsgeerige taak bepaalde; daarnevens legde hij zich (hetgeen bij een cartesiaan als bijkomende werk-

zaamheid voor de hand lag) op de studie der geneeskunde toe. Evenwel verschrikte hij menigeen door in een openbare redevoering, tot inleiding eener akademische feestviering den 16den december 1652 gehouden, een scherpen aanval te richten, en dat nog wel met een beroep op de beginselen van Aristoteles, tegen de geheele heerschende scholastieke natuurbeschouwing. In allegorischen vorm naar den smaak dier dagen wordt haar in dat stuk verweten, dat zij beeldspraak in plaats van zakelijke verklaring aanbiedt; dat zij het heelal niet beschrijft gelijk het bij waarneming blijkt te zijn, maar zooals het ons het meest belagen zou; dat zij de leemten in onze kennis met duistere kunsttermen en willekeurige machtspreuken tracht te bedekken, en zoo een schijn van wijsheid teweegbrengt, die de aandacht afrekt van het ernstig en geduldig onderzoek der natuurverschijnselen. Was dus de sinds eeuwen gehuldigde methode in haar hart aangetast, wie waarborgde haren voorstanders van ambtswege, dat hetzelfde vonnis niet eerlang nog op veel gewichtiger punten der oude leer, dan die de lichamelijke wereld raken, zou worden toegepast? Hun argwaan tegen den redenaar kon door zijn stoutmoedig en talentvol optreden niet anders dan versterkt worden. Niettemin duurde het nog ruim vijf jaren voordat de gezochte gelegenheid zich eindelijk voordeed, en Geulincx (5 januari 1658) onverwacht door de hoofden van het collegie uit zijn ambt ontslagen werd.

Om welke aangevoerde redenen dat geschied is, staat nergens vermeld; men heeft het blijkbaar willen geheim houden.

Nemen wij intusschen al de bekende omstandigheden in aanmerking, dan kunnen wij bezwaarlijk iets anders vermoeden dan dat men geen genoegen nam met een voor-

genomen huwelijk. Sedert vele jaren was het bij deze instellingen overlevering, de leerstoelen der wijsbegeerte te doen strekken tot eerste verzorging van dezulken die uitzicht hadden op hooge kerkelijke bedieningen, en dus het coelibaat tot stilzwijgende voorwaarde te maken om aan een collegie waar zij onderwezen werd te worden aange-steld. In rechte liet zich dit niet volhouden, en daarom was vele jaren geleden door den raad van Brabant bij uitzondering toegestaan, dat de hoogleeraar Philippi als getrouwd man zijn ambt zou blijven bekleeden. Nu was Philippi, een gematigd cartesiaan en uitermate handig en voorspoedig man, de bijzondere leermeester van Geulincx, en deze is nog in hetzelfde jaar te Leiden met een brabantsch meisje in den echt getreden. Heeft hij zijn meesters voorbeeld trachten te volgen, met dat doel hier en daar goeden raad ingewonnen, en kwam dit zijnen tegenstanders onverhoeds ter ooren, dan wordt zoowel de snef genomen maatregel der heeren van de Lelie, die den rechter voor een voldongen feit plaatste, als ook de geheimhouding der beweegreden volkomen verklaarbaar. Openlijk verweten wordt aan Geulincx niets ter wereld. Hij doet nog enkele stappen tot verzet, doch laat dan zijn zaak plotseling vallen, en wordt reeds vier maanden na zijn ontslag te Leiden ingeschreven als lid der hollandsche universiteit.

Achter dien zichtbaren afloop der zaak lag iets anders verborgen. Hij kon zich niet langer ontveinzen, dat hij met zijn denkwijze van lieverlede geheel van Leuven vervreemd was geraakt, en als eerlijk man verplicht was daarvoor uit te komen, zoogoed als zijn tegenpartij, hem niet langer te dulden. Tevoren nog, als zoovelen, een geestverwant van Jansenius, was hij al peinzende tot overtuigingen gekomen die beter pasten voor een vredelievenden calvinist.

Het moet hem een zwaren strijd gekost hebben, zich van de zijnen en zijn voorvaderlijke kerkgemeenschap los te scheuren; ook tracht hij nergens anderen tot medegaan te bewegen, veelmin smaalt hij op de kerk die hij verlaten heeft. Slechts wilde hij zich voegen bij een genootschap waarin zijn gevoelens geen aanstoot zouden geven, en liet zich te Leiden daarin opnemen, buiten twijfel door den cartesiaanschgezinden predikant en hoogleeraar Heidanus, zijn vriend en beschermer tot den einde toe.

Hij zal zich aanvankelijk hebben voorgesteld, het openbaar onderwijs met zijn belemmerende eischen voortaan te laten varen, en zijn bestaan, evenals Descartes en anderen, van zijn leer onafhankelijk te maken. Van eigen middelen verstoken, promoveert hij dan ook in september in de geneeskunde, en trouwt in het begin van december met Susanna Strickers uit „Wiert” (Weert bij Antwerpen of St.-Jorisweert bij Leuven, waarschijnlijker dan dat in Limburg), zeer mogelijk een nichtje zijner moeder, met de hare en een zwager uit Brabant overgekomen, en (blijkens den vorm der echtsluiting) althans toen nog katholiek. In afwachting van praktijk als geneesheer poogde hij zich vast met bijzondere lessen aan studenten te generen.

Dat eerste levensplan kon echter onmogelijk naar den zin van Heidanus zijn. Die algemeen geachte en invloedrijke man mocht een talent van die waarde voor de zaak der nieuwe filosofie aan de leidsche universiteit niet goedschiks laten verloren gaan. De wijsbegeerte was hier van den beginne als een ondergeschikt schoolvak behandeld, waarin sedert den opgang van de zon des evangelies niets van belang meer te ontdekken viel, doch dat bij de voorbereiding tot degelijke beroepsstudie niet mocht verwaarloosd worden. Ter sluik was evenwel, schoon niet

altijd door de meest geschikte lieden, de nieuwe denkwijze, die het vak veel ernstiger opnam en er een taak voor het geheele leven van maakte, onder de studenten ingevoerd; en zij die met Heidanus er alle heil van verwachtten moesten wel verlangen, dat aan het onvruchtbare gekijf van onbevoegden, en de beperkende verordeningen waartoe het aanleiding gaf, door het optreden van een beproefden en bezadigden onderwijzer een einde werd gemaakt. Het gros der predikanten daarentegen was voor het herleven eener zelfstandige wijsbegeerte ernstig beducht, en daar het in de macht dezer mannen stond, het vertrouwen der menigte op de hoogeschool te ondermijnen, moesten haar curatoren met twee partijen rekening houden. Vandaar dat Heidanus en zijn geestverwanten groote moeite hadden om hun beschermeling stap voor stap vooruit te brengen. Hun ergste tegenstander was prof. Adrianus Heereboord, zelf een bewonderaar van Descartes mits men dien eerst na afloop van den akademietijd, en dan nog voornamelijk als natuurkundige leerde kennen. Niet dan na zijn dood (1661) gelukte het, van curatoren te verkrijgen dat Geulincx tot lector (1662), vervolgens tot buitengewoon hoogleeraar (1665) werd benoemd, met dien verstande, dat men bij elke bevordering of verhooging van jaargeld zorg droeg, zijn mededinger Stuart, die de oude school vertegenwoordigde, den voorrang te doen behouden. Onze denker trok een bescheiden jaargeld, werd ook voor het opdragen van leerboekjes aan curatoren met kleine geschenken beloond, en kan met afzonderlijke lessen in weinig gezochte leervakken nog iets verdiend hebben; dan brachten hem misschien de disputen, die hij geregeld leidde, eveneens een kleinigheid op. Overigens leefde hij in armoede, en moest door zijn vermogenden en milddadigen begunstiger voortdurend onder-

steund worden. Uitzicht om eindelijk in de faculteit te worden opgenomen en mede te examineeren bestond er welbeschouwd voor hem zoogoed als niet; men erkende zijn ijver, en duldde hem gaarne omdat hij de hoogeschool bewaarde voor het verwijt van bij den tijd ten achteren te zijn; doch in het aangenomen stelsel van onderwijs paste hij niet, en had mogelijk beter gedaan met daarvan onafhankelijk te blijven. Doch wie was er destijds in staat, het voor en tegen aan weerskanten te overzien?

Uit zulk een op den duur onhoudbaren staat van zaken verlostte hem, tusschen 8 en 20 november 1669, een heerschende ziekte, die in stad en hoogeschool maandenlang groote verwoestingen aanrichtte. De oude Heidanus, die bij het heropenen der lessen een gedachtenisrede hield, wijdde hem nog een hartelijk woord van waardeering. In de eerste dagen van januari moest zijn weduwe op kosten zijner ambtgenooten begraven worden. Dat zij kinderen naliet, zou men slechts op grond van een enkele uitdrukking in een der bewaarde bescheiden kunnen vermoeden. Van brieven of andere papieren uit den boedel is er geen spoor; alwat wij van Geulincx' eigen hand bezitten is een drietal naamteekeningen in het senaatsarchief.

Bij zijn leven had hij de uitgave bezorgd van de leuven-sche redevoering van 1652 met de toen voorgedragen kleine verhandelingen (een letterkundig werkje, in 1665 in verbeterden vorm te Leiden herdrukt), van twee boekjes over de logica, en van het eerste tractaat eener latijnsche *Ethica* (1665), waarop hij twee jaren later een nederlandsche bewerking (*Van de hoofd-deuchden, de eerste tuchtverhandeling*) deed volgen. Daarbij komen nog een paar redevoeringen en een reeks van stellingen om over te redetwisten. Al het overige dat in de door mij verzamelde

drie deelen zijner latijnsche werken ('s-Gravenhage, 1891-'93) voorkomt is afkomstig van leerlingen, die 's mans lessen woordelijk hebben opgeteekend. Naar deze dictaten was, tot in den aanvang der achttiende eeuw, nog veel navraag, en de meeste zijn daarom, doorgaans zonder veel zorg, in die dagen ook ter perse gelegd. Daarna, toen er door theologanten van naam nadrukkelijk tegen de Ethica gewaarschuwd was, is Geulincx' leer op den achtergrond en bijna geheel in vergetelheid geraakt. Slechts enkele mannen van het vak hadden sommige zijner zeldzame boekjes bemachtigd en gelezen. Na jarenlange bemoeiingen is het ten laatste den heer V. Vander Haeghen en mij zelve gelukt, bijeen te brengen wat er van sporen van zijn leven en werken nog in archieven en bibliotheken te vinden was. De bibliographie dier werken vindt men bij Vander Haeghen (Geulincx, étude sur sa vie, sa philosophie et ses ouvrages, Gand 1886, pp. 197-224), en vóór het eerste en het derde deel der latijnsche verzamelde uitgave.

Om de leer van Geulincx wel te verstaan, moet men steeds in het oog houden dat hij, hoewel zijn leven lang aan scholen verbonden, 'en groote waarde hechtende aan streng redeneerend onderwijs, toch niet slechts voor aanstaande geleerden, maar voor elkeen die over zijn verplichtingen en uitzichten in dit leven ernstig nadenkt ontvouwen wil, wat hem de rede daaromtrent geleerd heeft. Met de uitkomst van zijn eigen onderzoek moet ieder die er de noodige geestelijke inspanning voor overheeft zijn voordeel kunnen doen. Vervolgens, dat zijn levensbeschouwing, hoezeer hij zich beijvert voorschriften te geven die voor alle menschen gelden, toch het merk draagt van zijn eigenaardige persoonlijkheid en levensomstandigheden, zoodat zijn zedeleer, ook voor iemand die zijn gevoelens niet

deelt, de beteekenis heeft van een belangwekkende bijdrage tot de kennis van het inwendige leven van het nederlandsche volk in de zeventiende eeuw.

De vraagstukken waarover enkel de kerk beslist laat hij, als wijsgeer die enkel met de middelen der wereldlijke wetenschap werkt, aan anderen over. Het komt hem voor, dat onder den naam van geopenbaarde waarheid niet zelden meer verkondigd wordt dan hij daarvoor kan houden; hoewel hij gaarne aanneemt dat God den mensch, waar deze een licht noodig heeft dat zijn rede in haar beperktheid niet vermag te verstrekken, langs buitengewone wegen te hulp komt. Om echter te weten waar die bijzondere hulp noodig wordt, moet in allen gevalle beproefd zijn, hoever wij het met onze natuurlijke middelen brengen; en daarom stelt zich Geulinx van den aanvang af op het standpunt van den denker op eigen hand, die weliswaar aan het evangelie gewichtige vingerwijzingen te danken heeft, doch evenzoo als iemand soms door een oogglas op het spoor wordt gebracht van wat hij daarna ook zonder dat hulpmiddel duidelijk aanschouwt.

De menschelijke kennis kan, naar hij opmerkt, nimmer het eigenlijke wezen van haar voorwerp zuiver teruggeven. Reeds de zinnelijke verschijning der dingen, het eerste dat onze aandacht trekt, houdt voor het dieper nadenken geen stand; achter kleur en geluid bv. schuilt voor den natuuronderzoeker geheel iets anders, een rangschikking en beweging van kleinste stofdeeltjes. Is daarmee nu het wezen der zaak doorgrond; zou niet veeleer in de plaats van den schijn voor de zinnen enkel een schijn voor ons verstand zijn getreden? Wij kunnen niet nalaten, dingen en eigenschappen, toestanden en voorvallen, oorzaken en gevolgen en wat dies meer zij te onder-

scheiden; doch hoe indien dat soms enkel aan de inrichting van het menschelijk kenvermogen lag? Immers de toepassing dier begrippen schiet bij de verklaring van wat zich aan ons vertoont op den duur hier en daar te kort. Er rest ons niet anders, dan de beperktheid van ons weten te erkennen en enkel te vragen, wat de mensch, bij gebruik van al de middelen die hem van nature verleend zijn, zich genoodzaakt vindt voor de ware gesteldheid der dingen te houden.

Ten volle verzekerd is hij ten minste hiervan, dat hij zelf gewaarwordt, denkt en wil. Alwat zich aan hem voordoet laat zich onder twee scherponderscheiden hoofden brengen: geest (of „ik”) met zijn verrichtingen van voorstellen of denken en willen of streven, en uitgebreidheid, tot welke alwat wij ruimte en lichaam noemen wordt herleid. Van veel dat hij opmerkt ziet hij dadelijk in, dat het niet door hem zelve is teweeggebracht. Door het uitgebreide is het hem stellig niet verstrekt, want dit openbaart zich nergens als werkende macht, maar overal als lijdelijk voorwerp van veranderingen, al wordt de eene verandering dikwijls geregeld door de andere begeleid of gevolgd. Het eenige werkzame, beweging aanbrengeende, makende, waarvan wij bij ervaring kennis dragen, is ons eigen gedachten vormend en naar invloed trachtend ik; en dus moeten wij, om verder te komen, wel aannemen dat een andere, veel krachtigere geest door middel van de buitenwereld op onze zintuigen, en zoo op ons bewustzijn werkt om ons de voorstelling van allerlei buiten ons zelve te verschaffen. Hoe hij dat aanvangt, kunnen wij niet nagaan; want dat een geest op een lichaam werkt, waarmede hij uit zijn aard niets gemeen heeft, is kortaf onbegrijpelijk. Wij zelve meenen wel, dat wij met onzen wil

dikwijls ons lichaam, en daardoor andere lichamen in beweging brengen, en weten het een en ander van een overgang van beweging uit het brein op de zenuwen en spieren; doch hoe werkt de wil, die in het geestesleven zijn plaats heeft, op een lichamenlijk ding als het brein? Wij zien niet in het minst, hoe wij te werk zouden moeten gaan om buiten onze gedachtenwereld iets uit te richten, en eenig opzet uit te voeren; en dus, zoover wij over de zaak kunnen oordeelen, is alle inwerking van onzen geest reeds op ons eigen lichaam, hoe sterk wij ons daartoe mogen inspannen, louter schijn. Wanneer dus een andere geest er in slaagt, zich in de lichamenlijke wereld te doen gelden, moet hij naast zijn geestelijke eigenschappen nog de macht hebben, het uitgebreide te dwingen tot werkingen, desnoods tot werkingen op den menschenlijke geest. Zijn willen moet tevens volbrengen zijn. Iets dergelijks is voor ons kenvermogen zonder voorbeeld, en daarom is God voor ons, bij vergelijking met ons zelve, wel ten deele begrijpelijk, doch wat zijn volle wezen betreft geheel eenig en onuitsprekelijk.

Om geest te zijn, ook op oneindig grooter schaal dan wij, zou hij zonder het uitgebreide kunnen blijven; nu is hij uit zijn aard bovendien uitwerkende geest, en heeft een voorwerp noodig om zijn macht daaraan te betoonen. Zoo laat het zich denken, dat het bestaan van het lijdelijke, kracht- en geestelooze uitgebreide een dadelijk gevolg is van het bestaan van God, die er voortaan over beschikt om daaruit een wereld naar zijn verkiezing te scheppen.

Tusschen ruimte en stof is bij Geulincx evenmin als bij Plato en anderen een wezenlijk onderscheid. Een wereld wordt daaruit gevormd doordien de scheppende Almacht aan het uitgebreide verschillende bewegingen verleent, en

het daardoor in lichamen verdeelt, die door gewijzigde beweging weder uiteenvallen of samenvloeien. Ledige ruimte is een wanbegrip; de lichamen schuiven onmiddellijk tegen en tusschen elkander. En zoo wordt hier op het voetspoor van Descartes een proeve van natuurverklaring geleverd, waarvan Geulincx zelf inziet, dat zij niet meer dan de waarschijnlijkste gissingen bevat. Immers wat wij van de algemeene, oorspronkelijke gesteldheid van het bestaande denken moeten, laat zich nog eer vaststellen dan wat God, behoudens die gesteldheid, in het bijzonder heeft gelieven te verordenen. Dit laatste kan slechts door aanhoudende waarneming der natuurverschijnselen bij benadering worden opgemaakt, en wordt nimmer tot het voorwerp van vaste wetenschap, zooals wij die in de wiskunde of in de logica bezitten.

In die wereld van dooreenwoelende lichamen, waarin het Opperwezen, volgens door hem zelve ingestelde wetten, de eenige beweging is, zijn sommige dier lichamen op een voor ons onuitsprekelijke wijze aan geesten verbonden. Zulke geesten zijn te zeer van hetgeen zij beleven afhankelijk, dan dat zij voor oorspronkelijk aanwezig kunnen gehouden worden. Men onderscheide op dit punt tweeërlei wijze van wording. De geest op zich zelf is met God nauw verwant, en laat zich gevoeglijk denken als aan of in hem ontstaan door afperking, evenals in de algemeene uitbreiding lichamen ontstaan. (Zoo leerde later ook Malebranche: „Dieu est le lieu des esprits.”) Of dat (gelijk het bestaan van lichamen) eerst aan Gods wil, dan wel (gelijk het bestaan der uitbreiding zelve) al dadelijk aan zijn natuur als gevolg wordt toegeschreven, blijkt niet. Daarentegen dat een geest aan een lichaam gekluisterd, en daardoor tot mensch wordt (van dieren of van engelen is onze kennis

te onvolledig), is door den Schepper eenvoudig gewild. En om niet meer te beweren dan waartoe wij gerechtigd zijn, moeten wij het verband tusschen geest en lichaam hiertoe beperken, dat de reeks der gebeurtenissen in ons geestesleven en die der voorvallen in de lichamelijke wereld vrijwel evenwijdig loopt. De laatste volgt onverbrekelijke, immers door God voortdurend gewilde en bestendig gehandhaafde natuurwetten; de eerste doet dat slechts voor een deel, want, bij al de beweegredenen die gewaarwording en denken ons aan de hand doen, geeft toch de vrijwil den doorslag, die zich hetzij door indrukken en verzoeken, hetzij door redelijke overweging verkiest te laten besturen. De beide reeksen zijn onafhankelijk van elkaar, en haar samenstemming op vele punten is enkel hieraan toe te schrijven, dat God, die de eene rechtstreeks bewerkt, en de andere (omdat voor hem geen onderscheid van tijd bestaat) ineens overziet, het geheel zoo heeft willen inrichten, dat die samenstemming voorhanden is, al blijft voor ons alweder zijn vermogen tot zulk een besturing, zoowel als het gebruik dat hij daarvan maakt, verder ondoorgrondelijk. Derhalve, als ik bv. mijn hand zelf meen op te heffen, heb ik inderdaad slechts bedoeld en getracht dat te doen, en is het de Bestuurder der wereld, die in den loop zijner geregelde werkzaamheid de beweging tot stand bracht. Hij deed het weliswaar niet daarom, omdat ik de beweging wilde (dit beweren zou het zoogenaamde occasionalisme zijn, dat ten onrechte aan Geulincx pleegt te worden toegedicht), maar omdat het ditmaal samentreffen van wil en beweging deel uitmaakt van zijn onveranderlijk raadsbesluit, en het regelmatig gebeuren in de wereld juist op dit oogenblik tot de gewilde beweging leiden moest. Zedelijk aansprakelijk is dan ook de mensch

niet voor hetgeen hij in de wereld doet (want hij doet er inderdaad niets, en leeft er, zooveel hij weten kan, enkel als toeschouwer), maar voor hetgeen hij wil en waarvoor hij zich inspant. Aan den anderen kant, als ik bv. meen dat een stoot mij pijn doet, is het eenige gevolg van dien stoot de kneuzing van een lichaamsdeel en de wijziging ergens in de hersenen die daaruit voortkomt, doch mijn gewaarwording is (hier zou men desnoods van aanleiding en occasionalisme kunnen spreken) slechts als begeleidend verschijnsel, en langs een anderen dan den lichamelijken weg, door de Almacht bewerkt.

Wil iemand deze leer als gewrongen en onnatuurlijk veroordeelen, dan bedenke hij vooreerst, dat Geulincx ze allerminst wil aanprijzen als de getrouwe uitdrukking van wat op zich zelf, afgezien van de wijze waarop de mensch het met zijn verstand denken moet, bestaat en gebeurt. Onmiddellijke kennis bezitten wij volgens hem enkel van datgene waarbij ons ik als werkzaam wezen betrokken is: ons liefhebben en haten, beamen en ontkennen, enz.; dat is, of iemand ergens partij kiest, en dan aan welken kant, kan hem zelven niet onbekend blijven. Voor het overige komt zijn stellig weten hierop neer, dat hij verzekerd is van het bestaan zijner gewaarwordingen, van het logisch verband tusschen zekere stellingen daargelaten of zij een voor een waar zijn dan niet, en van de gebruikelijke begrippen en benamingen die op een voorkomende zaak van toepassing zijn. Kortom, hoe wij zelven gezind zijn, weten wij onmiddellijk; behalve dat weten wij nooit, wat eigenlijk „is”, maar wat zich als bestaande aan onze zinnelijke en verstandelijke beschouwing voordoet. Men kan een groot geleerde zijn zonder den aard van ons weten te beseffen; de wijsheid die men bereikt met doordenken ten einde toe

is juist daarin gelegen, dat iemand dien beseft, en niet taalt naar een kennis die enkel aan de godheid toekomt. En waarom zou de mensch een andere begeeren dan die hij met zijn vermogens bespant, en die hem in staat stelt zijn toestand in allerlei opzicht te verbeteren?

Wanneer wij elk gegeven dat niet te loochenen valt eerlijk in rekening brengen, dan belooft ons Geulinx wel geen grootsch harmonisch stelsel van wetenschap, dat op alle vragen het juiste antwoord bevat, maar toch een voldoende grondslag voor het stellen van levensregelen, waarmede wij, zoo wij ze getrouw inachtnemen, voor ons zelve en elk redelijk wezen verantwoord zijn. In plaats van mismoedig te klagen over hetgeen den mensch niet gegeven is, wil hij het terrein afpalen waarop hij iets vermag, en ontwikkelen, wat daar voor iemand die de stem der rede volgen wil te doen staat.

En dan valt te bedenken, dat inderdaad het menschelijk individu met zijn denken en streven niet buiten zijn eigen bewustzijn treden kan, en van alwat buiten zijn „ik” bestaat eerst middellijk kennis ontvangt door gewaarwordingen, waaruit naar den aard van zijn kenvermogen besluiten worden getrokken. Om samen te rijmen wat zich aan iemand vertoont, moet hij zich in verkeer denken met iets dat van hem zelve onderscheiden is; en zoo komt hij, wanneer hij enkel vraagt naar hetgeen hij niet nalaten kan te denken, allicht tot andere besluiten dan zoovelen, die bij het vaststellen hunner wereldbeschouwing tevens met hun wenschen, gewoonten en voorbarige meeningen te rade gaan. Of die besluiten op het eerste gezicht een vreemden indruk maken, komt er niet zoozeer op aan als of hij juist opgemerkt en geredeneerd heeft. Met deze vraag kunnen wij ons te dezer plaatse niet nader inlaten;

de lezer wien het lust bestudeere de uitgegeven geschriften van onzen denker in hun geheel, en trachte er zijn eigen antwoord op te geven.

In deze historische schets wil ik alleen nog hierop wijzen, dat de denkwijze waarvan Geulincx in zijn *Ethica* de hoofdtrekken ontwikkelt hem zelve onder al zijn twijfelingen en teleurstellingen tot krachtigen steun heeft gestrekt. Wat de wereld waarin hij zich beweegt hem onzeker en onbevredigends moge bieden, hij houdt zich al dadelijk verzekerd van zich zelve, den geest die denkt en wil, en uit zijn aard in alles redelijk verband poogt te ontdekken en te bevorderen. Zal dit pogen een redelijken zin hebben, dan moet het, zoo beperkt en belemmerd het zich overal bevindt, zijn wortel hebben in een alles beheerschenden oorspronkelijken Geest, die deels door zijn natuur, deels door zijn wil aan de stoffelijke wereld en die der eindige geesten het aanzijn en de redelijke orde verleent, van welker bijzonderheden het ons gegund is een deel te leeren verstaan. In werkelijkheid kan dus nergens wanorde of kwaad opkomen; zoodanige stoornis doet zich enkel voor aan den beperkten geest, in zijn tijdelijke hoedanigheid als mensch, en moet dan ook door dezen als redelijk wezen, de zaken beoordeelende zooals hij ze bij ervaring kent, afgekeurd en geweerd worden. Daarbij zou echter, in een stoffelijke wereld die volgens vaste wetten van veroorzaking pleegt bestuurd te worden, door een werkelijke tusschenkomst van met vrijheid beslissende menschen verwarring worden gesticht. Om dit te vermijden wordt door Geulincx niet, evenals door vele anderen, de beslissing van den mensch mede onder de heerschappij der natuurwetten gebracht, waarbij het begrip van persoonlijke verantwoordelijkheid teloorgaat, maar aan ons willen de

werking op onze omgeving ontzegd. De schijn van verkeer tusschen het lichamelijke en het geestesleven is onvermijdelijk, doch datgene waaruit hij ontspringt wordt door de gemeenschap van beiderlei leven met de Godheid in hoofdzaak verklaard, en de nadenkende mensch kan zich bij zijn wilsbepalingen aan den invloed van dien schijn onttrekken. Wat in de wereld voorvalt, wat hijzelf in verband daarmede aan zich zelve beleeft, laat hij dan aan het alwijze bestuur van den Vader aller geesten over; zijn eenige taak is, zóo te willen als naar zijn beste weten de stem der rede, waardoor die Vader tot hem spreekt, het van hem verlangt.

De waarde van hetgeen wij het zedelijk handelen noemen wordt door die beschouwing niet verminderd; immers wij schatten het allen niet naar den uitslag maar naar de bedoeling. En zoo men vreest dat het besef onzer onmacht naar buiten aan onzen goeden wil en ons zelfvertrouwen afbreuk zou moeten doen, dan vergete men niet deze twee punten: Vooreerst vertoont zich het geval ook aan den gevorderden denker niet anders dan of hijzelf met zijn doen meestal iets buiten hem teweegbracht, en wordt hij daardoor onwillekeurig reeds tot meerdere inspanning geprikkeld. Ten tweede, wat meer zegt: niet de begeerte naar machtoefening, maar de gehechtheid aan het redeggebod is het die aan zijn wil de juiste richting geeft. Voor hem is de vraag niet: wat zult gij ditmaal in den gegeven staat van zaken verbeteren? maar: welke zaak zijt gij, die de rede liefhebt, gehouden met al uw vermogen voor te staan? Daarmede is niet het wereldbestuur gebaat, dat zonder onze wijsheid gereedkomt, maar de mensch zelf, en, zooals hij de dingen ziet, tevens alwat hem met recht ter harte gaat. Overigens nemen wij den geest niet anders waar dan

tijdens zijn belichaamd, zijn menschelijk leven; wat daarbuiten ligt onttrekt zich vooralsnog aan onze natuurlijke beoordeeling, en komt bij de wijsgeerige regeling van ons willen niet in aanmerking.

Vandaar de zelfstandige houding die Geulinx tegenover de wereld aanneemt, die hem wezenlijk baten noch deren kan, en voor hem enkel het voorwerp is dat hem tot oefening van zijn denken en streven wordt aangeboden. De studie der stoffelijke dingen wordt bij hem niet meer gestoord door het onderstellen van onberekenbare geestelijke inwerkingen, en kan ook harerzijds niets veranderen in de uitkomsten van het zedekundig onderzoek. En ook van zijn afwisselende ervaringen, van gemoedsbewegingen en aandriften blijft de geest zelf onafhankelijk; dat alles behoort tot zijn geheimzinnig bijkomstig samenzijn met het lichaam. Het is iets anders dan hij, dat hem vragen voorlegt en zijn beslissingen uitlokt. Hijzelf staat daar tegenover als de zelfstandige rechter, te allen tijde bevoegd en geroepen om hetzij aan de ingevingen die van buiten komen hetzij aan die zijner eigene rede, van Gods stem die in zijn binnenste spreekt, het overwicht toe te kennen. Zijn vrijheid bewaart hij ook tegenover de menschen en hun instellingen; aan hun gezag hecht hij geen waarde, schoon hij hun goeden raad gaarne aanneemt, en zijn eigen redenen hebben kan om hetzelfde te willen dat eenig gezag hem zijnerzijds voorschrijft. Doch met die fierheid van den vrijen man gaat het diepste ontzag gepaard voor den oorsprong aller dingen, de overgaaf zonder voorbehoud aan het goddelijk bestuur en den dienst der rede, waartoe hij naar de mate zijner krachten geroepen is. Hij is in de wereld op een post gesteld, waar tal van onontwijkbare droombeelden hem tot afval schijnen te willen verleiden,

en heeft daar te volharden en in het vertrouwen op zijn eenigen Lastgever af te wachten wat er van hem worden zal.

Van buiten gezien vertoont zich het leven van den deugdzame volgens Geulincx niet veel anders dan dat van hen, die door iedereen als brave en ernstige menschen erkend worden. Toch blijft dit allesbeslissende onderscheid, dat dezelfde gedragingen (menschelijk gesproken), of wilsbepalingen waarvan zij de uitwerking schijnen te zijn, beurtelings voortkomen uit het eenig ware zedelijke beginsel en uit eigenbelang, in een van de vele vormen waarin dit zich openlijk of bedektelijk doet gelden. Plaatsen wij ons in gedachte op het hoogste standpunt dat wij bereiken kunnen, dan zal weliswaar diegene zijn eigen waarachtig belang het best behartigen, die nimmer aan zijn persoon, maar altijd aan zijn plicht in den dienst der rede denkt. Door dezen uitsluitend te betrachten, verzekert hij zich van het kostbaarste dat voor den mensch is weggelegd, en dat bestaat in vriendschap met God, gelukzaligheid, gemoedsrust, kennis en kunst van onderwijzen, verdienste, vriendschap met weldenkenden, dikwijls ook de bejegening die men verdient, en bovenal de deugd zelve, de volmaking van zijn wezen. Doch juist daarom mag, al stelt hij zijn ideaal van eigen voordeel nog zoo hoog, dat voordeel nimmer het doel van zijn streven zijn. Alwat hij ter wille daarvan beraamt, ook al zou de maatschappij daar oogenschijnlijk nog zoo wel bij varen, is noodzakelijk uit den booze. Zijn eenig wettig richtsnoer is de plicht dien God hem door de rede voorschrijft, en dien hij door ernstig nadenken van de inblazingen der eigenliefde heeft leeren onderscheiden; voor zijn lot zorgt de Voorzienigheid zonder zijn toedoen.

Uitvoeriger dan in bovenstaande opmerkingen, die den

gedachtengang van onzen wijsgeer niet beoordeelen maar enkel in de hoofdtrekken vervolgen en toelichten, heb ik zijn leven en filosofie besproken in een hoogduitsche verhandeling, die in 1895 te 's-Gravenhage verschenen is.

VIJFDE HOOFDSTUK.

SPINOZA.

Baruch, of zooals hij den naam later vertaalde, Benedictus de Spinoza werd 24 november 1632 te Amsterdam geboren, naar men meent op de Houtgracht, daar waar tegenwoordig het huis Waterloo plein n°. 41 staat. Als zoon van een lid der portugeesch-israëlietische gemeente (uit het zuiden afkomstig en koopman van eenig fortuin) ontving hij zijn eerste lessen aan een kerkelijke school, waar de studie van den hebreuwschen bijbel en van hetgeen een welonderwezen jood reeds op dertienjarigen leeftijd nog verder van zijn godsdienst behoorde te kennen, op den voorgrond stond. Of hij ook in de hoogste klassen heeft verkeerd en aan de voorbereiding tot het rabbinaat deelgenomen, valt te betwijfelen. Met den talmud was hij op lateren leeftijd niet onbekend, doch stellig had hij meer werk gemaakt van de schriftverklaarders en wijsgeeren zijner natie in de middeleeuwen. Het schijnt dat hij al vroeg op de gedachte is gekomen zich voor een nietgodgeleerden werkkring te bekwamen, en daarom latijn ging leeren bij een hoogduitschen student aan het athenaeum illustre, waarna hij de bijzondere school bezocht van dr. Frans Affinius van den Ende. Hier kwam hij midden in de ontwikkeling terecht van het moderne onderwijs, dat onder den invloed stond

van denkbeelden als die van René Descartes (1596-1650), en bovenal leerlingen poogde te vormen meer geschikt voor de hedendaagsche maatschappij dan degenen die nog gedeeltelijk volgens verouderde scholastieke traditiën werden opgeleid.

Onze protestantsche burgerij, die voor de levensbeschouwing der kerkhervormers zoo lang gestreden en geleden had, was over het geheel niet zoo spoedig geneigd, tegen die groote voorgangers, wien zij het herstel van haar geestelijk evenwicht te danken had, in verzet te komen, en op nieuwe, voor haar gemoedsrust allicht gevaarlijke ontdekkingen uit te gaan. Zoover zij tot onderzoek werd aangespoord door de behoeften van het dagelijksch bedrijf of door bewondering voor de oudromeinsche klassieken, ging de wetenschap aan haar universiteiten en daarbuiten onbellemd haar gang; doch anders werd het waar zij in aanraking kwam met de heerschende theologie. Met deze moest, sedert de kristelijke kerk de opvoedster der europeesche volken was geworden, alles zich verdragen wat tot de algemeene beschouwing der dingen behoorde, en daarom werd de onveranderlijkheid van het godsdienstig geloof, waarvan naar de gemeene overtuiging het heil der menschheid afhing, zooveel mogelijk verzekerd door ook de wijsbegeerte, zooals zij in de openbare scholen behandeld werd, aan eens voor altijd vaststaande grondstellingen en methoden te binden. Aan deze werd door de vaderen van het protestantisme niet veel veranderd. Van jongsaf aan een dienstbare filosofie gewoon, en ziende hoe elders het meer zelfstandige denken tot allerlei leedde dat hen ergeren moest, konden zij allerminst het waagstuk ondernemen, haar in de leerzaal van alle boeien te ontslaan. Het kwam er voor hen minder op aan, vrijdenkenden dan

weldenkenden naar hun zin te vormen; deswege trachtten zij vanzelf ook in dezen meer het oude te hervormen dan het door iets oorspronkelijks te vervangen. Zoo bleef het in de geleerde scholen nog langen tijd. Haast even hoog als men opzag tegen de onfeilbare letter der voetstoots van de oude kerk overgenomen heilige schriften, deed men het tegen den vanouds beproefden Aristoteles, en bij de meeste akademische leeraren stond het vast, dat na het opgaan van het licht der kristelijke openbaring een nieuwe wijsbegeerte geen reden van bestaan meer had, terwijl de oude nog als inleiding tot godgeleerde en andere studiën nuttige diensten kon bewijzen.

De geestverwanten van een Van den Ende, hoog ingenomen met de jongste veroveringen der haar eigene wegen volgende wetenschap, waren van een gansch ander gevoelen. De jeugd, geroepen om in een maatschappij te leven die meerenmeer op zelfweten en zelfdoen aandrong, kon niet worden opgehouden bij leerstoffen aan vroegere toestanden ontleend, van weinig praktische waarde, en die bovendien het onbevangen aanvaarden van hetgeen men in den omgang met de dingen zelve leerde, door het bestendigen van oude vooroordeelen bemoeielijkten. Om kennis van feiten die zij in het leven te pas kon brengen was het allereerst te doen, en deze waren te vernemen niet door het aanleeren eener schoolwijsheid die zich grootendeels met het bewerken van geijkte begrippen bezighield, maar door zorgvuldige aankweeking van hetgeen in het dagelijksch leven als de kunst van waarnemen en het gezonde oordeel op prijs werd gesteld. Het toonbeeld van klaarlijkheid (evidentie) vond deze partij niet zoozeer in de vernuftige bepalingen en sluitredenen der aristotelische logica als in de wiskunde met haar onbetwistbare uitkomsten. Men had

zich toe te leggen op het latijn omdat dit nog altijd de alom bekende wereldtaal was, ook op de nieuwere talen die men meest noodig had, doch vooral op de hoogte te komen van de op eigen waarneming en wiskundige uitwerking gegronde natuurwetenschap. Van de langdurige godsdienstige twisten, die de menschen verdeelden en verbitterden in plaats van ze tot elkaar te brengen, had men meer dan genoeg; op zedelijk gebied trokken verreweg de meesten niettemin dezelfde lijn zoover dat noodig was om algemeen erkende gemeenschappelijke belangen in eendracht te behartigen. Hoe velerlei belijdenissen waren er in een stad als Amsterdam vertegenwoordigd; en werkten niet haar aanhangers in menig opzicht samen tot voordeel van het algemeen? Waarom dan niet voortaan het godsdienstig geloof buiten de voor allen geopende school, zoogoed als buiten de beurs en de rechtszaal gehouden, en overgelaten aan ieders persoonlijke overtuiging, die zich in vrijwillig gevormde kringen van broeders in den geloove naar behoefte uiten kon? Zoo vertoonen zich in die dagen reeds in de vrijgevochten Nederlanden, die destijds aan de spits der europeesche beschaving stonden, de beginselen van hetgeen men in later dagen het middelbaar-onderwijs en het liberalisme heeft genoemd.

De jonge Spinoza, die door de samenleving waarin hij opgroeide, en door het vele gewichtige dat in zijn hebreuwsche boeken op en tusschen de regels te lezen stond, reeds als knaap tot nadenken moest zijn geprikkeld, ontving in zijn nieuwe omgeving diepe indrukken, die voorgoed een einde maakten aan zijn niet meer ongerepte rechtzinnigheid. Tehuis was hij jood te midden van heidenen, lid eener scherp afgebakende, door het besef van geestelijken adeldom en duizend eigenaardige gebruiken,

waarvoor de vaderen alles hadden overgehad, bijeengehouden gemeenschap, door een profane meerderheid geminacht en enkel om de voordeelen die zij aanbracht geduld. Hier was hij mensch onder menschen, die aan die historische afscheiding geen waarde hechtten en hem eenvoudig welkom heetten als een achtenswaardig, talentvol en leergierig natuurgenoot. Hier leefde men ter wille van voor een ieder begrijpelijke oogmerken, daar hield men blindelings aan voorouderlijke inzettingen vast, die voor zoover zij als nationale wetgeving te beschouwen waren, slechts konden gelden voor het oude vaderland en den lang verdwenen staat. Het betrachten der joodsche wet werd voor zijn verstand, in plaats van een eervolle dienst waartoe zijn volk alleen was uitverkoren, een ondraaglijke dwang, waaraan menschen, vrij als anderen, zich zonder deugdelijke reden geliefden te onderwerpen. Nadat zijn stiefmoeder in 1652 en zijn vader in het voorjaar van 1654 overleden waren, behoefde hij ook het gevoel der zijnen niet meer als vroeger te ontzien, en begon zich in woord en daad van lieverlede zijn eigen meester te toonen. Dat wekte de bezorgdheid, welhaast de verontwaardiging zijner stamgenooten, die den jongen geleerde, van wien men nog kort geleden de beste verwachtingen had, niet goedschiks konden prijsgeven. Inmiddels bleef deze met zijn cartesiaanschen leermeester te rade gaan, die hem al dieper inwijdde in den gedachtenkring der stoute denkers met wie hijzelf het meest was ingenomen, onder anderen niet onwaarschijnlijk den napolitaan Giordano Bruno, die een halve eeuw tevoren als slachtoffer der pauselijke inquisitie gevallen was. Bedrieg ik mij niet, dan was de vroegere kweekeling ten laatste als hulpleeraar aan de school van den ketterschen doctor verbonden; immers te Rijnsburg was hem nog een

jongmensch toevertrouwd, en hij moet dus wel als onderwijzer van beroep eenigen naam hebben gehad. Van een liefde tot Van den Endes dochter Clara Maria, twaalf jaren jonger dan hij, kan zooveel waar zijn, dat er tusschen hem en het begaafde kind een vertrouwelijkheid bestond, die, als hij ze dagelijks zag en haar dikwijls bij het leeren behulpzaam was, niet wel kon uitblijven.

Nadat er meer ruchtbaar was geworden van de ergerlijke ketterijen waarin de jonge man allengs vervallen was, en men hem met beloften noch bedreigingen tot terugkeer, al was het maar in schijn, had kunnen overhalen, begrepen de hoofden zijner gemeente, dat er niets overbleef dan aan het openbaar schandaal, dat ook den goeden naam der synagoge bij haar beschermers in gevaar bracht, door een plechtige uitbanning een einde te maken.

Terwijl die maatregel nog hangende was, werd nog een aanslag op Spinozaas leven gepleegd door een of anderen dweper, die hem noode de doodstraf volgens de wet der vaderen (deut. 18 : 20) zag ontgaan. Daardoor gewaar-schuw nam hij de wijk naar Ouderkerk, ten huize van een mennist, of een dier remonstranten zonder geestelijken stand die men destijds collegianten noemde. In zijn afwezigheid werd, 27 juli 1656, de ban uitgesproken die hem en Israël van alle wederkeerige verplichtingen ontsloeg.

Sedert dien dag heeft hij tot geen kerkgemeenschap meer behoord; hoewel hij door verscheiden vrienden, die hij onder de vrijzinnigste der protestantsche partijen, menonieten en remonstranten, gewonnen had, het kristendom dat zij beleden had leeren hoogschatten. Bij hen vond hij het verborgen en ingetogen leven, de oprechte verdraagzaamheid, den eerbied voor elke ernstige en zelfstan-

dige overtuiging, die hij in zijn verlatenheid noodig had. En daar er, vooral sedert Descartes' *Dioptrica* van 1637, onder geleerden en liefhebbers een groote belangstelling was in het nauwkeurig slijpen van vergrootglazen, vond hij bij zijn bescheiden eischen aan het uitwendige leven in dat bedrijf een genoegzaam bestaan, te eer daar hij met de wiskundige beginselen zijner kunst boven velen vertrouwd was. Eenige jaren lang woonde hij onder de collegianten te Rijnsburg, waar hij nog aan een kostganger eenig onderricht in de leer van Descartes gaf, doch mochte had om zijn eigene veel dieper gaande verborgen te houden, zoodat hij voor het vervolg van dergelijke werkzaamheid afzag. In april 1663 verhuisde hij naar Voorburg, waar hij in de Kerklaan bij een gereformeerden schildersbaas zijn intrek nam, en meer onder het bereik was van haagsche begunstigers (men spreekt zelfs van Jan de Witt) en bezoekers uit den vreemde; tusschen 5 september 1669 en 17 februari 1671 naar de residentie zelve. Hier had hij zijn kamer eerst bij de weduwe van een advocaat Van Werve, daarna op de Paviljoensgracht bij den kunstschilder en solliciteur-militair Hendrik van der Spijck. In diens woning is hij aan de longtering, die hem sinds jaren ondermijnde, den 21sten februari 1677, in het bijzijn alleen van zijn vriend den geneesheer Lodewijk Meijer uit Amsterdam, kalm overleden. Vier dagen later werd zijn lijk, met zes karossen in de Nieuwe kerk op het Spui begraven, „en van veel aan-„zienlijke luiden uitgeleid.”

Omtrent het stille en erbare leven dat hij leidde, en zijn waardeering van eenvoudige godsdienstigheid in anderen, is er onder de onverdachte getuigen maar één stem. Hij ging met weinigen om, hoewel wie vreezen mocht door hem in opspraak te komen zijn beroep gereedelijk tot voor-

wendse nemen kon. Zijn meest vertrouwde vrienden hadden, misschien reeds voordat hij zijn geboorteplaats verlaten had, te Amsterdam een wijsgeerig gezelschap, waar de opstellen die hij stuksgewijs in handschrift overmaakte gelezen en overwogen werden; meer dan eens heeft hij hun een bezoek gebracht. Ook vinden wij hem in het begin van 1665 als gast bij een broeder van zijn vermogenden vriend Simon de Vries, op den Langen Boogaard bij Schiedam. Zijn eerste reis was zeven jaren later die naar Utrecht op uitnodiging van fransche officieren, zooals het ook meest kooplieden, geneeskundigen en militairen waren die zich met hem persoonlijk dorsten inlaten. Natuurkunde en wijsbegeerte, in die dagen inniger dan in onzen tijd verbonden, gaven ook aanleiding tot bezoeken als van Oldenburg, secretaris der Royal Society te Londen, van Tschirnhausen uit Silezië, van Leibniz toen hij in november 1676 uit Londen op weg was naar Hanover. Het grootste eerbewijs dat Spinoza bij zijn leven te beurt viel was het aanbod van een professoraat te Heidelberg in 1673, dat hij, wel wetende wat in zijn tijd de universiteiten en de blinde argwaan der geestelijkheid te beteekenen hadden, zoo verstandig was van beleefd te weigeren. Intusschen heeft, naarmate zijn leven en werken beter bekend werd, zijn roem zich in die mate verbreed, dat in 1880 onder medewerking van vereerders in de geheele beschaafde wereld het fraaie standbeeld voor hem kon worden opgericht, dat thans niet ver van het sterfhuis in den Haag nog telkens van den stillen haat van volgzaame onkundigen de zichtbare blijken vertoonen moet. Twee en drie jaren daarna verscheen in twee statige boekdeelen de eerste door nederlanders, en met alle mogelijke zorg bewerkte uitgaaf zijner gezamenlijke werken.

Over die werken hebben wij in deze vluchtige schets alleen het volgende te zeggen.

Spinoza zelf heeft niets anders in het licht gegeven dan eerst een bewerking in meetkundigen vorm van de eerste twee afdelingen van Descartes' Beginselen der wijsbegeerte, met een aanhangsel, dat eigen gedachten betreffende het zijnde in het algemeen, het goddelijke wezen en den menschelijken geest behelst, bewijs te meer dat hij reeds in 1663 zich met zijn franschen voorganger niet vergenoegen kon, — en dan zonder zijn naam een Godgeleerd-staatkundig vertoog (1670).

Een geschrift te verspreiden dat rechtstreeks gekant was tegen het bovenmenschelijk gezag van den bijbel, een dogma waaraan jood noch kristen dorst te raken, was in die dagen een hoogst gewaagde onderneming. Hoewel het te Amsterdam op de Eglantiersgracht gedrukt werd, moest men het op naam stellen van een verdichten boekverkooper Henricus Künraht te Hamburg. De exemplaren werden onder de hand aan den man gebracht, en vonden zooveel aftrek, dat men in 1673 en '74 een tweeden druk, in het toen minder gewone doch lichter te verbergen octavoformaat en meest onder valsche titels, deed volgen. (Een nederlandsche bewerking, die de een of ander naar men zeide reeds gereed had, was op Spinozaas eigen verzoek van 17 februari 1671 ongedrukt gebleven.) Toen werd aan de klacht der noord- en zuidhollandsche synoden, die reeds van den eersten druk dateerde, gevolg gegeven, en kwam er een verbod van den hove van Holland, om dit en enkele andere zoogenaamd schadelijke latijnsche boeken te drukken, divulgeeren ofte verkoopen. Tot afdoende weerlegging gevoelde men zich buiten staat; ook was het geloof niet sterk genoeg om op de zegepraal der waarheid.

door haar eigen kracht te vertrouwen; dus had men hulp gezocht bij den wereldlijken arm, die overigens in zulke gevallen feller placht te dreigen dan te slaan, mits men hem naar vermogen tegemoetkwam. Dat geschiedde dan ook door voortaan den schijn aan te nemen alsof het gevaarlijke boek na het gevallen vonnis althans niet opnieuw ter perse was gelegd. De navraag daarnaar was er natuurlijk niet te minder op geworden; daarom werden er nog drie maal nieuwe drukken in quarto uitgegeven, doch alle met het oude jaartal 1670, hoewel met zoo weinig omzichtigheid nagemaakt, dat, nu wij de zaak eens weten, zelfs de volgorde waarin zij uit elkaar zijn voortgevloeid met de meeste zekerheid kan worden aangewezen.

Nog in het sterfjaar van den schrijver, in de laatste weken van 1677, zorgden de amsterdamsche vrienden, onder anderen de duitsche geneesheer dr. G. H. Schuller, voor een wel uitgevoerden druk zijner nagelaten handschriften, die volgens laatste beschikking aan hun zorgen waren toevertrouwd; en wel zoo in het meestal oorspronkelijke latijn als in het hollandsch van dien tijd. Die verzameling bevat:

1. Spinozaas hoofdwerk, de *Ethica* („Zedekunst”) in vijf deelen: van God, van de menschelijke ziel, van de natuur en den oorsprong der hartstochten, van de menschelijke dienstbaarheid en van de menschelijke vrijheid, „alles „op een meetkundige orde geschikt en betoogd;”
  2. een Staatskundige verhandeling (onvoltooid);
  3. een eveneens onvoltooid opstel Van de verbetering van het verstand;
  4. Brieven van en aan Spinoza, zoover de uitgevers het dienstig achtten ze publiek te maken.
- In de latijnsche exemplaren is daarbij nog een onafge-

werkte doch opmerkelijke schets der hebreuwsche spraakleer gevoegd. In verscheiden exemplaren vindt men bovendien een portret in kopergravure.

Sedert zijn van lieverlede teruggevonden een paar in 1687 gedrukte stukjes, Rekening van den regenboog en Rekening van kansen, eenige aantekeningen in handschrift op het Godgeleerd-staatkundig vertoog, en enkele brieven, die de vrienden ter zijde hadden gelegd. Bovenal een oude nederlandsche vertaling van een Korte verhandeling van God, den mensch en deszelfs welstand. Dit werkje, eertijds in het latijn ten behoeve van Spinozaas leerlingen (d. i. waarschijnlijk het bekende gezelschap te Amsterdam) opgesteld, bevat de oudste bekende uiteenzetting van zijn wijsgeerig stelsel, en moet geraadpleegd worden door wie de wording der *Ethica* verlangt na te gaan.

In onze taal is over Spinozaas leven en leer een boek verschenen van zijn vurigen aanhanger dr. J. van Vloten, kleinere geschriften van dr. H. J. Betz en van mijzelf; over den wijsgeer en zijn kring een boek van K. O. Meinsma. In het engelsch schreven Pollock, Martineau, Fullerton, in het fransch Brunschvicg, in het duitsch Kuno Fischer, Bolin enz., om niet te gewagen van anderen, die zich meer bepaaldelijk wenden tot geleerden van beroep. Volledige opgaven bevat de Grundriss van Ueberweg en Heinze.

Om Spinoza goed te verstaan, moeten wij ons allereerst verplaatsen in den gedachtenkring waarvan al zijn leermeesters uitgaan, dien van Aristoteles.

Bij alwat ontstaat onderscheidt deze tweeërlei: datgene waaruit het wordt en datgene waartoe het wordt; m. a. w. de „stof” en het daaruit gevormde. De stof kan worden wat het gevormde werkelijk is. De „moge-

lijkheid", in de stof gelegen, wordt tot „werkelijkheid" doordien iets anders, dat zelf werkelijk moet zijn, er den ontbrekenden „vorm" aan toevoegt. Doch het aldus gevormde is meestal op zijn beurt vatbaar om een verderen „vorm" te ontvangen, en staat dus weer als stof, of als mogelijkheid, tegenover een werkelijkheid van hoogere orde, die het bereiken zal wanneer het door een nieuwe inwerking den nieuwen vorm deelachtig wordt. Zoo komen wij in gedachte tot geheele reeksen. Aan het begin daarvan staat overal een abstractum, de loutere stof, die niets is, maar tot alles kan gemaakt worden; aan het einde het loutere gevormde, dat niets meer worden kan, maar alles werkelijk is. Er zijn dus vele graden van volmaaktheid, of, wat hier op hetzelfde neerkomt, graden van werkelijkheid. De godheid van Aristoteles is het allervolmaaktste en het allerreëelste wezen. Aan haar ontleent alles in de wereld datgene wat het noodig heeft om van mogelijkheid tot werkelijkheid te komen; door haar wordt het in toenemende mate gevormd, voltooid, verwerkelijkt. De godheid is dus ook de eerste oorzaak van alles. Er worden namelijk vierderlei oorzaken onderscheiden. Na aftrek van de stof (*causa materialis*), die uit zich zelf niets is en niets wordt, blijven over de *causa movens*, *formalis* en *finalis*. Welnu, krachtens zijn volstreckte werkelijkheid (als *actus purus*) is God het eerste bewegende (*primum movens*); want „beweging" beteekent in het stelsel in het algemeen den overgang van mogelijkheid tot werkelijkheid. Voorts is de vorm dien hij verleent, in zijn eigen wezen gegeven; en eindelijk is hijzelf, als het toonbeeld der volmaaktheid, het doel waarheen alle beweging ten laatste is gericht. Het is hier overbodig, in nadere bijzonderheden te treden. Doch men ziet al

dadelijk dat de beweging, of het algemeene wereldproces, van eeuwigheid tot eeuwigheid bestaan moet, omdat èn de stof (het bewogene), èn het bewegende, èn de vorm (het doel der beweging), eeuwige beginselen zijn.

Ik moet hier nog bijvoegen, dat er bij Aristoteles eenige verwarring heerscht tusschen de oorzaak waardoor iets bestaat, en de reden waarom wij iets voor bestaande moeten houden. Vandaar o. a. nog bij Spinoza de uitdrukking, dat God „zijns zelfs oorzaak” is. Dat wil in het aristotelisch verband eenvoudig zeggen, dat het wezen (de essentie) van God, in zijn definitie als het allervolmaaktste en allerreëelste wezen uitgedrukt, zijn bestaan (de existentie) in zich sluit. Hier scheen het werkelijk bestaan een kenmerk dat tot het begrip behoort, hoewel het dat elders niet kon wezen. En daar men sedert Plato gewoon was, het begrip voor den vertegenwoordiger aan te zien van iets zelfstandigs met een voortbrengende kracht, scheen op eenigerhande wijze het bestaan van God inderdaad gegrond te zijn in zijn wezen. Eerst veel later heeft men leeren inzien, dat de logische consequentie nog geen waarborg geeft voor de waarheid van datgene waarvan men uitgaat; dat ook in dit geval het bestaan geen kenmerk van een begrip kan zijn; en dat een hoogere trap van volmaaktheid niets toevoegt aan het bestaan, hetwelk aan het geringste zoo goed als aan het voornaamste in volle mate wordt toegekend. En nog is het inzicht in dit een en ander niet overal in de wijsbegeerte doorgedrongen.

De joodsch-middeneeuwsche filosofie trachtte, op het voorbeeld der arabieren, verband te brengen in de leerstof die zij van twee kanten ontving. De godsleer van het oude-testament werd vergeleken met die van Aristoteles, zoo als die door commentatoren uit de eerste

eeuwen onzer jaartelling met enkele neoplatonische voorstellingen vermengd was. Aan de openbaring te tornen was voor de joodsche wetenschap onmogelijk; doch zij stelde zich ten taak, vooreerst, uit te maken, wat een oprechte jood te denken had over onderwerpen die hem door de grieksche denkers ter overweging werden gegeven; ten tweede, aan te toonen, dat het joodsche gevoelen daaromtrent tevens het meest rationeële was. Tot die onderwerpen behoorden Gods wezen en verhouding tot de wereld, 's menschen vrijheid en onsterfelijkheid, en het levensdoel, hem door zijn betrekking tot zijn schepper aangewezen. Moses ben Maimun (Maimonides), overleden in 1204, was nog meer de theoloog, voor wien Aristoteles vooral de beteekenis had van een steller van vraagpunten en leeraar in de methode, die, waar hij met den bijbel in tegenspraak kwam, voor dezen moest zwichten. Toch dwong reeds hij het schriftwoord hier en daar door allegorische uitlegging om zich in zijn stelsel te voegen. Nog sterker komt dit uit bij Levi ben Gerson (Gersonides), ruim een eeuw jonger, die in de wijsbegeerte den waren sleutel zag tot het recht verstand van den heiligen tekst, en tot uitkomsten wist te geraken ook daar nog, waar zijn voorganger de onmacht der wetenschap in vergelijking met het religieuze geloof beleden had. Op dien weg voortgaande liep men gevaar, aan het joodsche beginsel en de bijbelsche leer meerenmeer geweld aan te doen, en eindelijk in de openbaring niets meer te vinden dan de leer van Aristoteles, in vrij onnutte beeldspraak uitgedrukt. Dit werd omstreeks 1400 door Chasdai Crescas ingezien, en hij kwam tot het kloek besluit, zich van Aristoteles geheel te ontslaan, en binnen de grenzen van het jodendom zijn eigen weg te volgen. In

zijn werk, getiteld het Licht des Heeren, bestreed hij het gevierde stelsel onbeschoord, en verdedigde daarbij eenige opmerkelijke gevoelens, waarvan Spinoza, gelijk van die der anderen die ik noemde, kennis heeft gedragen. Ik zal er enkele van opgeven.

De eenheid van Gods wezen gaat samen met een veelheid van essentiele eigenschappen, die ons verstand in hem onderscheiden moet.

Er is noch stof noch vorm noch lichamelijkeid, die niet in God haar oorsprong heeft.

Hetgeen God denkt en hetgeen hij wil is hetzelfde.

God heeft noodzakelijk de mededeeling van het goede lief. Zijn eigen wezen geeft het aanzijn aan hetgeen zijn wil medebrengt. De schepping heeft geen doel dan te voldoen aan den eisch der liefde tot mededeeling van het goede, die tot Gods wezen behoort. In die liefde is tevens zijn zaligheid gelegen.

De wereld is een eenheid door haar samenhang met den éenen God; en alleen in zooverre is zij goed en volmaakt; terwijl zij aan den anderen kant uit deelen samengesteld, en in dat opzicht een veelheid is.

In de wereld is alles noodzakelijk, en ook de menschelijke wil is door zijn oorzaken gedetermineerd.

Het einddoel van 'smenschen bestaan is de liefde tot God, die eenzelve is met het verwerven van het goede en de eeuwige gemeenschap met Gods heerlijkheid.

Tusschen die oude denkers en Descartes was de afstand niet zóo groot als men zich licht zou voorstellen. Rabbi Moses ben Maimun werd door den dominicaan Albertus Magnus geëxcerpeerd, en door diens leerling St. Thomas van Aquino in een Summa theologiae op zijne wijze nagevolgd. Nu weten wij dat St. Thomas, van het

jesuïetencollegie her, de lievelingsschrijver van Descartes was, en bijna de eenige theologant dien hij had willen bestudeeren. Vandaar dat ook hij en Spinoza niet geheel te verstaan zijn tenzij men met hun aristotelische antecedenten bekend is, al hebben zij geen van beiden den griekschen schrijver ooit gelezen.

De scholastiek — hoe zij er toe kwam, hebben wij thans niet na te gaan — meende in Aristoteles' beschouwingen het eigenlijke wezen der dingen, — de volstreckte realiteit, onafhankelijk van elke verschijning aan een waarnemend en denkend subject, — onthuld te zien. Zij gebruikte den geheelen toestel van substantie, essentie, causaliteit, finaliteit en wat dies meer zij met hetzelfde vertrouwen als wij de tafel van vermenigvuldiging; meestak om aan de erkende godsdienstleer een wetenschappelijk stelsel vast te knoopen, somtijds om onrechtzinnige meeningen door te drijven. Doch zelfs de rechtgelooigen werden het onderling nooit geheel eens, omdat de leer van Aristoteles zoomin als de oudkerkelijke overal voldoende is afgerond, en men de eene met de andere op meer dan een wijze in hetzelfde verband kan wringen. De oneenigheid werd nog grooter, toen door de studie der oude letteren een wereld van vergetene gedachten herrees, en het vernieuwde natuuronderzoek zijn eerste uitkomsten leverde. De hevige strijd, waarvan die om de kerkhervorming slechts een gedeelte uitmaakt, tusschen het overgeleverde aan den eenen, het teruggevondene en het nieuwontdekte aan den anderen kant, had in de dagen van Descartes bij zeer velen een gevoel van algemeene onzekerheid nagelaten. De vaste overtuiging van een Maimonides of Thomas Aquinas lag als een verloren staat van onschuld achter hen. Daar wenkte hun een land van belofte in de wiskunde, die

nog nimmer een enkele stelling had moeten opgeven, en iedereen tot erkenning harer uitspraken dwingen kon. Dat zij dit aan den aard van haar onderwerp te danken had, begrepen zij nog niet recht. Zij zochten het geheim harer macht in de euklidische methode (een toepassing trouwens van de aristotelische), en meenden die methode op andere wetenschappen te kunnen overdragen.

Zij ging uit van axiomaas, door eenvoudige aanschouwing verkregen. Op het voorbeeld der meetkunde nam dus Descartes als zijn eersten methodischen grondregel aan, datgene voor waar te houden, wat zich zoo klaar en duidelijk aan hem voordeed, dat hij daaraan niet vermocht te twijfelen. Het minst betwifelbaar van alles was voor hem het bestaan van zijn eigen bewuste leven. Dit was een meesterlijke greep, waarmede een gezonde kritiek van de menschelijke kennis had kunnen aanvangen. Doch hij had uit de scholastiek nog meer overgehouden dan hij zelf vermoedde. Onder zijn handen verkeerde het „ik”, waarop elk onzer onwillekeurig zijn gevoelen, denken en willen betreft, aanstonds, alsof dat vanzelf sprak, in een reële, denkende zelfstandigheid. Daarbij voegde zich gereedelijk, almede om de klaarheid en duidelijkheid, de realiteit van God en van de lichamelijke wereld. Toch was hij niet zoo zeker van zijn goed recht, of hij liet het zich nogmaals waarborgen door de godheid, die immers den mensch niet misleiden zou.

Hij verkreeg zoodoende twee substantiën naast elkaar: de denkende en de uitgebreide, of de geestelijke en de lichamelijke. Het denken en de uitgebreidheid waren haar kenmerkende attributen, en elke had weder haar bijzondere wijzigingen of modi, — aan den eenen kant bv. verbeelding, gewaarwording, wil, aan den anderen figuur

en beweging. Beide substantiën ontleenden haar aanzijn aan den concursus van God; zij waren dus substantiën in minder volstrekten zin dan de Schepper zelf. Een inwerking van de eene op de andere („influxus physicus”) was onmogelijk, tenzij alweder door goddelijken concursus of assistentie. Die inwerking had bij den mensch plaats op een punt in de hersenen, waar de ziel, immers een wezen zonder uitgebreidheid, met het lichamelijke organisme in aanraking kwam.

Nu werd de leer van het lichamelijke of uitgebreide zooveel mogelijk in aansluiting aan de nieuwere physica, volgens mechanische beginselen behandeld; hij zelf nam aan de waarneming der natuur ijverig deel. Toch stond hem ook hier de scholastieke overlevering nog in den weg; getuige zijn miskenning van de beteekenis van Galilei, en de verklaring van onzen Huygens aan het slot van zijn Cosmotheoros: „dit geheele vertoog over de wording der „kometen en planeten, en van de wereld, is bij Descartes „uit zoo onbeduidende redeneeringen samengeweven, dat „ik mij vaak verwonder, hoe hij zooveel moeite heeft „kunnen besteden aan het ineenvoegen van dergelijke verdichtselen”. Volgens bevoegde beoordeelaars was hij nog veel meer wiskundige dan natuurkenner, al heeft hij ook in deze laatste hoedanigheid belangrijke ontdekkingen gedaan.

Met de studie der geestelijke wereld, bij hem metaphysica genaamd, heeft hij zich minder ingelaten, al leverde hij een theorie der menschelijke hartstochten. Hij bekende nog zeven jaren voor zijn dood, dat hij dagelijks eenige uren aan de wiskunde, en jaarlijks eenige uren aan de metaphysica besteedde. Zeker is het, dat hij zijn leven lang met het kerkelijk gezag in vrede trachtte te blijven; dat hij op negenentwintigjarigen leeftijd naar loreto ter

bedevaart trok, en dat de bekeering van Christina van Zweden tot de roomsche kerk mede aan zijn invloed werd toegeschreven. Of hij zich enkel uit voorzichtigheid heeft geaccommodeerd, gelijk men wel eens gemeend heeft, zou ik betwijfelen juist omdat hij ook in de natuurkunde niet geheel onbevooroordeeld was.

Van andere schrijvers die Spinoza gelezen had zal ik voorloopig alleen den reeds vermelden Giordano Bruno noemen, een ontvluchten dominicaan uit het napelsche, die na vele omzwervingen in 1600 te Rome als ketter was verbrand. Hij was een kind der italiaansche renaissance, en nam, evenals zijn oudere landgenoot Telesio, een voorbeeld aan de voorsokratische denkers; bovendien vooral aan den vijftiendeuwschen Nicolaus Cusanus. Doch anders dan deze duitsche bisschop en kardinaal was hij een hevige vijand der kerkelijke leer. Hij erkende slechts één beginsel, ook oorzaak genoemd; alles was in substantie één, en het onderscheid tusschen vorm en stof verviel evenals dat tusschen mogelijkheid en werkelijkheid. In plaats van een stof die de vormen van buitenaf ontvangen moest, zooals het ijs de warmte, stelde hij eene die alles voortbracht uit haar vruchtbaren schoot, een algenoegzame moeder Natuur, een godheid in wie alle dingen waren en die zelve in elk ding geheel aanwezig was. Hij onderscheidde dat éene wezen van de som zijner producten of wijzigingen; de laatste noemde hij ook het groote evenbeeld en de ééngeborene natuur; het onderscheid vond hij hierin, dat het heelal, als som opgevat, niet in elk zijner deelen tegenwoordig was. Daarbij bestond tusschen het éene en het heelal het innigste verband: in het éene oneindige onveranderlijke werd de veelheid, het getal gevonden; daarom was het echter zelf geen veelvoud, maar veelvormig, van

velerlei gedaante, van vele „modi” (het woord dat wij ook bij Descartes aantreffen). Datgene wat de veelheid in de dingen bracht was niet het wezen, niet de oorzaak, maar de verschijning, datgene wat zich aan de zinnen vertoonde, en aan de oppervlakte der dingen lag.

Wanneer hij in gedachte afdaalde van de hoogste eenheid tot de vele dingen in de wereld, dan ontmoette hij tweeërlei substantie, een geestelijke en een lichamelijke; doch beide lieten zich ook weer herleiden tot één Zijn en één wortel. Gelijk hij de volmaakte meetkundige zou zijn, die al de begrippen, in Euklides' boeken verstrooid, tot één vermocht terug te brengen, zoo werd ook voor dengene die de volmaakte kennis bereikte de veelheid der dingen tot de eenheid herleid. In deze eenheid vond hij het hoogste goed, het hoogste begeerlijke, de bron der hoogste zaligheid, gelijk wij ons meer zouden verheugen over de eenheid van een edelgesteente dat al het goud der wereld waard zou zijn, dan over de veelheid van millioenen goudstukken als die wij in onze beurs dragen. Die eenheid bracht mede, dat in de wereld niets anders zijn kon dan het was, dat een bepaalde werking steeds een bepaald gevolg had. Haar te kennen was het einddoel van alle wijsbegeerte en natuurbeschouwing. Een hogere bespiegeling, die zich boven de natuur verhief, was onmogelijk tenzij voor geloovigen die op bovennatuurlijke verlichting boogden; doch zulk een verlichting bestond niet voor hen die de godheid niet zochten buiten het heelal en de ontelbare dingen, maar daarbinnen alleen.

Al deze denkers hebben in het stelsel van Spinoza de sporen van hun invloed nagelaten. Er is nauwelijks een gedachte bij hem te vinden, waarvan niet althans de kiem reeds bij ouderen voorkomt. En toch noemen wij hem met

reden een oorspronkelijk wijsgeer. Oorspronkelijkheid toch is voor ons menschen niet daarin gelegen, dat iemand al de elementen van zijn werk uit zich zelve voortbrengt, maar dat hij gegeven elementen in een verband samenvoegt waarin zij nog nooit bijeen waren, een verband dat den stempel draagt van zijn persoonlijkheid, en onmiskenbare sporen achterlaat in den arbeid van anderen.

Wanneer wij hem billijk willen beoordeelen, mogen wij ook niet blijven hangen aan zijn geometrischen bewijstrant. Al dadelijk is het met de grondgedachten van een wijsgeerig systeem niet anders gesteld dan met het ontwerp van een kunstgewrocht. Het een zoowel als het ander wordt voorbereid door alwat den mensch tot dézen mensch maakt: zijn afkomst, zijn omgeving, zijn opleiding, zijn levenservaring; en treedt dan in zijn bewustzijn op als ware het een zelfstandige macht, waaraan hij zich onttrekken kan noch wil, en in dienst waarvan zijn verstand zich beijvert om ook de meest weerbarstige gegevens van overlevering en ervaring tot samenstemming te dwingen. Zoo ontstaat een leerstelsel, dat om zijn stouten aanleg onze bewondering verdienen kan, ook waar het gebruikte materieel van begrippen en het logische metselwerk de kritiek niet doorstaan. Spinoza zelf meent dan ook niet, door de redeneeringen die hij voor ons uitspint de filosofische waarheid te vinden; hooger nog dan de „ware reden” schat hij het doorzicht, de intuïtie, die zonder logische bemiddeling rechtstreeks op de waarheid afgaat. De vorm dien hij aan zijn hoofdwerk geeft, gelijk voorheen aan een der werken van Descartes, heeft voor hem enkel een didaktische beteekenis, omdat hij bij anderen niet op het onmiddellijke inzicht, d. i. de klaarheid en duidelijkheid der leerstellingen voor hun geest, rekenen kan.

Vergelijken wij hem met mannen als Plato, Aristoteles en Kant, dan vinden wij bij die allen hetzelfde terug: geniale samenvatting van oudere denkbeelden in een eigenaardige theorie, en aanhoudende worstelingen met de logica, om van alwat zij op zeer verschillende gronden voor waar houden een goedsluitend geheel te maken. Van buiten bezien vertoont zulk een stelsel altijd zekere leemten. De logische kritiek vindt er ruime gelegenheid om zich nuttig te maken, en dat zal in de wereld zoo blijven totdat eenmaal het volmaakte stelsel wordt ontdekt; — doch dan heeft tevens de wijsbegeerte haar laatste woord gesproken, en begint het rijk der eeuwige wijsheid op aarde.

Spinoza verklaart ons zelf, langs welken weg hij tot filosofisch onderzoek gekomen is. Hij had bevonden dat hetgeen gewoonlijk door de menschen wordt nagejaagd, rijkdom, eer, en lust, ons op den duur niet bevredigt. Hij zocht of het mogelijk ware datgene te ontdekken en te verkrijgen, waardoor hij een bestendige en volkomene vreugde voor altoos deelachtig werd. Alleen de liefde tot het eeuwige en oneindige, begreep hij, vermocht hem die blijdschap te schenken. Het hoogste goed bestond voor hem hierin, dat hij zelf, en zoo mogelijk vele anderen door zijn toedoen, tot inzicht kwamen van „de eenheid die den geest „met de geheele natuur verbindt”.

Daarom verlangde hij zooveel van de natuur te begrijpen als noodig was om tot dat inzicht te geraken, — geheel anders dan Descartes, die van de wijsbegeerte vooral een vasten grondslag verlangde voor zijn mathematisch-physisch onderzoek, en zich overigens neerlegde bij de hoofdstellingen van een gematigd katholicisme. Bij Spinoza staat op den voorgrond de behoefte des gemoeds aan een blijmoedige levensbeschouwing, die echter voor hem niet

vervuld kan worden dan door inzicht des verstands in het wezen van het bestaande. Hij onderstelde dus reeds voordat hij zijn onderzoek begon, dat de natuur der dingen, eenmaal naar waarheid gekend, een optimistische opvatting rechtvaardigen zou. Die onderstelling was bij hem een voorwerp van onvoorwaardelijk geloof; en wie het geloof des harten nog hooger schat dan een welgeordende dogmatiek, zal reeds eerbied gevoelen voor den man die daaraan den moed ontleende om een leer, bij het gros der menschen als hardvochtig en troosteloos berucht, als levenwekkende waarheid te aanvaarden en tot aan zijn dood gestand te doen.

Aan het hoofd van die leer staat een geheel eigenaardig godsbegrip. De theologieën die zich op den bijbel beroepen weifelen steeds tusschen de voorstelling van een wezen met verhoogde menschelijke eigenschappen, dat de wereld op zekeren tijd gemaakt heeft en voortaan onderhoudt, en die van een onvergelykelyk wezen, zonder hetwelk de wereld niet zou zijn, doch dat evenmin zijn zou zonder een wereld. Vragen als deze: waaruit dan de wereld kon gemaakt zijn, zoo niet uit een beginsel dat in God zelf voorhanden was? en wáardoor hij genoopt kon worden om eerst op een gegeven tijd met scheppen te beginnen? drijven ze terug van de populaire, mythische voorstelling; en de erkenning der realiteit van leed en kwaad nog meer dan de heilige letter maakt het voor haar onmogelyk, de volle eenswezendheid van God en wereld aan te nemen. Spinoza geeft de realiteit dier oogenschynlijke stoornissen prijs, en vermag zodoende de immanentie van God in de wereld met al haar gevolgen vol te houden. Evenals bij Bruno, is ook bij hem de een met de andere niet eenvoudig vereenzelvigd, maar hij onderscheidt het éene beginsel van de som der dingen, of, met ontleening van een.

uitdrukking aan ongenoemde thomisten, de natura naturans van de natura naturata. De godheid, het oneindige en volmaakte wezen, heeft zelve reeds oneindig vele attributen; daartoe behooren denking en uitbreiding, de eenige die ons bekend zijn. De beide afhankelijke substantiën van Descartes zijn hier dus met de goddelijke substantie vereenzelvigd, hun beide kenmerkende attributen aan de godheid toegekend, en daarnaast nog oneindig veel andere, ons onbekende, aangenomen. Dit laatste moest wel geschieden, omdat de oneindigheid van het hoogste wezen anders gevaar scheen te loopen; en hierin hebben wij tevens een tweede aanduiding, dat de godheid van Spinoza met de wereld niet mag worden verward, omdat wij als wereld niet anders kennen dan de modi van twee der attributen.

Descartes had verklaard dat alles geschapen was door het goddelijk welbehagen, en dat de drie hoeken van een driehoek slechts daarom gelijkstonden met twee rechte, omdat God het zoo gewild had. Spinoza ontkent dat God kon nalaten te doen hetgeen hij doet. Datgene wat hem er toe brengt om iets te doen kan niets anders wezen dan zijn volmaaktheid zelve; en zijn vrijheid bestaat slechts hierin, dat hij tot niets genoodzaakt kan worden van buitenaf, omdat er buiten hem niets is. In dezen is Spinoza het eens met Crescas, tegen Maimonides. Dan hij gaat nog verder. Crescas had, als geloovige jood, nog altijd van Gods wil gesproken. Bij Bruno geleeke de Natuur op een dierlijk organisme, individueel en toch met velerlei organen en levensverschijnselen toegerust. Spinoza verstaan wij het best wanneer wij aannemen, dat hem voor den geest zweefde de verhouding tusschen een mathematisch gegeven en hetgeen daar noodzakelijk mede samenhangt.

Ik heb er reeds op gewezen, hoe men door sommige plaatsen van Aristoteles er toe gekomen was, de oorzaak te verwarren met de reden, de reële voorwaarde van bestaan met de logische praemisse. Vandaar o. a. bij Descartes de uitdrukking, dat de oneindigheid van Gods natuur de „oorzaak of reden” is, waarom hij geen „oorzaak” noodig heeft om te bestaan. Het eene noch het andere woord voldoet hem, en daarom gebruikt hij ze beide. Zoo ook Spinoza waar hij van „oorzaak”, en ook waar hij van „reden of oorzaak” spreekt. Hij zoekt naar een gebruikelijk woord, gedachtig aan zijn stelregel van zóo te spreken dat het algemeen hem verstaat, en vindt het niet, — en wel omdat hij iets nieuws te zeggen heeft, dat nog geen eigen en algemeen gebruikelijken naam heeft, en hij zich van dat nieuwe nog geen volledige rekschap heeft gegeven. De wiskunde geeft hem het begrip aan de hand. In een driehoek met gelijke hoeken zijn ook de zijden gelijk. De gelijkheid der lijnen wordt niet door die hoeken als door een oorzaak voortgebracht; dan zouden die hoeken vroeger dan de lijnen moeten bestaan. Evenmin wordt de verhouding tusschen het een en het ander genoegzaam beschreven door de gelijkheid der hoeken te verklaren voor de reden, waarom wij de zijden voor gelijk moeten houden; neen, die eerste gelijkheid is voor ons een reden alleen omdat zij in den driehoek zelf nog iets anders is, t. w. iets dat niet zijn kan of de andere gelijkheid is er tevens. Er is dus verwantschap tusschen hetgeen wij hier vinden en zoowel de oorzaak als de reden; doch het mag met geen van beide worden verward. Het is niet vroeger aanwezig dan hetgeen er uit heet voort te vloeien, en het staat daarmede in een ander dan slechts in een logisch verband. Evenzoo is God bij Spinoza niet

vroeger aanwezig dan de wereld, die immers eeuwig is als hij; evenmin bepaalt zich het verband hiertoe, dat wij uit zijn wezen en aanzijn tot die der wereld kunnen besluiten; maar zijn bestaan is noodzakelijk verbonden met dat der wereld zooals zij is, evenals het bestaan der gelijke hoeken met dat der gelijke zijden noodzakelijk verbonden is, of het bestaan van een cirkel met dat van honderde verhoudingen tusschen grootheden, waarvan de wiskunde verslag geeft. Ons verstand komt achteraan, en bewijst die gelijkheid der zijden, of die verhoudingen een voor een, door aanschouwing en gevolgtrekking uit de onderstelling van gelijke hoeken, of van een cirkel, waarvan de constructie in de verbeelding door de definitie is aangegeven. Zoo ook beproeft onze wijsgeer door demonstratie in meetkundigen trant zijn leer van de wereld af te leiden uit de definitie van God als de substantie met oneindige attributen, waaronder die van denking en uitbreiding; hij meent, dat uit de onderstelling van het dus bepaalde wezen die leer noodzakelijk volgt. Hij verbeeldt zich, dat aan die betrekking tusschen het gegevene voor het verstand en het daaruit afgeleide een reële betrekking beantwoordt tusschen den cirkel en verhoudingen die daarvan zouden afhangen, of God en de wereld die van hem afhangt. Vandaar die benaming van „oorzaak”, en de uitdrukking dat uit de noodzakelijkheid der goddelijke natuur oneindig veel op oneindige wijze „volgen moet”. Om zijn gedachte geheel tot klaarheid te brengen, had Spinoza nog een stap verder moeten gaan. God en wereld zijn voor hem correlata, zoogoed als de gelijkheid der hoeken en die der zijden, zoogoed als de cirkel en de daarmede verbonden verhoudingen tusschen grootheden. Men kan in de meetkunde het tweede uit het eerste af-

leiden, doch evenzeer omgekeerd het eerste uit het tweede. Het woord „oorzaak” is in dit gedeelte van het stelsel niet van pas; wil men het gebruiken, dan kan men evengoed de wereld voor de oorzaak van God verklaren. Laten wij dat woord en den geheelen logischen toestel daaraan verbonden varen, en houden ons eenvoudig aan de mathematische analogie, dan treedt de conceptie van Spinoza in het volle daglicht.

Vóór hem had niemand ze gewaagd. Parmenides leerde wel de eenheid van het bestaande, doch wist geen raad met de wereld der dingen, een schijnwereld, uit zijn en nietzijn samengevlochten. Heraklitus vond in alles de afwisselende wijzigingen van het eeuwiglevende vuur, doch dat vuur zelf was steeds doovende en steeds ontbrandende, een bestendig Worden veeleer dan een bestendig Zijn. De stoa, die anders in menig opzicht aan Spinoza herinnert, en veel aan Heraklitus te danken had, wist slechts van een onoplosbare verbinding tusschen twee eeuwige beginselen, de werkzame godheid en de lijdzame stof. Bij onzen denker is de éene substantie reëel, en haar attributen zoowel als haar modi zijn dit evenzeer: dat zij dezelfde is van eeuwigheid tot eeuwigheid, en dat de dingen ontstaan en vergaan volgens een vaste orde, behoort evenzeer tot haar natuur.

Wij mogen Spinoza niet vergelijken met hen die, uit oppervlakkigheid of ten gevolge van kritisch onderzoek, van het vraagstuk van het absolute Zijn afstand doen, maar met degenen die het trachten op te lossen. En dan bevinden wij, dat door die allen ergens de wezenlijke eenheid wordt beweerd van oogenschijnlijk tegenstrijdige zaken; wij zien niet dat het met onze middelen anders kan. Elke metaphysica die een theorie van het volstrekt reële wil

zijn is, zoover wij het kunnen nagaan, een onmogelijke metaphysica; vroeger of later komt haar logische zwakheid aan den dag. Daarom vervangt de eene theorie de andere, en moet dat zoo voortgaan totdat men hetzij alle logische bezwaren leert vermijden, of inzien dat zij in zulk een voortbrengsel van den geest niet te vermijden zijn. Spinoza heeft boven velen deze verdienste, dat hij de moeielijkheid van eenheid met veelheid, vastheid met veranderlijkheid bijeen te denken neemt voor hetgeen zij is; dat hij het een met het ander op rekening stelt van de constitutie van het bestaande. Daardoor ontslaat hij zich van de hope-looze taak om het een uit het ander, de attributen uit de substantie, en de modi uit de attributen te doen voortkomen, en ontgaat aan alle geschillen over schepping, emanatie, en kosmogonie in het algemeen. Hij gevoelt dat wij hier te doen hebben met een betrekking van bizonderen aard, die niet met een betrekking tusschen dingen in de wereld, als tusschen maker en maaksel, moeder en kind, vlam en lichtstraal, kan worden vergeleken. Alleen de samenhang tusschen meetkundige grootheden vermag ze eenigszins toe te lichten. De wereld der modi, waarin zich alles naar tijdsorde verandert, heeft tot keerzijde het eeuwige, d. i. hier tijdelooze, Zijn der éene substantie. Al wordt die grondgedachte nog ontwikkeld in scholastieke vormen, waarin zij kwalijk past, er is toch een menigte van scholastieke twistvragen door afgesneden.

De nieuwhed dier gedachte maakt het ondoenlijk, haar in een der gebruikelijke loketten een plaats aan te wijzen. Wie dit beproefden raakten er zichtbaar mede verlegen. De meesten begrepen, evenals indertijd de staten van Holland en hun geestelijke raadslieden, dat Spinoza een „atheïst” moest zijn. Anderen verzekerden integendeel, dat

bij hem alles in de godheid opging, dat hij dus evenals Parmenides geen wereld overhield, en veeleer een „akosmist” moest heeten. Weer anderen hadden bemerkte dat hij het heelal tot godheid verhief, en noemden hem een „monistisch pantheïst”. Eindelijk heeft iemand de ontdekking gedaan dat hij de eenheid der substantie slechts ten behoeve van het oningewijde publiek verkondigd had, en dat zijn eigenlijke overtuiging moest worden gekenschetst als een „atomistisch-automatisch pantheïsme”. Voor al die benamingen valt iets te zeggen; doch willen wij den man verstaan, dan doen wij beter met hem eenvoudig Spinoza te noemen, en van hem zelve te leeren wat hij gezocht en wat hij gevonden had.

Gelijk te verwachten was, heerscht tusschen de opvolgende toestanden in de wereld van Spinoza het strengste oorzakelijk verband. Geen eindig ding, geen „modus” kan bestaan of werken, tenzij door een ander eindig ding tot bestaan en werkzaamheid gedetermineerd. Er is niets dat ook anders zou kunnen zijn, en ook de menschelijke wilbepaling maakt daarop geen uitzondering. Daarnaast vernemen wij, dat alles gedetermineerd is uit de noodzakelijkheid der goddelijke natuur, en dat God de oorzaak der dingen is. Hoe hangt het eene beweren met het andere samen? Een luchtstroom van zekere lage temperatuur strijkt over een vijver; het feit, in die woorden beschreven, is oorzaak genoeg voor het ontstaan van een ijskorst op dien vijver. Ontbrak er iets aan de voorwaarden die wij in de aanduiding van dat feit samenvatten, dan ware die ijskorst niet ontstaan. Doch er is nog iets waarop wij te letten hebben: de natuurwet, volgens welke onder die voorwaarde noodzakelijk ijs ontstaat. Ook zij kan, zoo men wil, de „oorzaak” van de ijskorst genoemd worden, maar

dan toch in een anderen zin dan dat feit. Dat feit bovendien is één schakel in de keten der werkelijkheid, die zich op zekeren tijd vertoont, hoewel iets dat daaraan gelijk is telkens opnieuw wordt waargenomen. Daarentegen die natuurwet denken wij ons als eeuwig bestaande, in het wezen van water en lucht en warmte gegrond, en evenzeer geldig al bracht bv. de verdeeling der stoffen in de ruimte mede, dat het feit zich in de werkelijkheid nimmer voordeed, en dus de ijskorst evenmin tot stand kwam. „Natuurwet” is een overdrachtelijke uitdrukking. Beschouwen wij hetgeen daaronder verstaan wordt als een noodzakelijkheid, gegrond in het wezen der dingen, of volgens spinozistisch spraakgebruik, in de goddelijke natuur, dan wordt ons de zaak duidelijk. Opdat B ontsta of in werking kome, is noodig, niet alleen A, maar ook de noodzakelijkheid, in het wezen van A en B gegrond, door welke B aan A gebonden is.

Nu wordt echter met Descartes een scherpe scheiding gemaakt tusschen de modi van het eene en die van het andere attribuut. „De modi van elk attribuut hebben God „tot oorzaak alleen in zoover hij beschouwd wordt onder „dat attribuut waarvan zij de modi zijn”. M. a. w. de lichamelijke natuur is uitsluitend aan physische, ons bewuste leven enkel aan psychologische wetten onderworpen. Het lichaam brengt in den geest geen gedachten of aandoeningen teweeg, en de geest geen bewegingen in het lichaam. Daarmede is de weg tot de moderne, mechanische natuurwetenschap opengesteld, schoon men dien meer consequent dan Spinoza zelf kan vervolgen. Toch is er tusschen beiderlei modi het nauwste verband: de orde der gedachten en die der dingen daarbuiten is geheel dezelfde niet alleen, maar ook hetgeen in de ruimte

bestaat en de klare en volkomene voorstelling daarvan in den geest is dezelfde zaak, op tweeërlei wijze uitgedrukt, of van twee kanten beschouwd.

De menschelijke geest is niets anders dan de klare en volkomene voorstelling van 'smenschen lichaam, en dus in zooverre met dat lichaam één. Dat lichaam bestaat tijdelijk, uit vele deelen, elk met vele onderdeelen; het wordt door andere lichamen op velerlei wijzen aangedaan, en werkt daarop terug, almede op velerlei wijzen. En de toestanden van het lichaam zijn met die van den geest in alle opzichten parallel. Onze geest is echter de voorstelling van het lichaam niet zooals dit op zich zelf is, maar zooals het is ten opzichte zijner toestanden; daarom kent hij zich zelve niet anders dan als voorstelling van lichamelijke toestanden. Dus, de verheffing van het empirische ik tot substantieele, individueele ziel wordt niet, als volgens Descartes, door het zelfbewustzijn gewaarborgd. Het bewuste subject vindt in zich zelve niets meer dan een afwisseling van voorstellingen, die geen andere dan lichamelijke toestanden betreffen. Wie zich bezighield met de werken van hedendaagsche zielkundigen, als Bain en Wundt, zal het moderne karakter van Spinozas leer ook op dit punt erkennen.

Daar echter de lichamelijke toestanden van buitenaf veranderd worden, gaat hun voorstelling ook gepaard met die van uitwendige, invloed oefenende dingen. Intusschen de kennis op deze wijze door toevallige ontmoeting, d. i. ruw empirisch, verkregen is verward en onvoldoende. Zij moet volmaakt worden door vergelijking, waardoor men opklimt tot algemeene voorstellingen. In hedendaagsche schooltermen uitgedrukt: natuurwetten worden ontdekt door inductie uit afzonderlijke waarnemingen. Doch wat

men langs dien weg verkrijgt moet bij Spinoza nog onderdoen voor de intuïtieve kennis, naar analogie van de mathematische gedacht, die gegrond is op de juiste voorstelling van het eigenlijke wezen van sommige van Gods attributen. De empirische kennis noemt Spinoza een „gelooven”; de intuïtieve is voor hem de „klare kennis”, een apodiktisch weten tegenover het assertoire waartoe ons de ervaring leidt. Voor dezen denker is er geen twijfel aan, of hij ziet het reële van aangezicht tot aangezicht. „Hoe „zou iemand weten”, zegt hij, „dat hij iets begrepen heeft, „tenzij hij het inderdaad had begrepen? Gelijk het licht „zich zelf en tevens de duisternis openbaar maakt, zoo is „ook de waarheid de toets van zich zelf en van de on- „waarheid tevens”.

Bij de studie van ieder streng-monistisch systeem dringt zich de vraag op: wanneer alles in de wereld aan een vaste orde gebonden is, en het menselijke denken daarop geen uitzondering maakt, vanwaar in zulk een welgeregeld geheel de mogelijkheid van dwaling en valschen schijn? Spinoza antwoordt: alle voorstellingen zijn waar, in zoverre zij alle in God aanwezig zijn; en geene is onwaar dan in zoverre zij betrokken wordt op den menschelijke geest. Voor zijn dogmatischen tijd is dit een opmerking van ongewone fijnheid, hoewel zij nog worstelt met de scholastieke traditie. Inderdaad, op het standpunt van het zuivere determinisme moet elke voorstelling worden aangemerkt als zijnde datgene wat zij noodzakelijk zijn moet, onder de gegeven omstandigheden en volgens de natuurwet van het denken. Het onderscheid van waar en onwaar wordt hier niet bespeurd; er zijn van dit standpunt gezien geen onware voorstellingen; dit heeft Spinoza juist begrepen; schoon hij er had moeten bijvoegen: evenmin

kan daar van ware voorstellingen sprake zijn. Dat onderscheid vertoont zich eerst wanneer wij de voorstelling beschouwen als al of niet voldoende aan de eischen die de mensch, op zijn standpunt als logisch wezen, stellen moet. Dat dit voor ons het eenige mogelijke standpunt is, schijnt in die dagen hoogstens Geulincx te hebben vermoed. Spinoza, vast overtuigd als zoovelen, een kennis te bezitten van het absolute Zijn, zag zeer goed in, dat op een hooger standpunt gelijk hij dat meende in te nemen alle onwaarheid zich oploste in een bloote eenzijdige beschouwing, die onder bepaalde omstandigheden niet meer dan natuurlijk was.

Waar de geest niet inwerkt op de lichamelijke wereld, kan ook de wil niet zijn hetgeen men gewoonlijk onder dien naam verstaat. Reeds bij Descartes was hij geworden tot een „vermogen om te oordeelen en te verkiezen.” Om in handeling over te gaan had hij de goddelijke assistentie noodig; doch het was klaar en duidelijk, d. i. er viel niet aan te twifelen, dat er in ons menschen vrijheid en indifferentie gevonden werd. In de Ethica van onzen denker verdwijnt dat vermogen geheel: er blijft niets van over dan afzonderlijke wilsbepalingen, die niets anders behelzen dan bevestiging of ontkenning dat iets goed is. De wil valt dus onder het hoogere begrip van het verstand: „ik wil dit” beteekent enkel: „ik houd dit voor goed”, of wat hetzelfde is: „ik acht dit nuttig voor mij”. Dat oordeel is, gelijk alles in de wereld, door een oneindige reeks van oorzaken gedetermineerd; en de naaste oorzaak onzer goedkeuring, dus de kern van den wil, is ons streven naar het voorwerp, niet omgekeerd, als bij Descartes, de goedkeuring de oorzaak van het streven. Dat streven is eenzelve met het aanhoudende trachten, dat in den aard van

ieder ding ligt, tot handhaving van zijn eigen Zijn. Werkelijk bestaan en onbepaalde zelfhandhaving gaan overal samen, en elke storende of vernielende werking moet van buiten worden aangebracht.

Zoo komen wij tot de spinozistische leer van de gemoedsaandoeningen, waaronder de hartstochten begrepen zijn. Zij alle ontstaan uit begeerte, vreugde en droefheid, de drie primaire aandoeningen. Begeerte is het natuurlijke streven naar zelfbehoud van onbepaalden duur, in zooverre dat tot geest en lichaam beide in betrekking wordt gedacht. Vreugde en droefheid zijn toestanden waartoe iets buiten ons zelve medewerkt, en waardoor de macht van den geest tot denken, of (wat hetzelfde is) zijn volmaaktheid of werkelijkheid, wordt verhoogd of verlaagd. Bij de nauwe vereeniging van geest en lichaam heeft elke aandoening ook haar lichamelijke keerzijde. Wat met betrekking tot den geest-alleen wil heette, wordt begeerte genoemd met betrekking tot beide zijden van het menschelijk bestaan. Op dezelfde wijze hangt de vreugde met opgeruimdheid, de droefheid met neerslachtigheid samen. En zoo moet elke aandoening een toestand van het lichaam heeten zoo wel als van den geest. Ziedaar den grondslag voor een natuurkunde van het gemoed, die tot heden niet door een betere is vervangen. Liefde en haat bv. zijn vreugde en droefheid in verband met de voorstelling eener uitwendige oorzaak; waaruit dan de begeerte voortkomt om het voorwerp dier voorstelling bij zich te hebben en te bewaren, of anders te verwijderen en te vernielen. Daarbij is echter de mensch niet egoïst van nature: het is genoeg dat wij ons een wezen verbeelden, aan ons gelijk — al is het ons overigens onverschillig —, om de vreugde

of droefheid die wij aan dat wezen toeschrijven zelve te ondervinden, en de oorzaken daarvan lief te hebben of te haten. Vandaar onze werkzaamheid in het belang onzer medemenschen, en naar omstandigheden onze zelfvoldaanheid en ons berouw. Vandaar ook dat wij door het gevoelen van anderen in onze toeneiging of onzen tegenzin beurtelings versterkt en aan het wankelen gebracht worden. Om dezelfde reden trachten wij naar wederliefde en laten wij ons daarop voorstaan. Aan den anderen kant is het menschelijk leven toch weer niet zóo idyllisch, of er ontstaat strijd en ijverzucht, daar waar slechts één persoon van het voorwerp onzer liefde genot hebben kan. De liefde kan onder zekere omstandigheden overgaan in haat, te feller haat hoe inniger de liefde was; dan ook het omgekeerde kan gebeuren. Dat alles hangt af deels van de persoonlijke geaardheid, deels van den oogenblikkelijken toestand waarin men verkeert, deels van de voorwerpen die ons met vreugde of droefheid vervullen. Het gaat zijn geregelden gang evenals elk ander gedeelte der natuur. „Door uitwendige oorzaken worden wij, als de golven „der zee door tegenstrijdige winden, heen en weer geslingerd, onwetende wat er van ons worden zal”. Een onderscheiding van goed en kwaad komt in dit verband niet ter sprake; nog meer consequent dan het begrip van het ware, wordt dat van het goede door onzen denker uit zijn beschouwing van het absolute wezen der dingen geweerd. Hoe wil men het toepassen op gezindheden en handelingen, waar die nog enkel worden aangemerkt als onvermijdelijke gevolgen van hetgeen daaraan voorafging?

Intusschen ook hier moeten wij weder op een keerzijde letten. De toestanden van het gemoed staan op één lijn in zooverre zij deel uitmaken van het geheel der dingen,

en aan de wet van oorzaak en gevolg gelijkelijk onderworpen zijn. Doch zij zijn tevens de toestanden van een menschelijk individu, en voor zijn welzijn hetzij voordelig of schadelijk. Een ieder zal voor zich wenschen dat hem de voordeelige zoo veel, en de schadelijke zoo min mogelijk ten deel vallen. Nu meent men allicht, dat in een wereld als die van Spinoza die wensch een ijdele moet blijven; dat immers niemand zich onttrekken kan aan het grillige spel der uitwendige invloeden, die wijziging brengen in zijn lot zonderdat zijn belang daarbij in aanmerking komt. De godheid buiten de wereld, die als een moeder voor haar kinderen zorgt, heeft onze denker opgegeven; hem rest niet de troost die voor den calvinist zijn praedestinatie draaglijk maakt, dat alles door de hoogste wijsheid en goedheid zóo is ingericht; bij hem heerscht de noodzakelijkheid, de natuur der dingen, en men heeft alweder een brandmerk voor hem gereed: hij heet een „fatalist”. Bij een fatalist nu denkt men gereedelijk aan een turk, die zich in het onvermijdelijke schikt, en zich wel wacht om ter wille van eenig ideaal in den loop der dingen te gaan ingrijpen. Spinoza is van een ander gevoelen. Voor hem is de noodzakelijkheid niet het „blinde noodlot”, waaraan goden en menschen als aan een vreemde macht onderworpen zijn. maar het eigen wezen van ons en de overige dingen. Hij wil niet dat men zich daarin schikt als in omstandigheden buiten ons, maar dat men ze leert verstaan als eenzelvig met onze natuur, en door verzoening in den geest met de orde van het heelal den vrede vindt met zich zelve. En het blijft niet bij die inwendige bevrediging alleen, maar in het recht verstand der algemeene orde vindt hij den prikkel en het richtsnoer voor een werkzaamheid zooals zij den redelijken mensch voegt. Die zoo-

genoemde fatalist onderneemt het, den meestbegaafden den weg te wijzen tot de vrijheid, en voor de groote menigte de maatschappelijke inrichting te bepalen waardoor zij de vrijheid zoo dicht mogelijk nadert, en de weg tot hooger zoo wijd mogelijk wordt opengesteld. Het eerste beproeft hij in de laatste boeken der *Ethica*, het andere in het Godgeleerd-staatkundig verhoog.

De vrijheid is bij Spinoza geen onbepaaldheid, geen indifferentie als bij Descartes, maar van denzelfden aard als die wij gezien hebben dat hij aan de godheid toekende: een bepaald worden, niet van buiten maar door iemands eigen wezen, door de wet die in hem is. Welke die wet is, leert ons de rede, en daarom valt de vrijheid samen met de gehoorzaamheid aan de rede. De rede eischt van ons, dat ieder zijn waarachtig voordeel zoekt, en dat alles begeert wat den mensch inderdaad tot hoogere volmaaktheid brengt; anders gezegd, dat ieder zijn *Zijn*, zoover dat aan hem ligt, tracht te bewaren. Hoe meer hij dat doet, des te grooter is zijn deugd; de eerste en eenige grondslag der deugd is zelfhandhaving. Men heeft dit als egoïsme uitgelegd, en er met eenig leedvermaak op gewezen, hoe weinig deze jood van het verheven denkbeeld der kristelijke liefde doordrongen was. Men vergat, dat hier geen sprake is van tijdelijke voordeelen, maar van het eeuwige heil, en dat ook geen kristelijke liefde ooit veroorloofd heeft dat iemand zijn deel aan het paradijs ten behoeve van een ander zou prijsgeven. En zulk een gebod alleen zou men tegenover dat van Spinozas *Ethica* kunnen stellen. Het komt hem geen oogenblik in de gedachte, dat het waarachtige voordeel van den een ten koste van den ander te verkrijgen zou zijn; integendeel is hij overtuigd, dat wanneer een ieder datgene nastreeft

wat voor hem waarlijk nuttig is, de menschen elkander den besten dienst zullen bewijzen. Het hoogste goed voor hen die de deugd najagen, de kennis Gods, is aan allen gemeen, en allen kunnen het gelijkelyk genieten. De zoodanigen begeeren het goede niet enkel voor zich zelve, maar ook voor de overige menschen, en dit te meer, hoe verder zij in gods-kennis gevorderd zijn. Die kennis, zeide ik, is voor den geest het hoogste goed; en zij is tevens de hoogste deugd. Immers de geest tracht te leven, zich zelve te handhaven, zich zelve uit zijn eigen wezen te bepalen, d. i. te handelen in plaats van te lijden. Zijn handelen nu is kennen, zijn volmaaktheid is in volmaakte kennis gelegen, en alles wordt eerst dan recht gekend! wanneer het in zijn verband met het hoogste wezen gekend wordt.

Laten wij ons door de rede leiden, dan houden wij voor nuttig of goed alwat de gemeenschap der menschen bevordert, voor kwaad alwat tweedracht brengt in de samenleving. De haat is een soort van droefheid, en geen verstandig mensch zal zich dat kwaad op den hals halen; hij is bovendien tegen het algemeen belang, en het is in ieders belang hem te bestrijden. Tegen haat, toorn en verachting zijn liefde en edelmoedigheid de eenige afdoende wapenen. De vijandige houding van een ander kan enkel op misverstand berusten. Is het mogelijk dat misverstand weg te nemen, door den geheelen mensch tot een hooger trap van ontwikkeling op te voeren, des te beter; doch voor het oogenblik, en tegenover den grooten hoop, geldt de stelregel, dat een gemoedsaandoening alleen door een krachtiger aandoening kan worden overwonnen. En wordt soms de liefde waarmede wij onzen vijand bejegenen miskend, en onze bedoeling in een gegeven geval verijdeld, dan wijken wij

voor de overmacht met blijdschap, immers uit klare overtuiging, door vermeerdering, niet door vermindering van eigen kracht. Den wijste drukt het niet neer, dat hij nu en dan de minste moet willen wezen.

Dat deze zedeleer niet, gelijk men beweerd heeft, uit een of ander kristendom is overgenomen, blijkt reeds uit de veroordeeling van toestanden als medelijden, nederigheid, berouw. Medelijden is droefheid en dus een kwaad; nederigheid, het overpeinzen onzer eigene onmacht, onzer beperking door de buitenwereld, verlamt onzen moed; berouw, het verdriet over een voldongen feit waaraan wij ons zelve schuldig achten, beneemt ons het noodige zelfvertrouwen voor het vervolg. Laat mij hier dadelijk bijvoegen, dat onze denker het oog heeft op hem alleen die volgens de rede leeft. Hij noemt het onmenschelijk wanneer iemand zich noch door de rede, noch door medelijden laat bewegen om anderen te hulp te komen; hij begrijpt dat de trots, het onbeperkte zelfvertrouwen dat den onwetende tot den schaamtelozen slaaf zijner driften maakt, gebroken moet worden, zal de waarheid bij hem ingang vinden. In zekeren zin, op zeker standpunt, kan deugd wezen, of liever tot deugd leiden, hetgeen op het hoogste standpunt, voor den redelijk levenden mensch, een teeken van onvolmaaktheid wordt. Inderdaad, wie onzer wordt in een gevaarlijke ziekte niet liever behandeld door een vreemden arts, in het volle bezit zijner kunst omdat de lijder voor hem eenvoudig een voorwerp is waaraan hij alle zorg heeft te wijden, dan door een even bekwamen vriend, wanneer diens medische blik door tranen van mededoogen beneveld wordt? Het zijn niet de onbruikbaarste zusters van liefdadigheid, die minder met den ongelukkige begaan zijn dan voor zich zelve den hemel

willen verdienen. Let wel, er is hier geen sprake van liefde maar van medelijden; liefde tot den naaste is volgens Spinoza volkomen rationeel. De redelijke mensch verlangt van nature het goede dat hij voor zich begeert ook voor anderen, neemt deel aan het weldoen dat hij bij anderen opmerkt, en is hun daarom ook persoonlijk genegen. Hun bijval is hem welkom, en met alle weldenkenden is hij ten nauwste verbonden door vriendschap en dankbaarheid. Het is waar dat hij zich aan de weldaden van onwetenden zooveel mogelijk onttrekt. Doch waarom doet hij dat? Omdat zij in hun onwetendheid hem meenen wel te doen met hetgeen hem op zijn weg naar hooger belemmeren zou. Zij weten niet wat hem dient; en toch, het zou hen teleurstellen, indien zij ondervonden hoe weinig hij hecht aan dingen die hun voor elken mensch begeerlijk voorkomen. Om hen niet te bedroeven zal hij met beleid, waar het kan, hun dienstvaardigheid ontwijken.

Kortom hetgeen Spinoza met zijn zelfhandhaving bedoelt is niet egoïsme maar autonomie; niet zelfzucht maar het voorrecht van zich zelf te zijn. Dat voorrecht, die vrijheid, de voorwaarde tot heiligmaking voor een denker, wil hij verkrijgen juist door het inzicht in de volstrekte noodzakelijkheid van alle dingen, als die gegrond zijn in de onveranderlijke natuur van het Zijn, in de natuur der godheid. De dingen moeten beschouwd worden, zooals hij het uitdrukt, met het oog op hun eeuwige beteekenis, „sub quadam aeternitatis specie”. Dan blijkt, dat alle leed en kwaad niet absoluut, maar slechts met betrekking tot eenigen modus van het absolute wezen bestaan. Dan verliezen de aandoeningen hun vermogen, de haat, toorn, nijd, spotzucht, hoogmoed en dergelijke, die slechts op een verwarde en onvolledige voorstelling van het bestaande

berusten. Alleen het streven naar volmaking, en de liefde tot den naaste blijven ons. Niet dit trachten wij dan te bereiken, dat wij aan een bedorven wereld ontkomen door den dood, en overgaan in een betere wereld, zooals men eeuwenlang Plato had nagezegd dat de wijsbegeerte een overdenking is van den dood; maar, dat wij onze plaats in de wereld vinden, het oogenschijnlijke leed en kwaad door vermeerdering van kennis in elke richting te boven komen, en onze wijsbegeerte maken tot een overdenking van het leven. Wij zijn dan vrij, omdat wij leven volgens onze welbegrepen natuur. En in die vrijheid vinden wij onze zaligheid. Want daar wij ons zelven kennen zooals wij in ons zelven zijn, niet meer gelijk wij van buitenaf beperkt en belemmerd worden, is onze macht verhoogd, wij gaan tot hoogere volmaaktheid over, of wat hetzelfde is, wij zijn met vreugde vervuld. Een vreugde die gepaard gaat met de voorstelling van God, op wien wij alles hebben leeren betrekken, en dus samenvalt met de liefde tot God. De liefde tot God nu is iets geheel eenigs. Het geliefde voorwerp is zelf onvatbaar voor alle aandoening, heeft niemand lief gelijk het niemand haat, en het zou dwaasheid zijn hier wederliefde te verlangen. Ons gevoel voor de godheid kan alleen versterkt worden doordat andere menschen daarin deelen. Het is een intellectuele liefde, zonder ijverzucht, zonder verblindings, zonder teleurstelling, zonder hartstocht. Zij staat tot de liefde voor een voorwerp in de wereld gelijk het eeuwige tot hetgeen in den tijd bestaat; ons eeuwig wezen is daarmede gemoeid; en daarom is zij ook niet onderscheiden van de liefde waarmede God zich zelven liefheeft, altijd voor zoover die woont in diengenen zijner modi dien wij den menschelijken geest noemen. De Ethica loopt dus uit op die mystieke.

vereenzelviging met de godheid, waarin duizenden van Indië tot in Noordeuropa den vrede hebben gevonden. De onsterfelijkheid, die daarbij niet kan gemist worden, is bij Spinoza geen voortdoring in den tijd, maar een bestaan buiten den tijd, waarbij het individueele bestaan zijn overwegende beteekenis verliest, en waarvan wij de eerste gedachte reeds bij Plato en Aristoteles vinden. De uitdrukking „dat de geest niet met het lichaam vernietigd „wordt, maar dat er iets eeuwigs van overblijft” heeft het voorkomen van een concessie aan de heerschende denkwijze. Dan hij voegt er uitdrukkelijk bij, dat al droegen wij geen kennis van de eeuwigheid van onzen geest, wij ons niettemin hetzelfde levensdoel zouden stellen, omdat het voor ons het eenige natuurlijke en rationeele is. De zaligheid toch is niet het loon daarvoor dat wij den last der deugd op ons hebben genomen, maar zij is de deugd, de voortreffelijkheid zelve. Met ons wedervaren heeft zij niets gemeen: zij woont in ons waar en wanneer wij zijn, en is gelegen in de gemeenschap in gedachte met het eeuwige wezen, waarmede wij van nature reeds buitendien in de innigste gemeenschap staan.

Doch slechts aan weinigen is het vergund, uit het gewoel der hartstochten zich te verheffen tot de zalige kalmte van het redelijke leven. Zal nu de menigte, tot wijsgeerig denken onbekwaam en daarom van de ware godskennis verstoken, aan haar lot worden overgelaten? Spinoza heeft ook haar niet vergeten. De mensch kan zalig worden ook wanneer hij de eeuwige of redewet niet als eeuwige waarheid verstaat, alleen door haar te gehoorzamen. In den vorm van goddelijke geboden is die wet, zoover de mensch ze tot zaligheid noodig heeft, neergelegd in de heilige schrift van joden en kristenen; en de staat,

door de menschen opgericht en gehandhaafd om in de behoefte aan eendracht en onderlingen bijstand te voorzien, beantwoordt het best aan zijn natuurlijk doel, wanneer hij in den geest der bijbelsche moraal geregeld en bestuurd wordt. Het komt er echter op aan, hoe men den bijbel leest, om er de rechte leering uit te trekken. En daarom bevat het Godgeleerd-staatkundig vertoog in één verband de beginselen van uitlegkunde en staatkunde beide.

Sedertlang is onze denker erkend als een der wegbe-reiders voor de nieuwere bijbelstudie. Van de gram-matica wil hij dat men uitga, vooral de hebreuwsche, want ook de schrijvers van het nieuwe-testament waren joden. Elke tekst moet in zijn historisch verband worden opgevat; de leer van elken schrijver afzonderlijk uit zijn woorden verzameld, en niet verward hetzij met die van anderen of met de eigene gevoelens van den uitlegger of zijn tijdgenooten. Van ieder boek moet men de geschiedenis nagaan, de persoonlijkheid van den auteur, de omstandig-heden waaronder het geschreven werd, zijn verdere lot-gevallen, zijn opneming in den canon. Daarbij komt dan het onderzoek naar de zuiverheid van den tekst. Spinoza begrijpt volkomen, dat de moeielijkheden waarmede de uitlegger te kampen heeft grootendeels voortkomen uit den geringen omvang der bewaarde oorkonden, en de eigenaardigheden van stijl en letterschrift in het hebreuwsch. Hij verwacht geen heil van bovennatuurlijk licht, noch van eenig kerkgezag, noch van wijsgeerige beschouwingen, maar van het historisch onderzoek alleen. Tusschen wonder-geloof en onwetendheid ziet hij geen wezenlijk verschil: het wonder is niet het onbegrijpelijke doch werkelijke, maar veeleer alwat de menigte met verbazing vervult; want, zegt hij met reden, de menigte meent iets genoeg-

zaam te begrijpen wanneer het haar slechts niet meer verbaast — al ware het maar doordien zij er aan gewend raakt. Vele wonderverhalen zijn voor den onderzoeker begrijpelijk genoeg, als verzonnen om zich te verheffen op de bijzondere gunst waarin men met zijnsgelijken bij de godheid beweert te staan, d. i. om zich zelf voor het middelpunt der natuur te verklaren.

De merkwaardige bijdragen tot de zoogen. bijbelsche inleiding en de historische kritiek, die eerst in onze eeuw ten volle gewaardeerd worden, hebben wij hier niet te bespreken. Voor ons is het van meer belang, dat Spinoza den bijbel waardeert als het opvoedingsmiddel voor het algemeen, hetwelk de gewijde schrijvers niet geleerd, ook niet wijsgeerig verlicht, maar gehoorzaam trachten te maken, rechtvaardig en barmhartig, godsdienstiggezind ook waar het de ware godskennis, de vrucht van het hoogste denken, niet bereiken kan. Godsdienst en wijsbegeerte wil hij gescheiden, en noch met noch tegen elkander in het strijdpark gevoerd zien, omdat zij niet berekend zijn voor dezelfde menschen, hoewel zij, elk langs een anderen weg, evenzeer tot zaligheid leiden.

Heeft dus de bijbelsche godsdienst, door grondige exegese bekend geworden, de hoogste waarde voor het niet-wijsgeerige individu, de maatschappij dankt aan dien godsdienst de mogelijkheid van rationeele verbetering. Op het stuk der maatschappij volgt Spinoza grootendeels de leer van zijn ouderen tijdgenoot Thos. Hobbes. Iedereen heeft van nature de bevoegdheid om te bestaan, en zich meester te maken van wat hem voordeelig kan zijn. Leefden allen volgens de rede, dan zouden hun belangen in harmonie zijn, omdat allen het éene hoogste goed voor zich en voor elkander begeerden. Door onwetendheid verblind, zoeken

zij echter hun voordeel in tegengestelde richtingen, en komen met elkander in botsing. In dezen staat van zaken is het eenige middel om eendracht en wederkeerigen bijstand te verkrijgen, dat men een verdrag sluit, waarbij een ieder iets van zijn recht opgeeft, en aan elk ander de ongestoorde uitoefening van het overblijvende helpt waarborgen. Spinoza stelt zich niet voor te verhalen, langs welken weg de maatschappij in den loop der tijden geworden en gewijzigd is, maar, haar beteekenis in het oog van den denkenden burger te verklaren. Zoo iemand gevoelt zich aan de maatschappij zedelijk gebonden niet omdat zij een bovenmenschelijk recht kan doen gelden, of omdat hij in haar geboren is, maar omdat hij ze goedkeurt, als die hem en alle anderen in staat stelt zooveel mogelijk onbelemmerd volgens hun aard te leven. De rechtstitel der maatschappij, hoe zij overigens in de geschiedenis moge ontstaan zijn, is voor de rechtbank der rede geen andere dan de toestemming van alle verstandige lieden. De gemeenschap, hierop grond, heeft de bevoegdheid van wetten te geven en te straffen; haar te gehoorzamen of te weerstreven is voortaan hetgeen men onder recht of onrecht moet verstaan. Zij alleen heeft nog het volle natuurlijke recht behouden op alles wat haar voordeelig wezen kan. Een volkenrecht zonder verdragen tusschen de maatschappijen of staten zou Spinoza niet kunnen aannemen; zij bezitten alle mogelijke recht om elkaar te beoorlogen, te berooven of te onderdrukken. Bij een consequente toepassing van het stelsel zal men echter erkennen, dat het op den duur in aller voordeel is, ook hier den toestand van wetteloosheid te doen ophouden, en door internationale overeenkomst den oorlog met al zijn nasleep uit de wereld te helpen. In de staats- als in de zedeleer is onze wijsgeer utilist, zoo men wil; doch

men vergete niet, dat hij niet met welvaart en voorspoed tevreden is, maar alles dienstbaar maakt aan de volmaking van den mensch als redelijk wezen. Zijn zelfhandhaving is geheel iets anders dan bij Hobbes „de bewaring van „lijf en leden.” Wanneer hij onvoorwaardelijke gehoorzaamheid eischt aan de wetten van den staat, — een eisch dien toch elke bruikbare staat met kracht dient te handhaven, — dan heeft hij niet de eerste de beste tyrannie, maar het welingerichte gemeenebest voor oogen, of hetgeen daar onder de gegeven omstandigheden dichtst toe nadert. Hobbes wilde een absolute monarchie (die hij met tyrannie gelijkstelt), mits ontstaan of bekrachtigd door den wil des volks, gelijk het bonapartistische keizerrijk met zijn plebiscieten. Hij vatte alle macht samen in de persoon van den souverain, tot in die mate, dat elke verkondiging van niet officieel gewaarmerkte meeningen onmogelijk werd. Of een leer religie was dan superstitie, hing bij hem enkel af van de bepaling door den souverain; of zij de ware religie was, van de rechtmatigheid van den souverain gelijk hij die verklaarde. De geheimenissen des geloofs had men onbewezen en zonder nadere bepaling aan te nemen, gelijk wij een pil die ons verordend is ongekauwd behooren door te zwelgen. Verordend is hier het woord, want de onderwerping aan de heilige schrift was gegrond op onderwerping aan de kerk, en de kerk was eenzelve met den kristelijken staat, d. i. alweder den souverain, den paus-koning. Spinoza daarentegen, waar hij een enkelen keer van Hobbes gewaagt, legt er klem op, dat in zijn eigen staat het oorspronkelijke recht van den burger niet verloren gaat, maar slechts met dat zijner medeburgers tot een organisch geheel wordt verbonden. Hij verlangt geen onderwerping aan den staat als aan een hooger wezen, maar erkenning zijner overmacht

over het individu, en zijner onmisbaarheid tevens. Terwijl hij de zelfstandigheid van den modus tegenover de substantie ontkent, handhaaft hij die van den enkelen mensch tegenover de maatschappij. Het Zijn van den modus is gegrond in dat der substantie; het Zijn van den staat omgekeerd in dat van den burger die hem instelt en in stand houdt. De staat heeft te rekenen met de natuurlijke grenzen zijner macht. Het behoud der heerschappij hangt voor de overheid in de eerste plaats af van de goede trouw der burgerij, en de degelijkheid en kloekmoedigheid waarmede zij de wetten ten uitvoer brengt. Hij is in den volsten zin meester over zijn ondergeschikten, die meester weet te zijn van hun gezindheid. En daarom, — terwijl de openbare eeredienst binnen de perken moet blijven die haar in het belang der goede orde aangewezen zijn, hetgeen ten bate komt van den godsdienst en de godsvrucht zelve, — behoort de staat om zijns zelfs wil de volle vrijheid van denken en spreken toe te staan.

Zoo heeft dan de staat voor Spinoza niet enkel den nimbus der heiligheid verloren, maar hij zou evenmin willen weten van het caesarisme dat alles voor de uitwendige orde veil heeft, of zelfs van die nieuwere leer die den mensch doet opgaan in het lid der maatschappij, en deze laatste verheft tot de waardigheid der substantie. Heeft Hobbes aan zijn geestverwanten aanstoot gegeven omdat hij het religieuze waas van het absolutisme wegnam, — ook onze denker vindt niets om voor te knielen in de republiek wier zaak hij bepleit. Doch bij den een is het menschelijk bestaan tot het tijdelijke en uiterlijke beperkt, en de eeuwige zaligheid zelve niet meer dan het loon, door een despotischen God hiernamaals voor blinde onderwerping in dit leven uitgereikt; — bij den ander mag het

wereldsche op zich zelf beschouwd kaal en nuchter zijn, omdat het in waarheid niet op zich zelf staat, maar overal in betrekking tot het eeuwige, en omdat het in den dienst wordt gesteld van het inwendige, zedelijke leven van het individu, dat in verbond met zijnsgelijken naar volmaking tracht.

De man die zoo leerde heeft bij onze vaders als het toonbeeld van een verfoeilijken dwaalleeraar te boek gestaan. Waarom wij hem thans als een der wijzen van ons geslacht op een voetstuk willen plaatsen? Omdat wij hem hebben leeren waardeeren als het toonbeeld van een vrijen geest. „Vrijeest, vrijdenker” zijn smaadwoorden waar de gedachte van anderen voor bovenmenschenlijke waarheid doorgaat, onder welke de geest zich buigen moet; het worden eernamen waar men erkent, dat alle gedachte waarvan wij weten menschengedachte is, en elk redelijk wezen het recht en den plicht heeft, een eigen overtuiging te verwerven. Het is zoo, Spinoza was nog bevangen in menig vooroordeel der school; dan of wij dat niet meer zijn, zal eerst een later geslacht vermogen uit te maken. Doch in hoe menig opzicht was hij zijn tijd vooruit; hoe reikt hij de hand aan de natuurstudie, aan de zielkunde, aan de geschiedvorsching, aan de staats- en zedeleer van later dagen! Hoe heeft hij den dank verworven van een Lessing, een Göthe, zoowel als van een Schleiermacher; hoe heeft hij zich vrienden gewonnen in onze dagen, van Rusland, Finland en Zweden tot in Schotland en in Italië en in de Nieuwe-wereld toe! En al kunnen wij zijn leer omtrent het absolute Zijn zoomin aanvaarden als die van Plato en Aristoteles, zij behoudt haar plaats naast de grootsche scheppingen van zijn naaste metaphysische geestverwanten, Parmenides en Heraklitus. Daar waar men de

moderne wetenschap verbindt met een metafysisch geloof, is zij het die de grondtrekken levert voor het zoo gevierde „monisme”. En echter is het iets anders nog waarom wij den man het meest vereeren. Het is de houding die hij als vrije mensch aanneemt tegenover het streng noodzakelijke verband van alle dingen. Hoevelen worden niet door de gedachte daaraan neergedrukt, en vervallen tot een cynische beschouwing van het leven, of zien met onrust terug naar de zegeningen van het verlaten volksgeloof. De oude overtuigingen te doen herleven is niet mogelijk waar zij inderdaad zijn afgestorven. De idealen des levens op te geven ware den mensch een lot bereiden waarbij dat van een huisdier begeerlijk zou zijn. Het eenige wat er rest is, de nieuwe overtuiging omtrent hetgeen is overeen te brengen met de blijvende omtrent hetgeen behoort te zijn. Spinoza is daarin geslaagd voor zich zelven, en heeft voor velen een voorbeeld gesteld. Het monster van de natuurwet zonder genade, waarvoor men verschrikte evenals voorheen voor de beweging der aarde en tegenwoordig nog voor de wording van het levende uit het levenlooze, heeft hij onbevreesd onder de oogen gezien. Die wet heeft hij niet beschouwd als iets vreemds, dat hem benauwde of zijn trachten naar hooger leven tegenhield. Hij zelf, met al zijn willen en doen, had zich met die wet vereenzelvigd; hij gevoelde zich gedragen door alwat waarlijk is, en was er van doordrongen, dat het verloop van het wereldproces, niet ordeloos maar onder de heerschappij der eeuwige wet, in harmonie moest zijn met de ware natuur en het belang van alwat in dat proces zijn bestaan had, ook al was de schijn daartegen.

Zoo heeft hij, — de bouwmeester van een der indrukwekkendste wijsgeerige systemen, — de leeraar der vrijheid

zooals wij ze in Nederland verstaan en men ze meerenmeer in de wereld begint te verstaan, — bovendien de beteekenis van een religieuzen leidsman voor allen bij wie het monisme en het determinisme voor absolute waarheid gelden. Religie toch is niet de dochter van één enkele wereldbeschouwing, of van één enkele klasse van zulke beschouwingen. Zij wordt geboren overal waar een rein en warm gemoed vervuld wordt met de gedachte aan den samenhang tusschen zijn eigen wezen en den diepsten grond aller dingen, — om het even hoe overigens die grond wordt voorgesteld. En daar is meer nog. Ook waar wij het monisme en het determinisme voor niet meer achten dan pogingen om het absolute onder de vormen van het relatieve te bevatten, behoudt de nederlandsche denker bij ons den eerekrans van een weldoener der menschheid, van wien zij leeren kan haar frisschen moed, haar liefde tot den naaste, het eeuwige leven dat in haar is, te bewaren onafhankelijk van het wisselvallige in haar metaphysica.

I N H O U D.

	Pag.
1ste hst. Inleiding	1
2de hst. Oudvaderlandsche bespiegeling . . .	53
3de hst. De hoogeschole	103
4de hst. Geulincx	159
5de hst. Spinoza	181

4349610

4349610a